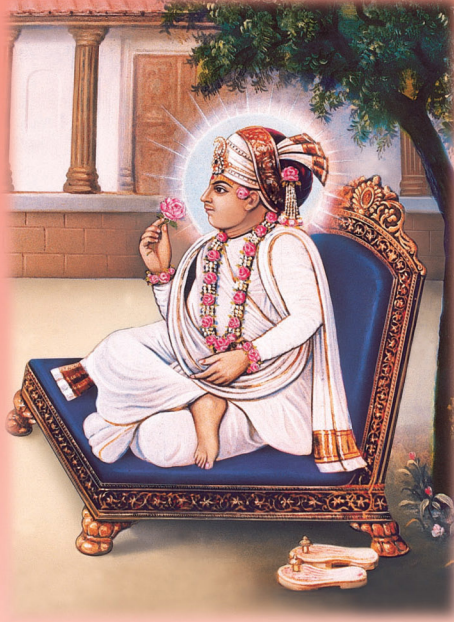

વચનામૃત માર્ગદર્શિકા -૧

(વચનામૃત સમજવા માટે ઉપયોગી માર્ગદર્શન)

સંકલન કર્તા : અ.મુ.પ.પૂ. શ્રી નારાયણભાઈ ગી. ઠક્કર

સર્વજીવહિતાવહ ગ્રંથમાળા - ૬૧

સંસ્થાપક : અ.મુ.પ.પૂ. શ્રી નારાયણભાઈ ગી. ઠક્કર
શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન

અમદાવાદ-૧૩

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશનનું પ્રતીક

પ્રતીકમાં શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના ચરણકમળમાં સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં ભગવત્સ્વરૂપનાં સોળ વિલક્ષણ ચિહ્નો છે:

જમણા ચરણકમળમાં નવ ચિહ્નો

સ્વસ્તિક: માંગલ્યમય ભગવત્સ્વરૂપને સૂચવે છે.

અષ્ટકોણ: ઉત્તર-દક્ષિણ-પૂર્વ-પશ્ચિમ-અગ્નિ-ઇશાન-નેત્રત્ય-વાયવ્ય એવી આઠે દિશામાં ભગવત્-કરુણા વહી રહી છે તેનું પ્રતીક છે.

ઉર્ધ્વરેખા: ભગવત્કૃપાથી થતું જીવોનું સતત ઉર્ધ્વીકરણ દર્શાવે છે.

અંકુશ: સર્વને અંકુશમાં રાખવા સર્વકારણના કારણ રૂપ ઐશ્વર્યનું ધોતક છે ને અંતઃશત્રુને વશ રાખવાનું સૂચવે છે.

દ્વજ: અથવા કેતુ સત્યસ્વરૂપ ભગવાનની વિજય-પતાકા છે.

વજ્ર: ભગવત્સ્વરૂપનું વજ્ર જેવું શક્તિશાળી બળ જીવના દોષો નષ્ટ કરી કાળ-કર્મ-માયાના ભયથી મુક્ત કરે છે તેમ નિર્દેશો છે.

પદ્મ: જલકમલવત્ નિર્લેપ કરનાર ભગવત્સ્વરૂપની કરુણાસભર મૃદુતા સૂચવે છે.

બાંબુફળ: ભગવત્સ્વરૂપમાં જોડાયેલાને મળતા દિવ્ય સુખરૂપી રસનું સૂચક છે.

જવ: અગ્નિમાં જવ, તલ આદિ અનાજ હોમી અહિંસામય યજ્ઞ કરનારા અને ભગવત્સ્વરૂપમાં જોડાયેલાના ઘનધાન્ય ને યોગક્ષેમનું ભગવાન પોતે વહન કરે છે તેમ સૂચવે છે.

ડાળા ચરણક્રમભાગમાં સાત ચિહ્નો

મીન: સામા પ્રવાહે વહી ઉદ્ભવસ્થાને પહોંચતા મત્સ્યની પેઠે ઐશ્વર્ય-સુખના ઉદ્ભવસ્થાન ભગવત્સ્વરૂપને પામવાનું સૂચવે છે.

ત્રિકોણ: જીવને આદિ, વ્યાધિ, ઉપાધિમાંથી છોડાવી ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મની ત્રિપુટીથી પર પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ કરવાનું નિર્દેશક છે.

દળુષ: અધર્મ થકી પોતાના આશ્રિતોના આરક્ષણનું પ્રતીક છે.

ગોપદ: ભગવત્પ્રિય ગોવંશ અને ભગવત્પ્રિય સત્પુરુષોના પરોપકારી લક્ષણને સૂચવે છે.

વ્યોમ: ભગવત્સ્વરૂપનો આકાશવત્ નિર્લેપપણે સર્વત્ર વ્યાપ સૂચવે છે.

અર્ધચંદ્ર: ભગવત્સ્વરૂપના ધ્યાન વડે ચંદ્રકળાની જેમ વૃદ્ધિ પામી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ દર્શાવે છે.

કળશ: ભગવત્સ્વરૂપની સર્વોપરીતા અને પરિપૂર્ણતાનું પ્રતીક છે.

પ્રતીકમાં રહેલા ભગવત્સ્વરૂપનાં ચિહ્નોનાં રહસ્યને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી, સર્વ જીવનું હિત થાય એવી નિઃસ્વાર્થ જ્ઞાન-ધ્યાન-સેવા પ્રવૃત્તિ સદૈવ કરતા-કરાવતા રહેવાના મિશનના પુરુષાર્થમાં ભગવત્કૃપા વહા કરો એવી શ્રીહરિના ચરણક્રમભાગમાં પ્રાર્થના.

.....

॥ सहजानंद मन लाई सदाई, सहजानंद मन लाई; ॥
सहजानंद मनोहर मूरति, प्रीत करी उर लाई. ॥

॥ ब्रह्ममहोल वासी अपिनाशी, मनुष्य देह धरी आई; ॥
जे जन आई रहे धन शरने, मुक्ति मुक्ति सब पाई. ॥

॥ काल कर्म को दुःख अति लारी, सो सब देवे छोराई; ॥
सुखकारी धनश्याम भजनसे, लप लटकन भीट जाई. ॥

॥ अंतर प्रीत रीतसुं करी के, मूरति मन हहराई; ॥
काम क्रोध मद लोल सहजमें, अपधप्रसाद हराई. ॥

.....

सर्वोपरी ँपास्य मूर्ति
पूरुषोत्तम श्री स्वाभिनारायण लगवान

॥ सहजानंद सुप्रदाई लख मन, सहजानंद सुप्रदाई. ॥
॥ श्री धनश्याम मनोहर भूरति, ध्यान धरो उर लाई. ॥
॥ सुंदर बोलनी सुंदर हसनी, मुशकनी बरनी न जाई. ॥
॥ शोभा धाम सुप्र सूरत, संत मुक्त संगत आई. ॥
॥ अवधप्रसाद निरंतर ऐही छबी, अंतरमें ठहराई. ॥

અનપદિ મહાપૂજ્યરાજ શ્રી અભયનાથ

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ-મૂવળા દર્શન

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ-મહાસ્વાર દર્શન

જ્ઞાન-ધ્યાન-ઉપાસના ખંડ-(ભાઈઓ)

સુંદર શ્રી ઘનશ્યામ સદાઈ, શરનાગત સુખકારી રે;
એહી છબી અંતરમેં ઘરી તેં, દેત ગર્ભ દુઃખ ટારી રે.

અઘમ ઉઘાર પતિત કે પાવન, ભક્ત વત્સલ ભયહારી રે;
એસેં હરિ સુખકારી વિસારત, સો નર હોત ખુવારી રે.

જેહી જન આઈ રહે ઈન શરને, હો ગયે ભવજન પારી રે;
અવઘપ્રસાદ શાનકી છબીપેં, વાર વાર બલિહારી રે.

જ્ઞાન - ધ્યાન - ઉપાસના ખંડ - (અહેનો)

અર્પણ

અનંતકોટિ મુક્તના સ્વામી

અને સદા સાકાર

દિવ્ય મૂર્તિ એવા પરમ કૃપાળુ

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના

ગૂઠ રહસ્ય જ્ઞાનને સમજાવનારા ,

એ મહાપ્રભુના સુખનિધિ સ્વરૂપનું સર્વોપરીપણું

સર્વત્ર પ્રવર્તાવનારા અને અનાદિમુક્તની

સર્વોત્તમ સ્થિતિનો અનુભવ કરાવનારા

- આ રીતે સમગ્ર સત્સંગ ને માનવકુળ

પર મહદ્ ઉપકાર કરનારા પરમ દયાળુ

અનાદિ મહામુક્તરાજ

પ. પૂ. શ્રી અબજીબાપાશ્રીના

ચરણકમળોમાં સાદર સમર્પિત

રહસ્યજ્ઞાન પ્રદાતા
અનાદિ મહામુક્તરાજ શ્રી અબજુબાપા

અધ્ય

શ્રીજીમહારાજ તથા બાપાશ્રીના
સર્વોપરી તત્ત્વજ્ઞાનને વૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં પ્રસ્તુત
કરી આધ્યાત્મિક, સામાજિક તેમ જ શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે,
અદ્વિતીય યોગદાન આપનાર, ધર્મશુદ્ધિ, વહીવટશુદ્ધિ ને
ચારિત્ર્યશુદ્ધિના પ્રખર હિમાયતી તથા ચૈતન્યનું ઊર્ધ્વોક્તરણ
કરવારૂપ પ્રહ્લયજ્ઞાની આઠલેક જગાડવા સર્વજીવહિતાવહ
સંસ્થા 'શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન'નું
સ્થાપન કરનાર કરુણામૂર્તિ સદ્ગુરુવર્ય
અનાદિ મુક્તરાજ પૂજ્યશ્રી નારાયણભાઈના
ચરણકમળમાં શતકોટિ વંદન!

સંસ્થાપક

અનાદિ મુક્તરાજ
પૂજ્યશ્રી નારાયણભાઈ ગીગાભાઈ ઠક્કર

..... સંપાદકીય વિશેષ .....

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન એવી ગ્રંથશ્રેણી પ્રકાશિત-સંપાદિત કરવા ઉત્સુક છે કે જે સમગ્ર માનવજાત માટે કલ્યાણકારી હોય અને જેના વાચનથી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉચ્ચતમ હેતુ પર આવતો હોય.

વર્તમાન બુદ્ધિયુગમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો વિસ્તાર પ્રતિદિન વધતો જાય છે. ઉચ્ચ શિક્ષણનો મૂળભૂત હેતુ જીવનમાં ઉચ્ચતર મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવાનો છે અને જીવનનું ઊંચામાં ઊંચું મૂલ્ય પરમાત્માના પરમસુખનો અનુભવ કરવો તેમાં રહેલું છે. આ હેતુઓ તરફ દોરી જવામાં આ ગ્રંથશ્રેણી સહાયભૂત બને એવી અપેક્ષા છે.

શિક્ષણ, વિજ્ઞાન ને યંત્રવિદ્યાના સતત વધતા જતા વ્યાપને આપણે એવી રીતે ટાળવો છે કે એ કેવળ ભૌતિક સુખની પ્રાપ્તિના સાધન બની ન રહેતાં, માનવીના આંતરિક વિકાસમાં ઉચ્ચતમ મદદગાર બની રહે; સાથોસાથ આપણે એવી સમજણ પ્રસારવી છે કે ઉત્ક્રાંતિનું અંતિમ લક્ષ્ય ઉત્તરોત્તર વિકસીને પરમાત્માના દિવ્ય સુખમાં મળી જવામાં છે.

દિવ્યાનંદની પ્રાપ્તિ માટે સતત વિકસતા જવાની પ્રાકૃતિક અંતઃ પ્રેરણા માનવને ઈશ્વરે આપેલી અણમૂલ બક્ષિસ છે. તે એવું સૂચવે છે કે આપણે સૌ સાથે મળીને એવી સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરીએ કે જેથી જીવનના ઊર્ધ્વાકરણની પ્રક્રિયા નિર્બાધ રીતે પૂરતી મોકળાશથી ખીલી ઉઠે. આ કાર્યને વેગ મળે એવા પ્રેરણાદાયી સાહિત્યનું સર્જન કરવાનું આવશ્યક છે.

માવનજાતના આધ્યાત્મિક અને સામાજિક શ્રેય માટે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને, જીવનને સતત ઊર્ધ્વ બનાવી, આત્યંતિક દિવ્ય સુખને પમાય એવો સર્વસમન્વયી જ્ઞાનમાર્ગ

.....

પ્રસ્થાપિત કરેલ છે; તેમની શ્રીમુખવાણી ‘વચનામૃતમ્’ તથા ‘શિક્ષાપત્રી’માં એ તત્ત્વજ્ઞાનનું ઊંડાણ અનન્ય છે અને સવિસ્તર સરળ ભાષામાં પ્રસ્તુત થયેલ છે. તદ્ઉપરાંત પોતાના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતો ને ગૃહસ્થી મુક્તપુરુષો દ્વારા સર્વહિતાવહ સાહિત્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં તૈયાર કરાવ્યું છે.

ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાં સર્વગ્રાહ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિ ને જીવન જીવવાની ખરી દિશા બતાવવામાં આવી છે. તેથી આ ગ્રંથશ્રેણીમાં સર્વજનો-પૂર્વના હોય કે પશ્ચિમના, સૌને દિવ્યતા તરફ દોરી જવામાં પથદર્શક નીવડે એવા એ આદર્શો તથા જ્ઞાનને અર્વાચીન જ્ઞાનના પ્રકાશમાં રજૂ કરવાનો ઉત્તમ પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. અમને ખાતરી છે કે તેનાથી માનવજીવનમાં સંવાદિતા આવશે ને આધુનિક જીવનની વિષમતા ધીરે ધીરે ઓછી થતી જઈ દૂર થઈ જશે.

ભારત કે વિશ્વનું અન્ય સાહિત્ય કે જેમાં દર્શાવેલ વિચારો અમારા ઉદ્દેશો સાથે સુસંગત હશે તો તે પણ આ ગ્રંથશ્રેણીમાં આવરી લેવામાં આવશે.

અમારી ઇચ્છા એવી છે કે આ ગ્રંથશ્રેણીનાં પુસ્તકો ફક્ત ગુજરાતી ભાષામાં જ નહિ બલ્કે હિન્દી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં પણ પ્રકાશિત કરવાં, જેથી અન્યભાષી વાચકોને પણ આ ગ્રંથશ્રેણીનાં પુસ્તકોનો લાભ મળે.

મિશનની આ પ્રવૃત્તિને સફળતા બક્ષવામાં સૌનો સાથ-સહકાર ઇચ્છીએ છીએ અને મિશનના સર્વ કાર્યમાં સદૈવ પ્રભુકૃપા ભળે એ જ અભ્યર્થના.

દાસાનુદાસ

નારાયણભાઈ ગી. ઠક્કર

સ્થાપક પ્રમુખ

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન

સં. ૨૦૪૨, શ્રીહરિજ્યંતી
એપ્રિલ ૧૮, ૧૯૮૬
અમદાવાદ

.....

॥ श्री स्वामिनारायणो विजयतेतराम् ॥

વચનામૃત માર્ગદર્શિકા-૧

સર્વજીવહિતાવહ ગ્રંથમાળા

૬૧

: સંસ્થાપક :

• અ. મુ. પ. પૂ. શ્રી નારાયણભાઈ ગી. ઠક્કર •

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૩

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન

સર્વજીવહિતાવહ ગ્રંથમાળા

* પ્રકાશન સમિતિ *

: પ્રેરક - માર્ગદર્શક :

* અ. મુ. પ. પૂ. શ્રી નારાયણભાઈ ગી. ઠક્કર *

© શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન, અમદાવાદ
(રજિ. નં. ઈ/૪૫૪૬/અમદાવાદ : ૧૯૮૧)
ઈન્કમેટેક્સ એક્સેમ્પશન u/s 80(G)5

પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્રત : ૨૦૦૦

૨૦૦૭, ૧૬, ફેબ્રુઆરી

સં. ૨૦૬૩ મહા વદ ચૌદશ

સેવા મૂલ્ય : રૂ.૨૦/-

પ્રકાશક

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન

૮, સર્વમંગલ સોસાયટી, પૂજ્યશ્રી નારાયણભાઈ માર્ગ

નારણપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૩ ☎ : ૨૭૬૮૨૧૨૦

E-mail : info@shriswaminarayandivinemission.com

Website : www.shriswaminarayandivinemission.org

: મુદ્રક :

મુદ્રણ સંસ્કાર;

મુદ્રેશ પુરોહિત, સૂર્યા ઓફસેટ

આંબલી ગામ

નિવેદન

જીવાત્માની આધ્યાત્મિક ઉત્કાંતિની ચરમસીમા સર્વાવતારી પરમાત્માના દિવ્યસ્વરૂપમાં અનાદિમુક્તની-કૈવલ્યમુક્તની આત્યંતિક સ્થિતિ છે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવાના કેવળ કરુણાસભર ઉદ્દેશ્યથી સર્વોપરી પરમાત્મા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને પ્રગટ થઈ મુમુક્ષુઓની વિવિધ ક્ષાઓને લક્ષ્યમાં રાખી ઉપદેશામૃતની વર્ષા કરી. એ ઉપદેશામૃતને સ. ગુ. શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામી, સ. ગુ. શ્રી મુક્તાનંદ સ્વામી, સ. ગુ. શ્રી નિત્યાનંદ સ્વામી, સ. ગુ. શ્રી બ્રહ્માનંદ સ્વામી, સ. ગુ. શ્રી શુકાનંદ સ્વામી જેવા મહાન સદ્ગુરુઓએ ગ્રંથસ્થ કરી ‘વચનામૃત’ ગ્રંથ તૈયાર કરી સમગ્ર માનવકુળને ઉપકૃત કર્યું છે. એમાં રહેલા ગહન આધ્યાત્મિક રહસ્યોને સમજાવવા માટે શ્રીહરિના સંકલ્પથી પ્રગટ થયેલા અનાદિ મહામુક્તરાજ શ્રી અબજીબાપાશ્રીએ ‘રહસ્યાર્થ પ્રદીપિકા ટીકા’ રચી પ્રભુના કાર્યમાં અદ્વિતીય ફાળો આપી અભિવૃદ્ધિ કરીને સારા ય સત્સંગને બદલો ન વાળી શકાય એવો ઋણી બનાવી દીધો છે.

શ્રીમુખ વાણી વચનામૃત તથા તેની રહસ્યાર્થ પ્રદીપિકા ટીકાના નિત્યપઠન અને અભ્યાસ વખતે ઉદ્ભવતા કેટલાક પ્રશ્નો જેમ કે કેટલાક શબ્દોના અર્થ, શાસ્ત્રોક્ત રીતે વર્ણવેલ બ્રહ્માંડની રચના, આધ્યાત્મિક સ્તરો, કેટલાક આધ્યાત્મિક રહસ્યો-વગેરે અનેક મુદ્દાઓ સરળતાથી સમજી શકાય એવા મહત્વના હેતુને ધ્યાનમાં રાખી અ. મુ. પૂજ્ય શ્રી નારાયણભાઈએ સેવકો પાસે પોતાના માર્ગદર્શન હેઠળ એક માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરાવેલી. તેના આધારે ‘વચનામૃત

માર્ગદર્શિકા' શીર્ષક હેઠળ આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. એનો ઉદ્દેશ્ય કેવળ અભ્યાસુની સરળતા માટે છે. આ ગ્રંથને વાચકની સગવડતા ખાતર ત્રણ વિભાગમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રથમ વિભાગમાં સર્વોપરી ભગવાનના પ્રગટ થવાના હેતુ, અસાધારણ લક્ષણ, જગતનું વર્ણન, બ્રહ્માંડની રચના, આધ્યાત્મિક સ્તરોની રૂપરેખા, શાસ્ત્રોના પ્રમાણ વચનો, આધ્યાત્મિક રહસ્યો વગેરે મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન સંસ્થાના રજત જયંતિ પ્રસંગના ઉપલક્ષે પ્રકાશિત થયેલ આ માર્ગદર્શિકા વચનામૃતનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવાની જિજ્ઞાસાવાળા મુમુક્ષુઓને ચોક્કસપણે આવશ્યક ભાથું પૂરું પાડશે એવી અમારી શ્રદ્ધા અસ્થાને નહિ ગણાય.

અંતમાં પરમાત્મા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન, પરમકૃપાળુ બાપાશ્રી, મહાન સદ્ગુરુશ્રીઓ તથા સંસ્થાના પ્રેરણામૂર્તિ વાત્સલ્યમૂર્તિ સદ્ગુરુવર્ય અ. મુ. પૂજ્ય શ્રી નારાયણભાઈની સદાય વરસતી કૃપાવર્ષા આપણ સૌને નવપલ્લવિત કરતી રહે એવી હાર્દિક પ્રાર્થના!

સં. ૨૦૬૩, મહા ૧૬-૧૪

ઈ. સ. ૨૦૦૭, ૧૬ ફેબ્રુઆરી

પ્રકાશન સમિતિ

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન

વચનામૃત માર્ગદર્શિકા-૧

વિષયાનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પાન નંબર
૧.	પ્રગટ થવાના હેતુ	૧
૨.	અસાધારણ લક્ષણ	૪
૩.	વયનામૃતમાં વપરાયેલ સંવત	૯
૪.	વયનામૃતની સંખ્યા	૧૧
૫.	વયનામૃતમાં જગતનું વર્ણન	૧૫
૬.	બ્રહ્માંડની રચના	૨૩
૭.	બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિનું વર્ણન	૩૩
૮.	આત્યંતિક કલ્યાણ	૫૮
૯.	આધ્યાત્મિક સ્તરોની રૂપરેખા	૬૩
૧૦.	શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ વચનો	૯૨
૧૧.	કીર્તનો	૧૧૮
૧૨.	કેટલીક વિરોધાભાસી બાબતોની સ્પષ્ટતા	૧૨૮
૧૩.	કેટલીક બાબતોનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય	૧૪૫
૧૪.	કેટલીક વ્યાખ્યાઓ	૧૬૫

---

૧. અવતારી શ્રી અક્ષરાધિપતિ પુરુષોત્તમના પ્રગટ થવાના છ હેતુ

સભાયાં મહાવલગુ સિંહાસનસ્થં સુગન્ધાન્ બહૂન્ પુષ્પહારાન્ દધાનમ્ ।
અનેકાર્ક-ચન્દ્રાગ્ન્યતિ સ્વચ્ચકાન્તિ શરચ્ચન્દ્ર દિવ્યામ્બર નૌમિ ધાર્મિમ્ ॥૧॥

અર્થ: સભામાં મોટા સુંદર સિંહાસન ઉપર બેઠેલા, સુગંધીમાન ઘણાક પુષ્પના હારને ધારણ કરી રહેલા, અનેક સૂર્ય, ચંદ્ર ને અગ્નિ તેમનાથી પણ અતિશે તેજસ્વી છે કાંતિ જેમની એવા ને શરદઋતુના ચંદ્ર જેવાં (શ્વેત) વસ્ત્ર છે જેમનાં એવા ધર્મદેવના પુત્રને હું નમસ્કાર કરું છું. સ્મારં સ્મારં શ્રી સહજાનંદપદં શ્રી સ્વામિ બ્રહ્માનંદમુનિ પ્રોક્તસુસ્વાશ્ર્ચ ।

અસ્મિલ્લોકે ધર્મસુતર્યાગમને ચે ષડ્સંવ્યાનેતાન્ વરહેતૂન્ પ્રવદ્રામિ ॥૨॥

અર્થ: શ્રી સહજાનંદ સ્વામીનાં ચરણકમળને સંભારી સંભારીને શ્રી સ્વામી બ્રહ્માનંદમુનિએ કહેલા ને સુખકારક, એવા ધર્મદેવના પુત્રને (શ્રી સહજાનંદ સ્વામીને) આલોક પ્રત્યે પધારવામાં જે શ્રેષ્ઠ છ હેતુ તેને હું કહું છું.

પ્રભૌ પ્રેમવન્તઃ પરૈકાન્તિકાચે જના વૈષ્ણવાઃ સન્તિ તેષાં સુસ્વાચ ।

તદિચ્છાપ્રપૂર્ણાય તલ્લાલનાયડક્ષરાદ્રાગતસ્તત્ર હેતુઃ પરોડ્યમ્ ॥૩॥

અર્થ: ભગવાનને વિશે પ્રીતિવાળા એવા શ્રેષ્ઠ એકાંતિક વૈષ્ણવજનો છે. તેમને સુખ આપવા માટે તથા તેમના મનોરથ પૂર્ણ કરવા માટે તથા તેમને લાડ લડાવવા તેના માટે અક્ષર થકી આવ્યા તેમાં આ ઉત્કૃષ્ટ (એક) હેતુ કહ્યો. અઘર્મ્યાસુરવ્લેશગૌ ભક્તિધર્મા તયોરક્ષણાય પ્રવૃત્યૈ પૃથિવ્યામ્ ।
સ્વચં કોશલચ્છુષ્પયોધામધર્મા-લચે જન્મ જગ્રાહ હેતુ દિતીચઃ ॥૪॥

અર્થ: અધર્મી અસુરોથી કષ્ટ પામતા એવા જે ભક્તિધર્મ તેમનું રક્ષણ કરવા માટે, અને પૃથ્વીને વિશે તેમની પ્રવૃત્તિ કરવા માટે કોશલ દેશમાં શ્રી છપિયાપુરને વિશે રહેલા ધર્મદેવના ઘેર જન્મ ધારણ કર્યો. એ બીજો હેતુ કહ્યો.

સદા સ્વાક્ષરસ્થાડવતારીપ્રભુર્યઃ સ સર્વોપરી જ્ઞાનમસ્તિ સ્વકીયમ્ ।
નિજોપાસનાયાપૃથિવ્યાં પવૃત્યૈ તચોરાગતો હેતુરુક્તસ્તૃતીયઃ ॥૫॥

અર્થ: નિરંતર પોતાના અક્ષરધામમાં વિરાજમાન ને અવતારી જે પ્રભુ (શ્રી સ્વામિનારાયણ) તે પોતાનું સર્વોપરી જે જ્ઞાન છે તથા સર્વોપરી પોતાની જે ઉપાસના છે તેની આ પૃથ્વી ઉપર પ્રવૃત્તિ કરવા માટે આવ્યા. તે ત્રીજો હેતુ કહ્યો.

સ્વકીયાવતારાસ્તદીયાશ્ચભક્તા નિજોપાસનાં જ્ઞાનમાબોધ્ય તેષામ્ ।
તથૈતાન્સ્વધામાડધિનેતું વિચિન્ત્યાડડગતઃ શ્રી હિરહેતુરુક્તશ્ચતુર્થઃ ॥૬॥

અર્થ: પોતાના અવતાર તથા તેમના ભક્ત તેમને પોતાની ઉપાસનાનો તથા પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનનો બોધ કરીને તેમને અક્ષરધામમાં લઈ જવા એવો વિચાર કરીને શ્રીહરિ આવ્યા. આ ચોથો હેતુ કહ્યો.

ચિરાન્નષ્ટ એકાન્તિકો ધર્મ ઉર્વ્યાં સ તત્સ્થાપનાયાડસતાં નિગ્રહાય ।
સદૈકાન્તિકાના સતાં રક્ષણાયાડડગતઃ શ્રી હરિઃ પંચમો હેતુરુક્તઃ ॥૭॥

અર્થ: પૃથ્વીને વિશે ઘણાક કાળથી નાશ પામેલો જે એકાંતિક ધર્મ તેના સ્થાપન માટે તથા દુષ્ટ પુરુષોના નાશ સારુ અને એકાંતિક સંતપુરુષોના રક્ષણ માટે શ્રીહરિ આવ્યા. એ પાંચમો હેતુ કહ્યો.

સ્વચં પૂર્વજીવાન્મુમુક્ષૂન્નિજોપાસના- જ્ઞાનમાબોધ્ય નેતું સ્વધામ ।
તથા સ્વસ્વભક્તા-શ્રેયેણાપિ કર્તુ મમુક્ષૂન્તવાનગતઃ ષષ્ઠ હેતુઃ ॥૮॥

અર્થ: પૂર્વના મુમુક્ષુ જીવોને પોતાની ઉપાસના તથા

અવતારી શ્રી અક્ષરાધિપતિ પુરુષોત્તમના પ્રગટ થવાના છ હેતુ

પોતાનું જ્ઞાન તેનો બોધ કરવા ને તેમને પોતાના અક્ષરધામમાં લઈ જવા તથા પોતાના ને પોતાના ભક્તના સંબંધે કરીને નવા મુમુક્ષુઓ કરવા માટે આવ્યા. આ છહો હેતુ કહ્યો.

---

૨. અવતારી શ્રી પુરુષોત્તમ ભગવાનનાં અસાધારણ લક્ષણ

શ્રી ધર્મપુત્રપ્રણીપત્યપૂર્વ વદામિતચ્છ્રીપુરુષોત્તમસ્ય ।

શ્રી સ્વામિ ગોપાલમુનિપ્રણીતાઢ સાધારણાન્યતુ લક્ષણાનિ ॥૧॥

અર્થ: પ્રથમ શ્રી ધર્મદેવના પુત્રને (શ્રી સહજાનંદ સ્વામીને) નમસ્કાર કરીને તે પુરુષોત્તમનાં શ્રી સ્વામી ગોપાળાનંદ મુનિએ કહેલાં અસાધારણ લક્ષણને અહીં હું કહું છું.

પૂર્વત્વસાધારણલક્ષણંચચ્છ્રી સ્વામિનારાયણદિવ્યમૂર્તેઃ।

પૂર્વાઢવતારાન્સકલાન્સ્વમૂર્તૌ સંદર્શયેદુક્તમીદં હિલક્ષ્મ ॥૨॥

અર્થ: પૂર્વના સમગ્ર અવતારોને પોતાના સ્વરૂપને વિશે દેખાડે આ જે અસાધારણ લક્ષણ તે તો દિવ્યમૂર્તિ શ્રી સ્વામિનારાયણ તેમનું પ્રથમ લક્ષણ કહ્યું.

વૈકુણ્ઠલોકાદિષુદિવ્યમૂર્તિ દિવ્યેઢદમુતૈશ્વર્ષ્યસુસ્વેચતાસુ ।

સ્વકીયરુપેશતશોમનુષ્યાન્ સંદર્શયેચ્ચિન્હમિદં દ્વિતીયમ્ ॥૩॥

અર્થ: વૈકુંઠાદિક લોકોને વિશે (રહેલી) દિવ્યમૂર્તિઓને તથા તે મૂર્તિઓમાં રહેલું જે દિવ્ય અદ્ભુત એવું જે ઐશ્વર્ય ને સુખ તેને પોતાની મૂર્તિને વિશે બહુ મનુષ્યોને દેખાડે, આ બીજું લક્ષણ કહ્યું.

સાધારણાન્નપિતં સમાધિં ચઃ કારચિત્વામનસઃ પ્રવૃત્તિમ્ ।

સંરોધચેત્સ્વાત્મનિત તૃતીયં લક્ષ્મોદિતં બ્રહ્મપુરાધિપસ્ય ॥૪॥

અર્થ: જે સાધારણ (જેવા તેવા) મનુષ્યોને પણ સમાધિ કરાવીને પોતાની મૂર્તિને વિશે ચિત્તનો નિરોધ કરાવે તે

અક્ષરાધિપતિ પુરુષોત્તમનું ત્રીજું લક્ષણ કહ્યું.

અન્યાવતારૈઃ શ્રિતમાનવાનાં શ્રેયસ્કૃતંવૃત્તિ નિરોધનંવા ।

સંદર્શયેત્તદ્વયમેવભક્ત દ્વારાહિતૂર્ચ્યપ્રલુલક્ષણંતત્ ॥૫॥

અર્થઃ બીજા અવતાર ધરી ભક્તજનોનું કલ્યાણ કર્યું તથા ચિત્તનો નિરોધ કર્યો તે બે પ્રકારનું સામર્થ્ય આ સમયે ભક્ત દ્વારે જણાવે તે ભગવાનનું ચોથું લક્ષણ કહ્યું.

ધામ્ન્યક્ષરે સ્વેબહુલપ્રકાશે મુક્તવ્રજૈઃ સ્નેહભરેણસેવ્યામ્ ।

સિંહાસનસ્થાંદુ વિરાંસ્વમૂર્તિ સંદર્શયેદશતાદશાન્નન્ ॥૬॥

અર્થઃ પોતાનું અપાર તેજોમય એવું જે અક્ષરધામ તેને વિશે (રહ્યું) દિવ્ય સિંહાસન તે ઉપર રહેલી અને અનંકોટી મુક્ત તેમણે સેવેલી સુંદર પોતાની મૂર્તિ તેને જેવા તેવા (સાધારણ) મનુષ્યને પણ દેખાડે.

તત્પંચમંલક્ષણમત્રધાર્મ સ્થોચ્યતેચિન્હમિદંહિષષ્ટમ્ ।

પૂર્વાગમેશાન વિરાગભક્તિ ધર્માદિકંયોગપથશ્ચ સાંસ્વ્યમ્ ॥૭॥

કુર્યાદ્વિતદ્વર્ણનમાત્મયોગાત્ સ્વૈઃકારયેત્તત્રચમત્કૃતિશ્ચ ।

પૂર્વાગમાર્થાદપિસૌષ્ઠવાર્થો પ્રાદુર્ભવેચ્છાન્તિકરઃ સુધેવ ॥૮॥

અર્થઃ ધર્મદેવના પુત્રનું પાંચમું લક્ષણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કહ્યું ને હવે આ છઠ્ઠું લક્ષણ કહીએ છીએ જે પૂર્વ શાસ્ત્રને વિશે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, ધર્મ, યોગ, સાંખ્ય વગેરેના સ્વરૂપનું પોતાના યોગબળથી વર્ણન કરે અથવા પોતાના ભક્ત પાસે વર્ણન કરાવે ત્યારે પૂર્વના શાસ્ત્રથી તેમાં બહુ ચમત્કાર (જણાઈ) આવે અને અર્થ પણ સૌના સમજવામાં આવે ને અમૃતની જેમ સર્વને શાંતિ કરે.

સ્વાલોકમાત્રેણ સહસ્ત્રજીવવૃત્તે સ્તુનૈસર્ગિકરોધનંસ્યાત્ ।

સ્વસ્મિન્યથાચુંબકમેતિ લોહંતત્સપ્તમંચિન્હમથાષ્ટમંચ ॥૯॥

અર્થઃ પોતાના દર્શનમાત્રે કરીને અનેક જીવના મનની

વૃત્તિઓનો પોતાને વિશે સહજ સ્વભાવે નિરોધ થાય જેમ ચમકપાણ તરફ (સ્વાભાવિક) લોહ ખેંચાય છે તેમ તે સાતમું લક્ષણ કહ્યું ને હવે આઠમું લક્ષણ કહીએ છીએ.

કસ્યાપિનુઃ સ્વાશ્રયમાત્રતોઢ પિમહાશિવંસ્યાદ્વિત્ત દન્તકાલે ।

તમક્ષરંનેતુમિચાત્સ્વકીયૈર્મુક્તૈર્વિમાનૈઃ સહિતઃ સઘામિઃ ॥૧૦॥

અર્થ: કોઈ પણ જીવનું પોતાના આશ્રયમાત્રે કરીને પણ પરમ કલ્યાણ થાય ને તે જીવના અંતકાળે તેને અક્ષરધામમાં લઈ જવા માટે પોતાના મુક્ત તથા વિમાન તેણે સહિત શ્રીહરિ તેડવા આવે છે તે.

નિજેનિદેશેશત શોમનુષ્યાન્ જ્ઞાને તથા ત્યાગયુતેસ્વધર્મ ।

સંસ્થાપયેદ્ ઘોર કલૌચુગોઢસ્મિન્ પ્રોક્તંપ્રભોસ્તન્નવમંહિ લક્ષ્મ ॥૧૧॥

અર્થ: આ ઘોર કળિયુગને વિશે પોતાની આજ્ઞામાં અનેક મનુષ્યોને જ્ઞાનને વિશે તથા ત્યાગયુક્ત ધર્મને વિશે સ્થાપન કરે તે શ્રીહરિનું નવમું લક્ષણ કહ્યું.

જનાઃ સ્વસંબંધગવસ્ત્રપુષ્પસ્પર્શક્ષણાભ્યાંસમિયુઃ સમાધિમ્ ।

પશ્યેચુરૈસ્સ્યંહરિમત્રધામ વિનાપિયોગંદશમંચ લક્ષ્મ ॥૧૨॥

અર્થ: અષ્ટાંગ યોગ સાધ્યા વિના પણ પોતાના સંબંધને પામેલું જે વસ્ત્ર તથા પુષ્પ તેનો સ્પર્શ તથા દર્શને કરીને જનો સમાધિને પામે અને તે સમાધિમાં ભગવાનનું ઐશ્વર્ય તથા મૂર્તિ તથા ધામ તેને દેખે એવી રીતે દશમું લક્ષણ કહ્યું.

દેશાન્તરેકશ્ચનધાર્મિમૂર્તે વાર્તાપ્રકુર્યાત્પુરતોનૃણાન્તમ્ ।

શ્રુત્વાજનાસ્તેજસિલોકયેચુ રેકાદશંચિન્હમિદંહરેશ્ચ ॥૧૩॥

અર્થ: કોઈક પરદેશમાં જઈને મનુષ્યોની આગળ શ્રીહરિની મૂર્તિ સંબંધી વાર્તા કરે ને તે વાર્તાને સાંભળીને તે મનુષ્યો શ્રીહરિને તેજના મધ્યમાં દેખે તે ભગવાનનું અગિયારમું લક્ષણ કહ્યું.

પ્રધાનજીવેશ્વરકાલમાયા મુક્તાક્ષરાણાંપુરુષોત્તમસ્ય ।

પૃથક્ પૃથક્લક્ષણમેવકુર્યાત્ સ્વયંસ્વમક્તૈરપિકારયેદ્વા ॥૧૪॥

સૈશ્વર્યરુપાણિ પુનશ્ચતેષાં પ્રદર્શયેદ્વાબહુશોજનાંશ્ચ ।

સર્વોત્તમ સ્વાક્ષરધામભાજ શ્ચિન્હંપરંદ્વાદશમુક્તમેતત્ ॥૧૫॥

અર્થ: પ્રધાનપુરુષ, જીવાત્મા, વિરાટપુરુષરૂપ ઈશ્વર, મૂળપ્રકૃતિપુરુષ, અક્ષરમુક્ત ને પુરુષોત્તમ એ સર્વના ભેદે સહિત જુદાં જુદાં લક્ષણ કરે અથવા ભક્ત પાસે કરાવે અને વળી તે પ્રધાન, જીવ, ઈશ્વર આદિનાં ઐશ્વર્ય સહિત સ્વરૂપને ઘણાક મનુષ્યોને દેખાડે એ સર્વોત્તમ પોતાના અક્ષરધામમાં રહેનારા ભગવાનનું ઉત્તમ બારમું લક્ષણ કહ્યું. સંદર્શયેત્પૂર્વનિજાવતારાલલી નાન્સ્વમૂર્તોશત શો મનુષ્યાન્ ।

લીનોનતેષુસ્વયમદમ્ભુતન્તત્રયોદશં ધર્મસુત સ્યલક્ષ્મ ॥૧૬॥

અર્થ: પોતાના પૂર્વના અવતારોને પોતાની મૂર્તિને વિશે લીન થયેલા ઘણાક મનુષ્યોને દેખાડે અને પોતે તે અવતારોમાં લીન ન થાય તે આશ્ચર્યકારક ધર્મસુતનું તેરમું લક્ષણ કહ્યું.

इमानिप्रभातेप्रदोषेडथरात्रौ सभायांसदावर्णयेन्मंगलानि ।

સતુ શ્રી હરૌમક્તિમાપ્નોતિવિદ્વાન્ સતંધર્મજઃ પ્રાપચત્યક્ષરંચ ॥૧૭॥

અર્થ: પ્રાતઃકાળમાં, સાયંકાળમાં અથવા રાત્રિમાં સભાને વિશે આ મંગલકારી લક્ષણોને જે વર્ણવે તે વિદ્વાન પુરુષ ભગવાનને વિશે ભક્તિને પામે છે ને ધર્મકુમાર તેને અક્ષરધામ પમાડે છે.

प्रसन्नताचैवृषभनन्दनस्यतत् प्रीतितो बालमुकुंदवर्णी ।

ચસ્તત્કૃતિઃ કાપિતયારસશાસ્તુષ્યન્તુસત્સંગિજનાશ્ચસન્તઃ ॥૧૮॥

અર્થ: સ્વામિનારાયણની (ધર્મનંદનની) પ્રસન્નતાને અર્થે તેમની પ્રીતિથી જે બાલમુકુંદ બ્રહ્મચારી તેમની કોઈ પણ

જે આ શ્લોક-કૃતિ તેણે કરીને રસજ્ઞ એવા સત્સંગીજનો
અને સંતજનો સંતોષ પામો.

---

૩. વચનામૃતમાં વપરાયેલ સંવત

વચનામૃત ગ્રંથમાં અષાઢી સંવત વર્ણવેલી છે. તે મુજબ અષાઢ સુદી એકમે નવી સંવત શરૂ થાય છે. દાખલા તરીકે: ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણનું ૭૭મું વચનામૃત સં. ૧૮૭૬ના દ્વિતીય જેઠ વદ અમાવાસ્યાનું છે, એટલે કે ૧૮૭૬ની સાલના છેલ્લા દિવસનું છે. ત્યાર પછીનું ગ. પ્ર. ૭૮મું વચનામૃત સં. ૧૮૭૭ના અષાઢ સુદી ત્રીજનું છે.

વળી, કારિયાણી પ્રકરણનું છઠ્ઠું વચનામૃત “સં. ૧૮૭૭ના આસો વદી અમાસ જે દિવાળી” તે દિવસનું છે, તે પછીનું એટલે કે કારિયાણી પ્રકરણનું સાતમું વચનામૃત સં. ૧૮૭૭ના કાર્તિક સુદી ૧ પડવાનું છે. આમ કાર્તિક સુદી ૧ પડવાને દિવસે બેસતું વર્ષ ગણેલું નથી. કાર્તિક સુદી પડવાને દિવસે અન્નકૂટનો ઉત્સવ રંગેયંગે થતો, પણ નવી સંવત તો અષાઢ સુદી એકમથી ગણાતી.

તે રીતે ગઢડા છેલ્લા પ્રકરણનું ૩૯મું એટલે કે છેલ્લું વચનામૃત સં. ૧૮૮૬ના અષાઢ વદી ૧૦ દશમીનું છે. શ્રીજીમહારાજ સં. ૧૮૮૬ના જેઠ સુદી ૧૦ દશમીના રોજ અંતર્ધાન થયા. કોઈને એવી શંકા થાય કે શ્રીજીમહારાજ જેઠ માસમાં અંતર્ધાન થયા તો તે જ સંવતનું અષાઢ વદીનું વચનામૃત કેવી રીતે હોય? પણ તે તો એમ છે કે સં. ૧૮૮૬ની સાલ અષાઢ સુદી ૧ પડવાને દિવસે બેઠી, ત્યાર બાદ થોડા દિવસે અષાઢ વદી ૧૦ દસમીને રોજ છેલ્લું

વચનામૃત કહેલું છે, અને તે પછી દસ-અગિયાર માસ બાદ એટલે કે જેઠ સુદી ૧૦ દસમીને રોજ શ્રીજીમહારાજ અંતર્ધાન થયા. છેલ્લું વચનામૃત કહ્યા પછી ૧૦-૧૧ માસ દરમિયાન કોઈ વચનામૃતની નોંધ નથી.

અત્યારે પણ જુદા જુદા પ્રદેશમાં નવી સંવત જુદા જુદા સમયે શરૂ થાય છે. ગુજરાતમાં નવી સંવત કાર્તિક સુદી ૧ પડવાથી ગણાય છે, તો મહારાષ્ટ્ર કે ઉત્તર પ્રદેશમાં ચૈત્ર સુદી ૧ પડવાથી નવી સાલ ગણાય છે. કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રના કોઈ વિભાગમાં હજુ અષાઠ સુદી ૧ પડવાથી નવી સંવત ગણાય છે.

---

૪. વચનામૃતની સંખ્યા

શ્રીજીમહારાજે શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના મંદિરોના વહીવટ અંગે બે ગાદી સ્થાપી છે. શ્રી નરનારાયણદેવની ગાદી અમદાવાદમાં અને શ્રી લક્ષ્મીનારાયણદેવની ગાદી વડતાલમાં આવેલ છે. તે બંને મુખ્ય મથકોએ એક-એક એમ બે આચાર્ય મહારાજશ્રી બિરાજે છે. ભારતદેશના નકશામાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના પણ બે વિભાગ થાય તેવી પૂર્વ-પશ્ચિમ રેખા દોરીએ તો તે રેખાની ઉત્તરનો ભાગ શ્રી નરનારાયણદેવ દેશમાં આવે અને દક્ષિણનો વિભાગ શ્રી લક્ષ્મીનારાયણદેવ દેશમાં ગણાય છે.

શ્રી નરનારાયણદેવ દેશવિભાગમાંથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘વચનામૃત’ ગ્રંથમાં વચનામૃતોની કુલ સંખ્યા ૨૭૩ છે, જ્યારે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવ દેશમાં પ્રસિદ્ધ થતાં ‘વચનામૃત’માં તે ૨૬૨ છે. આમ અમદાવાદ દેશના ‘વચનામૃત’માં ૧૧ વચનામૃતો વધારે છે.

અમદાવાદ પ્રકરણમાં વડતાલ દેશની પ્રતમાં ૩ વચનામૃતો છે, જ્યારે અમદાવાદ દેશની પ્રતમાં ૮ વચનામૃતો છે, આમ અમદાવાદ પ્રકરણના પાંચ વચનામૃતો તથા અશ્લાલી પ્રકરણનું ૧ વચનામૃત અને જેતલપુર પ્રકરણના પાંચ વચનામૃતો મળીને (૫+૧+૫) અગિયાર વચનામૃતો અમદાવાદ દેશની પ્રતમાં વધારે છે.

શ્રીજીમહારાજ ગામોગામ વિચરતા અને કથા-વાર્તાનો

અખંડ બ્રહ્મયજ્ઞ ચલાવતા. તે વખતે સંતો તથા હરિભક્તો શ્રીજીમહારાજે જે વાતો કરી હોય, જે પ્રશ્ન-ઉત્તરો થયા હોય તે પોતાની સ્મૃતિ માટે નોંધ લેતા, તેને હસ્તલિખિત વચનામૃતના ‘ખરડા’ કહેતા. એ વચનામૃતોમાં એકસૂત્રતા આવે તથા પાઠભેદ ન રહે કે સૌને સમાસ થાય તે રીતે રજૂઆત થાય- એવા હેતુઓથી શ્રીજીમહારાજે સૌ સંત-હરિભક્તો પાસેથી હસ્તલિખિત ખરડા માંગી લીધા ને મોટેરા પાંચ સદ્ગુરુ- સ. ગુ. મુક્તાનંદ સ્વામી, સ. ગુ. ગોપાળાનંદ સ્વામી, સ. ગુ. નિત્યાનંદ સ્વામી, સ. ગુ. બ્રહ્માનંદ સ્વામી તથા સ.ગુ. શુકાનંદ સ્વામીને એનું યોગ્ય શોધન કરી સંપાદિત કરવા આજ્ઞા કરી.

હોયા પ્રકરણના ૭મા વચનામૃતમાં આનો ઉલ્લેખ આ રીતે છે: ‘...અને તે સમયમાં ‘વચનામૃત’નું પુસ્તક નિત્યાનંદ સ્વામીએ લાવીને શ્રીજીમહારાજને આપ્યું. પછી તે પુસ્તકને જોઈને બહુ રાજી થયા...’

આ રીતે મોટેરા સદ્ગુરુઓએ શોધન કરીને ૨૬૨ વચનામૃત નક્કી કર્યા, જેની નકલો કરીને બંને દેશવિભાગમાં મોકલી આપવામાં આવી. તે વચનામૃતો હસ્તલિખિત હતાં. તે વખતે છાપખાનાની સુવિધા વિકસી ન હતી. તે પ્રત જ્યારે અમદાવાદ મંદિરમાં ધ. ધુ. આદિ આચાર્ય મહારાજશ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ આગળ સભામાં વંચાતી હતી, ત્યારે શ્રીજીમહારાજને મળેલા ને તેમના સેવક શ્રી કુબેરસિંહ છડીદારે તે સાંભળી. તેમણે પૂછ્યું કે મહારાજ! આ શું વંચાય છે? ત્યારે મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે, શ્રીજીમહારાજે જે જે ગામમાં વાર્તાઓ કરેલી, તે

મોટા સદ્ગુરુઓએ લખી હતી, તે વંચાય છે. ત્યારે કુબેરસિંહજી છડીદારે કહ્યું કે, અહીં શ્રીજીમહારાજે જે જે વાતો કરેલી તથા તે વખતે જે જે પ્રશ્નો મેં પૂછ્યા હતા તેના શ્રીજીમહારાજે પ્રસન્ન થઈને ઉત્તર કરેલા તે વાતો મેં પણ લખી રાખી છે. પછી જેતલપુરના આશજીભાઈએ પણ એમ જ કહ્યું કે, શ્રીજીમહારાજે જેતલપુરમાં તથા અશલાલીમાં વાતો કરેલી તે મારા પાસે લખેલી છે. પછી તે બંનેને આચાર્યજી મહારાજે કહ્યું કે તમે એ વાતો અમારી પાસે લાવો. પછી તેમણે લખેલી વાતોના ખરડા આચાર્ય મહારાજશ્રીને આપ્યા. તેમાંથી ૧૧ વચનામૃતો થયા. પછી ધ.ધુ. અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજે વડતાલ મંદિરમાં પત્ર લખ્યો ને કહેવરાવ્યું કે આપણે વચનામૃતો તૈયાર કર્યા છે તે ઉપરાંત અમને અહીંથી આ રીતે ૧૧ વચનામૃતો થયાં તેટલા ખરડાઓ મળ્યા છે, તેમાં શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરીપણાનું વર્ણન સારું છે તેથી તે ૧૧ વચનામૃત ફેરફાર વિના મૂળપ્રતમાં સમાવી લેશો. ત્યારે વડતાલથી ધ.ધુ. આચાર્યશ્રી રઘુવીરજી મહારાજે સંતોને પૂછીને તે ૧૧ વચનામૃતો જેમ બીજાં વચનામૃતો શોધ્યાં હતાં તેમ શોધીને નાખવા ઇચ્છા જણાવી. ધ.ધુ. અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજને લાગ્યું કે આમાં શ્રીજીમહારાજે પોતાનું પુરુષોત્તમપણું વર્ણવેલું છે તેથી તેમાં શોધવાની જરૂર જણાતી નથી. આવાં વચનથી ભવિષ્યમાં ઘણો સમાસ થશે એમ જાણી ફરી વડતાલ મોકલ્યા નહિ, તેથી અમદાવાદ દેશની પ્રતમાં ૧૧ વધારાના વચનોમૃતો દાખલ થયા, અને વડતાલ દેશની પ્રતમાં ન થયા.

તદ્દુપરાંત, જે ૨૬૨ વચનામૃતો બંને દેશની પ્રતોમાં છે, તેમાં પણ પાઠભેદ જોવા મળે છે. દા. ત. ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણના ૮, ૪૮, ૬૬, ૭૪મા વચનામૃતો, કારિયાણી પ્રકરણનું ૪, ગઢડા મધ્ય પ્રકરણનું ૨૧મુ, ગઢડા અંત્યપ્રકરણનું ૨૧મુ વગેરે જગ્યાએ પાઠભેદ ઉલ્લેખનીય છે.

---

૫. વચનામૃતમાં જગતનું વર્ણન

વિજ્ઞાનમાં જેમ હાઈડ્રોજન, ઓક્સિજન, લોહ, સોનું, ચાંદી વગેરે તત્ત્વો કહેવાય છે, તેવી રીતે શાસ્ત્રમાં પણ પાંચ મૂળ તત્ત્વો ગણેલાં છે. આ જગતમાં જે કાંઈ દેખાય છે તે સમગ્ર આ પાંચ તત્ત્વનું બનેલું છે. આ પાંચ તત્ત્વોને પંચ મહાભૂત પંચભૂત પણ કહે છે. આવા પાંચ તત્ત્વો છે: પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ ને આકાશ.

‘પૃથ્વી’ એટલે આ પૃથ્વીનો ગોળો નહિ, પણ પૃથ્વી તત્ત્વ તરીકે જેનાથી ઘનપણું Solidness જણાય છે તે, નક્કર. આ નક્કર તત્ત્વને કારણે જ બીજાં તત્ત્વો છુટાં-જુદાં વિભાગ તરીકે સમજી શકાય છે. નક્કર પૃથ્વી તત્ત્વ જ બધાંને સ્થાન આપે છે. જળ એટલે પ્રવાહી. ગમે તે પ્રવાહીને જળતત્ત્વ તરીકે સમજવામાં આવે છે. તેજ એટલે જેનાથી પ્રકાશ થાય છે તે તથા તેજ તત્ત્વને કારણે જ ભૂખ-તરસ થાય છે. વાયુ એટલે પવન, હવા, વાયુ તત્ત્વને ગેસ-gas. આકાશ તે અવકાશ, ખાલી જગ્યા, space.

કોઈ પણ પદાર્થ ઘન, પ્રવાહી, વાયુ, તેજ ને અવકાશનો જ બનેલો હોય છે, તે આપણો અનુભવ છે. દાખલા તરીકે આપણું શરીર છે તેમાં હાડકાં, માંસ, સ્નાયુ વગેરેમાં જે ઘનતા-નક્કરતા છે તે પૃથ્વીતત્ત્વની છે; લોહી, પાણી, અન્યરસ, વગેરે જે છે તે જળતત્ત્વ છે. આપણા શરીરમાં જે કાંઈ અવકાશ-ખાલી જગ્યા- છે તે આકાશતત્ત્વ. તેમાં

પ્રવાહી, વાયુ, વગેરેનું વિચલન થાય છે. વાયુ એટલે હવા કે બીજાં કોઈ પણ ગેસ શરીરમાં થાય છે તે સમગ્ર વાયુ તત્ત્વમાં ગણાય. ભૂખ-તરસ થાય છે, શરીરની અંદર-બહાર જે કાંઈ તેજસ્વીતા- brightness છે તે તેજતત્ત્વની છે. એવું પાંચ તત્ત્વનું બનેલું આપણું શરીર જે વિશ્વ કે જગતમાં હરે ફરે છે તે જગતનો સમગ્રપણે વિચાર કરીએ તો તે પણ એ પાંચ મૂળતત્ત્વોનું જ બનેલું છે. આ જગતમાં ઘનતા-નક્કરપણું છે તે પૃથ્વીતત્ત્વ છે, હવા કે અન્ય વાયુઓ છે તે વાયુતત્ત્વ છે, પાણી કે અન્ય પ્રવાહી છે તે જળતત્ત્વ છે, પ્રકાશ જણાય છે તે તેજતત્ત્વ છે, ને આકાશ દેખાય છે તે તથા જે કાંઈ અવકાશ-ખાલી જગ્યા- છે તે આકાશતત્ત્વ છે. એ રીતે પાંચ તત્ત્વનું બનેલું આપણું શરીર અથવા પાંચ તત્ત્વના બનેલા બીજા દરેક પદાર્થો એ આ જ પાંચ તત્ત્વોના બનેલા આ જગતમાં હરે ફરે છે, વસે છે. માણસ મરી ગયા પછી તેનો અગ્નિસંસ્કાર કરે ત્યારે તેના શરીરમાં રહેલાં પાંચ તત્ત્વો જગતમાં રહેલાં પાંચ તત્ત્વોમાં મળી જાય છે તેથી મૃત્યુને ઘણીવાર ‘પંચત્ત્વને પામ્યા’ એમ કહીને સમજાવાય છે.

હવે પંચતત્ત્વના બનેલા આપણાં શરીરનો વિશેષ વિચાર કરીએ. જે શરીર દેખાય છે તે ‘સ્થૂળ’ શરીર કહેવાય છે. આપણાં શરીરમાં જુદાં જુદાં અવયવો છે, તે અવયવોને શાસ્ત્રમાં ‘ઇંદ્રિયો’ કહે છે. આવા અંગો કે અવયવો કે ઇંદ્રિયોને બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે: જ્ઞાનેન્દ્રિયો ને કર્મેન્દ્રિયો. જ્ઞાનેન્દ્રિયો એટલે જેના વડે અન્ય પદાર્થોની જાણકારી કે જ્ઞાન થાય છે તે માટેના અવયવો કે જ્ઞાન

મેળવવાની ઇંદ્રિયો. આવી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પાંચ છે: (૧) શ્રોત્ર-કાન, (૨) ત્વચા (ત્વક્)- ચામડી, (૩) ચક્ષુ-આંખો, (૪) રસના-જિહ્વા- જીભ, (૫) ઘ્રાણ (નાસિકા)- નાક: શ્રોત્રથી સાંભળી, ત્વચાથી સ્પર્શ કરીને, ચક્ષુથી જોઈને, રસનાથી ચાખીને, ઘ્રાણથી સુંઘીને અન્ય પ્રદાર્થોનું જ્ઞાન મેળવાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો જેમ પાંચ છે તેમ કર્મેન્દ્રિયો પણ પાંચ છે: (૧) વાક્-વાણી-મોઢું, (૨) પાણિ-હાથ, (૩) પાદ-પગ, (૪) પાયુ-ગુદા-મળદ્વાર, (૫) ઉપસ્થ-જનનેન્દ્રિય-લિંગ. આમ કર્મ ઇંદ્રિયોથી આપણાં શરીરનું કામકાજ થાય છે. આ રીતે, આપણાં શરીરમાં કુલ દસ ઇંદ્રિયો છે. પાંચ મૂળતત્ત્વો (કે પંચભૂત) તથા દસ ઇંદ્રિયો મળી પંદર તત્ત્વનું આપણું આ સ્થૂળ શરીર બન્યું છે.

આપણો એવો અનુભવ છે કે જ્યારે આપણે ઊંઘી જઈએ છીએ, ત્યારે આપણે આપણી આંખોનાં પોપચાં બીડી લઈને આંખો બંધ કરીને સૂઈએ છીએ, પણ કાનને બંધ કરવાની કોઈ સુવિધા નથી! તે છતાં, જ્યારે આપણે ઊંઘી જઈએ છીએ ને તે વખતે જો કોઈ આપણી પાસે આવીને સામાન્ય અવાજે વાતો કરે તો તે આપણે સાંભળતા નથી. બીજા માણસો આપણી પાસે વાતો કરતા હોય ત્યારે, આપણે જાગૃત હોઈએ ને કાનના પડદાનું જે હલનચલન થાય તે આપણે ઊંઘેલા છીએ ત્યારે પણ થાય છે જ, તે વાતોનો સંદેશ કાનમાંથી મગજ સુધી પહોંચે પણ છે, પણ એ સંદેશાને પૃથક્કરણ કરનાર ઊંઘી ગયેલ છે! આ બતાવે છે કે આપણા સ્થૂળ શરીરની અંદર પૃથક્કરણ કરનાર બીજું સાધન રહ્યું છે, તેને ‘સૂક્ષ્મ શરીર’ કહે છે. સૂક્ષ્મ શરીર

નવ તત્ત્વનું બનેલું છે: ચાર અંત:કરણ તથા પાંચ તન્માત્રા (અથવા વિષયો).

અંત:કરણ એટલે અંતરૂ (અંદર) + કરણ (ઇંદ્રિયો), અંદરની ઇંદ્રિયો, ચિત્ત-તંત્ર conscious. અંત:કરણ ચાર છે: મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત ને અહંકાર.

કોઈ પણ જાતના ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાની ઉત્પત્તિ મનમાંથી થાય છે. કોઈ પણ દેહધારી (માણસ, જાનવર કે ગમે તે જીવંત વસ્તુ) શાંત બેઠેલ હોય, ને મનમાં ભોગ ભોગવવાની કાંઈક ઇચ્છા-સંકલ્પ થાય કે તરત મન છે તે શરીરના અવયવો-ઇંદ્રિયોમાં દાખલ થાય અને તેના દ્વારા ભોગ ભોગવવાનો પ્રયત્ન કરે. દાખલા તરીકે કોઈ મનુષ્ય શાંતિથી બેઠો હોય, ત્યાં પોતાની જાતે જ મનમાં ઇચ્છા થઈ આવે કે ચાલો, ટી.વી.માં ફલાણો પ્રોગ્રામ જોઈએ, અથવા તો શાંતિથી બેઠો હોય ને કોઈ જગ્યાએથી ટી.વી.ના શબ્દો તેના કાને પડે તેથી મન તે શબ્દો ગ્રહણ કરીને પ્રોગ્રામ જોવાની ઇચ્છા કરે. મન તરત સ્થૂળ શરીરને આજ્ઞા કરે, શરીર ઊભું થાય, ટી.વી. ચાલતું હોય ત્યાં જાય અથવા ટી.વી. ચાલુ કરે, પ્રોગ્રામ જુએ, વગેરે રીતે ઇચ્છા પૂર્ણ કરે. હવે જો એ ભોગ મને ઇચ્છયા હોય તે મુજબના હોય તો મન સંતોષ પામે ને સુખ માને અને ખૂબ આનંદ થયો એવું તે અનુભવે, પણ જો તે ભોગ મને ધાર્યા મુજબના ન હોય તો અસંતોષ રહે ને મન દુ:ખ પામે ને દુ:ખ અનુભવે. આમ, મન છે તે સુખ-દુ:ખ અનુભવવાનું સાધન બને છે. જીવ અને મનને ખૂબ દોસ્તી છે. સામાન્ય રીતે જીવ મનનું ધાર્યું જ કરતો હોય છે, એટલે કે જીવ

જે દેહમાં રહ્યો છે તે દેહની સર્વે પ્રવૃત્તિ ખરેખર તો જીવ તે દેહમાં હાજર હોવાથી જ થઈ શકતી હોવા છતાં જીવે પોતાના દેહને પોતાના મનને સોંપી દીધો હોય છે, તેથી મનની ઇચ્છા થાય તે મુજબ જ દેહ વર્તે છે, ને મન જે રીતે સુખી કે દુઃખી થાય છે તેને જીવ, મન સાથેની મિત્રતા-એકતા-ને કારણે, પોતે સુખી કે દુઃખી થયેલો માને છે. ખરેખર તો મન તો સૂક્ષ્મ શરીરનું એક સાધનમાત્ર જ છે, પણ તેના ઉપર જીવ એટલો બધો આધાર રાખતો-અવલંબતો થઈ જતો હોય છે કે જાણે જીવ તે મન ને મન તે જીવ! આમ મન છે તે દેહધારીના સ્થૂળ શરીરની સર્વે ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્રક બની બેસે છે. જેમ કોઈ રાજા- અેશ આરામી હોય તો પોતાના રાજ્યનો બધો કારભાર પોતાના વતીથી પોતાના દિવાન (કે વડાપ્રધાન કે સેક્રેટરી)ને સોંપી દે ને રાજ્યના બધાં વહીવટદારો તે દિવાનને જ પૂછી-પૂછીને ચાલે, દિવાનને વફાદારી બતાવે, તેમ દેહમાં રાજા તો જીવ છે, પણ પોતે પોતાનું માલિકીપણું ભોગવ્યા વિના, તે પોતાના મિત્ર એવા મનને સોંપી દે છે, તેથી દેહ સંપૂર્ણપણે મનના ધાર્યા પ્રમાણે કરે છે.

બુદ્ધિને કારણે આપણામાં પદાર્થ માત્રનું જ્ઞાન રહ્યું છે. આપણી સર્વે ઇન્દ્રિયો-અવયવો-માં જે વિશેષ જ્ઞાન રહ્યું છે તે બુદ્ધિને કારણે છે. બુદ્ધિને કારણે સંશય-નિશ્ચય, નિદ્રા-સ્મૃતિ વગેરે થાય છે. શરીર વિજ્ઞાનમાં આપણે મગજ એટલે આપણા મસ્તિષ્કમાં રહેલો મગજ નામનો વિભાગ-વિશે ભણીએ છીએ, ને તે મગજને બુદ્ધિનું સ્થાન માનીએ છીએ. પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં ‘બુદ્ધિ’ નામે જે અંતઃકરણ

વર્ણવેલ છે તે બુદ્ધિ-મગજ (brain) થી વિશેષ છે. શાસ્ત્રમાં કહેલ 'બુદ્ધિ' દેહમાં નખશિખા પર્યંત વ્યાપેલી છે. તે બુદ્ધિને વિશે રહીને જીવ દરેક પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવે છે.

ચિત્ત વડે આપણે ચિંતવન કરીએ છીએ. જે કાંઈ પદાર્થમાત્ર છે તે ચિત્તમાં સાંભરી આવે છે. ચિત્ત પોતે તો નિર્મળ ને સ્વચ્છ દર્પણતુલ્ય છે, પણ તેમાં જે કાંઈ સાંભરી આવે તેમાં તે ચોંટે છે. આમ, ચિત્તનો ચોંટવાનો સ્વભાવ છે જે તે, સારી-નરસી વસ્તુમાં તે ચોંટી જાય છે, ચોંટવાનો જ તેનો સ્વભાવ છે.

અહંકાર એટલે જેનાથી 'હું' પણું અનુભવાય છે તેવું તત્ત્વ. આ અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો હોય છે: સાત્ત્વિક, રાજસી ને તામસી. (સત્ત્વ, રજ ને તમસ્ એવા ત્રણ ગુણ છે. સત્ય, દયા, ક્ષમા, શાંતિ, જ્ઞાન, નીતિ વગેરે લક્ષણ-યુક્ત સ્થિતિ તે સત્ત્વગુણની સ્થિતિ છે. રાજસી વૃત્તિરૂપ રજોગુણ છે તે પ્રવૃત્તિનો હેતુરૂપ, કાર્યરતપણાનું કારણરૂપ ગણાય છે. ગર્વ, લોભ, કામ વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો તે ગુણ છે. રજોગુણથી જીવનું રંજન થાય છે ને કામવાસના સદા જાગૃત રહે છે તેથી તે રજોગુણ કહેવાય છે. તમો ગુણને અજ્ઞાન, જડતા, આળસ, પ્રમાદ, મોહ વગેરેના કારણરૂપ માનવામાં આવે છે.) સાત્ત્વિક અહંકારમાં શાંતપણું છે, રાજસી અહંકારમાં ચપળતા રહેલી છે ને તામસી અહંકારમાં ઘોરપણું (ભયાનકપણું) રહેલ છે.

આમ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત ને અહંકાર- એવા ચાર અંતઃકરણ સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહેલાં છે. તે ઉપરાંત સૂક્ષ્મ શરીરમાં પાંચ વિષયો રહેલ છે. વિષયો એટલે પાંચ

જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી કરી શકાય તે કર્મ. વિષયો પાંચ છે: શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ. કાનેથી સાંભળાય તે શબ્દ, ત્વચાથી અનુભવાય તે સ્પર્શ, નેત્રથી જોવાય તે રૂપ, જિહ્વાથી ચખાય તે રસ ને નાકથી અનુભવાય- સુંઘાય તે ગંધ. ખરેખર તો શબ્દ સાંભળવાની, સ્પર્શ કરવાની, રૂપ જોવાની, રસ ભોગવવાની કે ગંધ લેવાની ઇચ્છા થઈ આવવી, તેમાં આસક્તિ થવી તે વિષય છે. વિષય એટલે આવી ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા. આમ તો આવી ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા આપણને આપણા મનમાં એટલે કે અંતઃકરણમાંથી ઉદ્ભવતી જણાય છે, પણ ખરેખર તેમ નથી. સૌથી પ્રથમ ઇન્દ્રિયો (અવયવો)ને બહારના વિષયોનો સંબંધ થાય છે, ને તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનો એ અનુભવ અંતઃકરણ (એટલે સૂક્ષ્મ શરીરમાં) આવે છે, તે મનને ગમે છે, તેથી ફરી ફરીને એવા વિષયો ભોગવવાની મનને ઇચ્છા થઈ આવે છે, તેથી આપણને એમ લાગે છે કે વિષયો અંતઃકરણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ મૂળભૂત રીતે તો વિષયો બહારથી ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ અંતઃકરણમાં પ્રવેશેલાં છે. વિષયોને તન્માત્રા પણ કહે છે.

આમ, પાંચ તત્ત્વ (ભૂત) તથા દસ ઇન્દ્રિયો (અવયવો) મળીને પંદર તત્ત્વના સ્થૂળ શરીર (જે દેખાય છે તેવું શરીર)માં ચાર અંતઃકરણ ને પાંચ વિષયોનું બનેલું (૪+૫= ૯ નવ તત્ત્વનું) સૂક્ષ્મ શરીર મળે છે, તેથી કુલ ચોવીસ તત્ત્વોનું (સ્થૂળ + સૂક્ષ્મ) શરીર છે. શરીરનો એક ત્રીજો પ્રકાર છે તે કારણ-શરીર. ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા (વાસના) કે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાનું બનેલું કારણ

શરીર છે. કારણ શરીરને લીધે સૌને પોતે પુરુષ છે (કે સ્ત્રી છે) તેનું અનુસંધાન રહે છે, એટલે કે લિંગ-દેહનું ભાન રહે છે. આ રીતે ત્રણ દેહ (શરીર): સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ.

આ ઉપર વર્ણવ્યા મુજબ ચોવીસ તત્ત્વોની રચનામાં આ સમગ્ર દેહધારી આવી જાય છે. કોઈ દેહધારીને (દા.ત. વનસ્પતિ) દસેય ઇન્દ્રિયો ન હોય તો તેટલા ઓછા તત્ત્વોનું તે દેહ બને, પણ કુલ ચોવીસ તત્ત્વોથી સમગ્ર વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

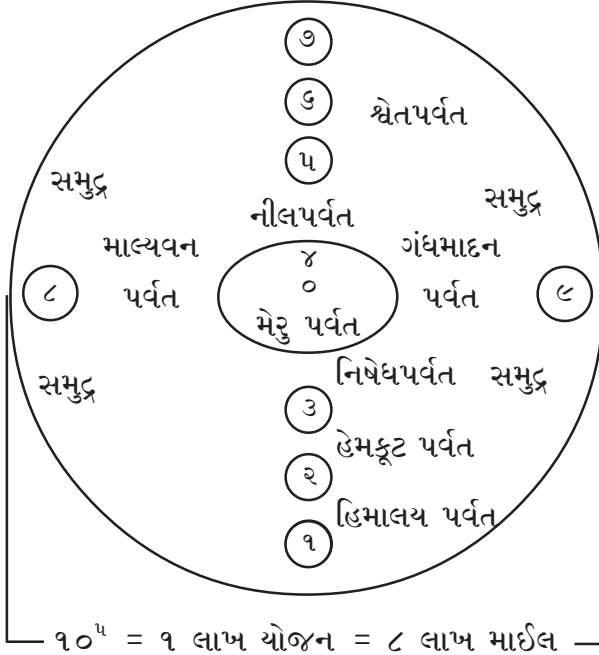

૬. બ્રહ્માંડની રચના

આપણે જ્યાં રહીએ છીએ તે ભારતદેશને શાસ્ત્રકારો ભરતખંડમાં આવેલો વિભાગ માને છે. ભરતખંડ જેવાં બીજાં આઠ ખંડ મળીને નવખંડ ધરતી છે. તે નવખંડના નામ:

૧. ભરત ખંડ, ૨. કિંપુરુષ, ૩. હરિવર્ષ, ૪. ઇલાવૃત્ત,
૫. રમ્યક, ૬. હિરણ્યમય, ૭. કુરુ, ૮. કેતુમાલ, ૯. ભદ્રાશ્વ.
૧૦. યોજન = ૮ માઈલ = ૧૨.૮ કિલોમીટર.

જંબુદ્વીપ નકશો : ૧

૧. ભરતખંડ, ૨. કિંપુરુષ, ૩. હરિવર્ષ, ૪. ઇલાવૃત્ત, ૫. રમ્યક, ૬. હિરણ્યમય, ૭. કુરુ, ૮. કેતુમાલ, ૯. ભદ્રાશ્વ. આ નવખંડો જેમાં આવેલા છે તેને જંબુદ્વીપ કહે છે. આ જંબુદ્વીપની મધ્યમાં મેરુ પર્વત આવેલો છે. નવે ખંડો મેરુ પર્વતની આજુબાજુ આવેલા છે, જેનું ચિત્ર નકશો: ૧માં આપેલ છે.

આ જંબુદ્વીપની ફરતે ખારા જળનો સમુદ્ર આવેલો છે, તે પણ ૧ લાખ યોજનનો છે.

જંબુદ્વીપ જેવા બીજા છ દ્વીપ મળીને કુલ સાત દ્વીપ છે, તે એકબીજાની ફરતે આવેલા છે.

જંબુદ્વીપની પછી બીજો દ્વીપ પ્લક્ષ નામનો છે તે બે લાખ યોજનનો છે. તેને ફરતો સમુદ્ર તે પણ બે લાખ યોજનનો છે. તે સમુદ્રનું જળ ઇક્ષુ જે શેરડીનો રસ તેના જેવું છે.

તેના ફરતો ત્રીજો શાલ્મલિ દ્વીપ છે તે ચાર લાખ યોજનનો છે. તેને ફરતો સમુદ્ર છે તે ચાર લાખ યોજનનો છે, તેનું જળ તે સુરા જે દારૂ તેના જેવું છે.

ચોથો દ્વીપ કુશ નામનો છે તે આઠ લાખ યોજનનો છે. તેને ફરતો સમુદ્ર છે તે પણ આઠ લાખ યોજનનો છે, તેનું જળ તે ઘૃત જે ઘી તે જેવું છે.

તેની ફરતે પાંચમો કૌંચ દ્વીપ છે, તે સોળ લાખ યોજનનો છે. તેને ફરતે સમુદ્ર છે તે પણ સોળ લાખ યોજનનો છે. જેનું જળ ક્ષીર જે દૂધ તેના જેવું છે.

છઠ્ઠો દ્વીપ શાકદ્વીપ છે તે બત્રીસ લાખ યોજનનો છે. તેના ફરતે સમુદ્ર છે તે પણ બત્રીસ લાખ યોજનનો છે, તેમાં જળ તે દધીમંડોદ તે દહીંના ઘોળવા જેવું છે.

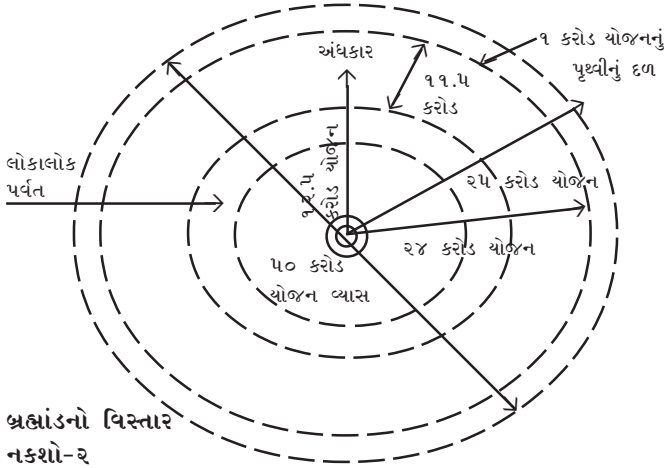
બ્રહ્માંડની રચના

સાતમો દ્વીપ પુષ્કર દ્વીપ છે તે ચોસઠ લાખ યોજનનો છે. તેના ફરતેનો સમુદ્ર પણ ચોસઠ લાખ યોજનનો છે, તેમાં જળ તે સુધા જેવું મીઠું છે.

આ સાતદ્વીપની ફરતે લોકાલોક પર્વત છે, તે મેરુથી ૧૨.૫ કરોડ યોજનની ત્રિજ્યાએ આવેલ છે. (૧૨.૫ કરોડ યોજન = ૧૦૦ કરોડ માઈલ = ૧૬૦ કરોડ કિલોમીટર)

લોકાલોક પર્વતની બહારની બાજુએ અંધકાર છે. તે ૧૧.૫ કરોડ યોજન વિસ્તારમાં છે. આમ, મેરુપર્વતને કેંદ્ર તરીકે ગણીને (૧૨.૫ + ૧૧.૫) = ૨૪ કરોડ યોજન ત્રિજ્યા એટલે (૨૪ x ૨) = ૪૮ કરોડ યોજન વ્યાસમાં આ બ્રહ્માંડનો વિસ્તાર છે. તે ૪૮ કરોડ યોજન અવકાશમાં સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્ર અને લોકાલોક પર્વત આવેલા છે.

આ ૪૮ કરોડ યોજનના બ્રહ્માંડની ફરતે પૃથ્વીનું દળ

છે જે ૧ કરોડ યોજન વિસ્તારવાળું છે.

આ રીતે બ્રહ્માંડનું કુલ પરિમાણ (વ્યાસ) $૪૮ + ૧ + ૧ = ૫૦$ કરોડ યોજન છે.

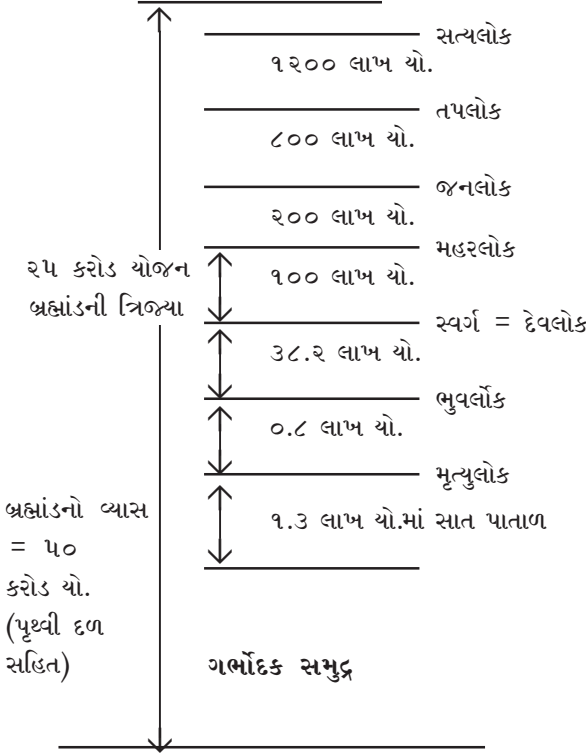
આ બ્રહ્માંડનો વિસ્તાર આપણે જોયો. હવે બ્રહ્માંડમાં ઉપર-તળે ક્યા ક્યા લોક આવેલ છે તે જોઈએ.

શાસ્ત્રાનુસાર, આપણે જે લોકમાં રહીએ છીએ તેને મૃત્યુલોક કહે છે. મૃત્યુલોકથી નીચે સાત પાતાળ આવેલા છે. તેના નામ: ૧. અતળ, ૨. વિતળ, ૩. સુતળ. એ ત્રણેમાં દૈત્યો રહે છે. તેથી નીચે ૪. તળાતળ, ૫. મહાતળ, ૬. રસાતળ લોક છે. એ ત્રણમાં નિશાયર રહે છે. તેની નીચે ૭. પાતાળલોક આવેલો છે, તેમાં સર્પ રહે છે. તે મૃત્યુલોકથી ૧.૩ લાખ યોજનમાં નીચેની તરફ વિસ્તરેલા છે.

મૃત્યુલોકથી ઊર્ધ્વ-ઊંચો- ભુવલોક આવેલ છે. જેમાં મલિન દેવ રહે છે, તે ૮૦,૦૦૦ યોજન ઊંચાઈમાં આવેલ છે. તેથી ઊર્ધ્વ દેવલોક-સ્વર્ગલોક છે, તે ૩૮.૨ લાખ યોજન વિસ્તારમાં છે. તેથી ઊર્ધ્વ મહરલોક છે જે સ્વર્ગલોકથી ૧ કરોડ યોજન ઊર્ધ્વ છે. મહરલોકમાં અર્યમાદિ પિત્રિદેવ રહે છે. મહરલોકથી ઊર્ધ્વ જનલોક છે જે મહરલોકથી ૨ કરોડ યોજનની ઊંચાઈ પર આવેલ છે, તેમાં ને તેનાથી ૮ કરોડ યોજનની ઊંચાઈ પરના તપલોકમાં ભૃગુ વગેરે ઋષિઓ રહે છે. તે તપલોકથી ઊર્ધ્વ ૧૨ કરોડ યોજનની ઊંચાઈએ સત્યલોક આવેલ છે. જેમાં બ્રહ્મા રહે છે. આ રીતે ચૌદ લોકની રચના છે જે નકશા-૩માં બતાવી છે.

બ્રહ્માંડની રચના

ચૌદ લોકનો નકશો...(યો. = યોજન)

શાસ્ત્રમાં સંખ્યાની ગણતરી છે તે નીચે મુજબ હોય છે.

એક	= એકમ	= ૧૦ ^૦
૧૦ x એકમ	= દસક (દસ)	= ૧૦ ^૧
૧૦ x દસક	= શતં (સો)	= ૧૦ ^૨
૧૦ x શતં	= સહસ્ત્ર (હજાર)	= ૧૦ ^૩
૧૦ x સહસ્ત્ર	= અયુતં (દસ હજાર)	= ૧૦ ^૪
૧૦ x અયુતં	= લક્ષ (લાખ)	= ૧૦ ^૫
૧૦ x લક્ષ	= નિયુતં (દસ લાખ)	= ૧૦ ^૬

૧૦ x નિયુતં = કોટિ (કરોડ)	= ૧૦ ^૭
૧૦ x કોટિ = અર્બુદ (દસ કરોડ)	= ૧૦ ^૮
૧૦ x અર્બુદ = વૃંદ (અબજ)	= ૧૦ ^૯
૧૦ x વૃંદ = ખર્વ (દસ અબજ)	= ૧૦ ^{૧૦}
૧૦ x ખર્વ = નિખર્વ	= ૧૦ ^{૧૧}
૧૦ x નિખર્વ = શંખ	= ૧૦ ^{૧૨}
૧૦ x શંખ = પદ્મ	= ૧૦ ^{૧૩}
૧૦ x પદ્મ = સાગર (જલધિ)	= ૧૦ ^{૧૪}
૧૦ x સાગર = અંત્ય	= ૧૦ ^{૧૫}
૧૦ x અંત્ય = મધ્ય	= ૧૦ ^{૧૬}
૧૦ x મધ્ય = પારાર્ધ	= ૧૦ ^{૧૭}

હવે જે બ્રહ્માંડની રચના આપણે જોઈ, તેમાં જાણ્યું કે બ્રહ્માંડનો કુલ વિસ્તાર ૫૦ કરોડ યોજન છે. તેના ફરતાં આવરણો છે. આવા આવરણો આઠ છે તેથી તેને અષ્ટાવરણ કહે છે. આવરણોના નામ ૧. પૃથ્વી, ૨. જળ, ૩. તેજ, ૪. વાયુ, ૫. આકાશ, ૬. અહંકાર, ૭. મહતત્ત્વ, ૮. પ્રકૃતિ.

પ્રથમ આવરણ પૃથ્વીનું છે. (આમાં 'પૃથ્વી' શબ્દ તત્ત્વ તરીકે સમજવાનો છે.) તે આવરણ બ્રહ્માંડના પરિમાણમાં જ ગણી લીધું છે, તેથી પૃથ્વીનું આવરણ બ્રહ્માંડના પરિમાણમાં ૫૦ કરોડ યોજન વિસ્તારવાળું છે.

તેને ફરતું જળનું આવરણ પૃથ્વીના આવરણથી દસ ગણું છે. તેથી ૧૦ x ૫૦ કરોડ = ૫ વૃંદ યોજન વિસ્તારવાળું જળનું આવરણ છે.

ત્રીજું આવરણ તેજનું છે, તે જળના આવરણથી દસ ગણું

છે, તે ૫ વૃંદ x ૧૦ = ૫ ખર્વ યોજનનું છે.

તેજના આવરણની ફરતું વાયુનું આવરણ છે તે તેજના આવરણથી દસ ગણું છે, તેથી તે ૫ ખર્વ x ૧૦ = ૫ નિખર્વ યોજન વિસ્તારનું છે.

પાંચમું આવરણ આકાશનું છે, તે વાયુના આવરણથી દસ ગણું છે, તે ૫ નિખર્વ x ૧૦ = ૫ શંખ યોજન વિસ્તારવાળું છે.

છઠ્ઠું આવરણ અહંકારનું છે, તે આકાશના આવરણથી દસ ગણું છે. અહંકારનું આવરણ ૫ શંખ x ૧૦ = ૫ પક્ષ યોજન વિસ્તારનું છે.

સાતમું આવરણ મહતત્ત્વનું છે, તે અહંકારના આવરણથી દસ ગણું છે, તે મહતત્ત્વનું આવરણ ૫ પક્ષ x ૧૦ = ૫ જલધિ યોજન વિસ્તારવાળું છે.

આઠમું આવરણ પ્રકૃતિનું છે, તે મહતત્ત્વના આવરણ ફરતે તેનાથી દસ ગણા વિસ્તારવાળું છે, તેથી ૫ જલધિ x ૧૦ = ૫ અંત્ય યોજન વિસ્તારવાળું છે. પ્રકૃતિનું આવરણ ગાઢ અંધકારરૂપ ધુમ્રવર્ણવાળું છે.

અષ્ટાવરણથી પર (beyond) મૂળમાયાનો અંધકાર છે તે અંધકારમાં અનંત પ્રધાનપુરુષો રહ્યા છે. તે માયાના અંધકારના ફરતો ચિદાકાશ જે ભગવાનની મૂર્તિનો પ્રકાશ છે. (સંદર્ભ: ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણના ૪૭માં વચનામૃતના રહસ્યાર્થમાં પ્રશ્ન બીજો.)

બ્રહ્માંડની રચનાની સાથે સાથે બ્રહ્માંડનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોનું આયુષ્ય જોઈ લઈએ.

ચૌદ લોકની રચના બ્રહ્મા કરે છે. તે બ્રહ્માના એક

દિવસમાં (આપણે જેને ૧૨ કલાક કહીએ છીએ તેટલી સમય અવધિમાં) આપણા ૪૩૨ x ૧૦° ચાર અબજને બત્રીસ કરોડ વર્ષ થાય છે. તે દરમિયાન સતયુગ- ત્રેતાયુગ - દ્વાપરયુગ - કળિયુગની એક હજાર ચોકડી થઈ જાય છે. સતયુગ સત્તર લાખ અઠ્ઠાવીસ હજાર વર્ષનો, ત્રેતાયુગ બાર લાખ છન્નુ હજાર વર્ષનો, દ્વાપર યુગ આઠ લાખને ચોસઠ હજાર વર્ષનો ને કળિયુગ ચાર લાખ બત્રીસ હજાર વર્ષનો છે. આમ એક યુગની એક ચોકડી પૂરી થતાં ત્રેતાળીશ લાખને વીસ હજાર વર્ષ થાય. આપણી આવી એક હજાર ચોકડી થાય ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ પૂરો થાય. બ્રહ્માના એક દિવસમાં ચૌદ મનુ ને ચૌદ ઇંદ્ર તે સરખે ભાગે (તુલ્ય) રાજ્ય કરીને નાશ પામે છે. આમ બ્રહ્માનો એક દિવસ આપણા ચાર અબજને બત્રીસ કરોડ વર્ષે થાય તે સમયને 'કલ્પ' પણ કહે છે. દિવસને અંતે બ્રહ્માની રાત્રિ થાય છે ત્યારે બ્રહ્મા સૂવે છે, ત્યારે સ્વર્ગ, મૃત્યુને પાતાળ એમ 'ત્રિલોકી'નો નાશ થાય છે, પણ ખરેખર સ્વર્ગ, ભૂવલોક, મૃત્યુલોકને સાત પાતાળ સહિત દસ લોકનો નાશ થાય છે. તે જેવડો દિવસ છે તેવડી રાત્રિ છે, તે આપણાં વર્ષ આઠ અબજ ચોસઠ કરોડ થાય ત્યારે બ્રહ્માની એક અહોરાત્રિ થઈને એક દિવસ થાય છે. તે દિવસ દિવસ પ્રત્યે નાશ પામે છે તે દિવસાંતરે (બીજા દિવસે) પાછું કરે છે, ને તે નાશ પામે છે.

બ્રહ્માના એ એક દિવસ જેવા ત્રીસ દિવસે એક માસ ને એવા બાર માસે એક વર્ષ થાય. એવા સો વર્ષ સુધી બ્રહ્માનું આયુષ્ય છે. આમ બ્રહ્માનું આયુષ્ય ૮૬૪ x ૧૦° x ૩૦

દિવસ x ૧૨ માસ x ૧૦૦ વર્ષ = ૮૬૪ x ૩૬ x ૧૦^{૧૦}
વર્ષ = ૩૧૧૦૪ x ૧૦^{૧૦} વર્ષ.

બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મા કરે છે, પોષણ વિષ્ણુ કરે છે ને લય શિવ કરે છે. બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-શિવની ત્રિપુટી વિરાટનારાયણ સાથે સંકળાયેલ છે. આ બધાયની આયુષ્ય (આવરદા) ઉપર ગણ્યા મુજબ ૩૧૧૦૪ ખર્વ વર્ષ (અથવા ૩.૧૧૦૪ જલધિ વર્ષ)ની ગણાય. આ સમયગાળાને દ્વિપરાર્ધકાળ પણ કહે છે. એ મુજબ પરાર્ધકાળ એટલે ૧.૫૫૫૨ જલધિ વર્ષ. (આ પરાર્ધકાળ સંખ્યાવાચક 'પરાર્ધ'થી અલગ છે. સંખ્યાવાચક 'પરાર્ધ' એટલે ૧૦^{૧૦}.)

વિજ્ઞાનમાં જે ખગોળશાસ્ત્ર છે તેનાથી આ વર્ણન જુદું પડતું લાગે છે, પણ આ વર્ણન પણ સત્ય જ છે અને શાસ્ત્રોક્ત છે. તે સંદર્ભમાં એક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત છે. અમદાવાદમાં શ્રી બહેચરભાઈ શંકરભાઈ ગજજર રહેતા, તે વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રો ભણેલા ને ખૂબ મુમુક્ષુ હતા. તેમને અગાઉ વૈષ્ણવધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ હતો ને શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની ઓળખ થયેલી નહિ. પરંતુ તેમના જાણવામાં આવ્યું કે અમદાવાદ કાળુપુરમાં આવેલા શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિરમાં સ. ગુ. નિર્ગુણદાસજી સ્વામીશ્રીના શિષ્ય સ. ગુ. ઈશ્વરચરણદાસજી સ્વામી મહા સમર્થ સંત છે. તેથી તેઓ તેમનો સમાગમ કરવા ગયા. ત્યારે વિજ્ઞાનમાં વર્ણવેલ ખગોળદર્શન અને શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલ બ્રહ્માંડોની રચના વિશે વાત નીકળી ત્યારે સ. ગુ. ઈશ્વરચરણદાસજી સ્વામીશ્રીએ કહ્યું કે શાસ્ત્રોમાં કહેલી વાત સત્ય છે, વિજ્ઞાન હજી તે સમજી નથી શક્યું, પણ

શાસ્ત્રોક્ત વાત સાચી જ છે. ત્યારે બહેચરભાઈએ કહ્યું કે કોઈ વાત પ્રમાણગત રીતે સાબિત કરી શકાય કે પ્રમેયગત રીતે સાબિત કરી શકાય. પ્રમાણગત એટલે શાસ્ત્રોમાંથી પ્રમાણ આપી શકાય, પુરાવા આપી શકાય; જ્યારે પ્રમેયગતમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સાબિત થાય. સદ્ગુરુશ્રી બહેચરભાઈ સામું જોઈ રહ્યા પણ કાંઈ વિશેષ બોલ્યા નહિ. ત્યાર પછી બીજે દિવસે સવારે બહેચરભાઈ ધોળકા પાસેના ગામે જવા ટ્રેનથી નીકળ્યા. ધોળકા ઉતરી ગાડામાં બેસી ધોળી ભૂમલી ગામે જતા હતા, ત્યારે ધોળે દિવસે ને સંપૂર્ણ જાગૃત અવસ્થામાં એમને સ. ગુ. ઈશ્વરચરણદાસજી સ્વામીશ્રીના દર્શન થયા, સ્વામીના સ્વરૂપમાંથી તેજ છૂટી રહ્યું હતું. સ્વામીશ્રી કહે: બહેચર, બ્રહ્માંડની રચના પ્રમેયગત રીતે તારે જોવી હતી ને? લે જો! એમ કહેતાં જ બહેચરભાઈને ચૌદ લોક સહિત બ્રહ્માંડના દર્શન થયાં. સ્વ-અનુભવમાં બધી વાત આવી. ત્યાર પછી એમને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા બેઠી ને બહારગામથી પાછા આવી રેલવે સ્ટેશનથી સીધા મંદિર જઈ સદ્ગુરુશ્રી પાસે ગયા ને વર્તમાન- કંઠી ધારી સત્સંગી- શિષ્ય થયા. આ વાત થોડા વર્ષો બાદ કોર્ટમાં સત્સંગના કેસ ચાલતા હતા ત્યારે જજની પાસે ભગવાનના સોગંદ ઉપર કહીને પોતાને ચમત્કારિક રીતે બ્રહ્માંડનું દર્શન થયેલું તે વર્ણવ્યું હતું.

---

૭. બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિનું વર્ણન

(i) ભગવાનનું સ્વરૂપ: પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન એક જ છે, તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન છે. સર્વ સુખ ને સામર્થ્ય એમનામાં રહેલું છે. અન્ય જે કોઈ અને જ્યાં કોઈ સ્વરૂપો છે તેમાં રહેલું સુખ ને સામર્થ્ય શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના આપેલાં છે. શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન સ્વામી છે. નિયંતા છે, સર્વને સુખના દાતા છે, સ્વતંત્ર છે, સર્વના ધારક છે. અનંત કલ્યાણકારી ગુણો છે તે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના આધારે છે.

એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન સદા સાકાર છે. પરમ અદ્ભુત, મનોહર ને મધુર આકર્ષક સ્વરૂપવાળા શ્રીહરિ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન અતિ અદ્ભુત આકારેયુક્ત છે.

હવે જ્યારે સાકાર એટલે આકાર સહિતના સ્વરૂપની સામાન્ય રીતે વાત થાય ત્યારે જેણે એ સ્વરૂપ અનુભવ્યું નથી તેને જગતમાં જે આકાર જોઈ રહ્યા છે તેવો ભગવાનનો આકાર મનાય છે. એમ લાગે કે ભગવાનના મંદિરોમાં જે કાષ્ઠ કે પાષાણ કે ધાતુની મૂર્તિ સ્વરૂપો રહ્યાં છે તેવા આકારવાળું ભગવાનનું મૂળ સ્વરૂપ છે. મંદિરોમાં શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સ્વરૂપો પધરાવ્યા છે તે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન જ છે; તે સ્વરૂપો ને ભગવાનનું મૂળ સ્વરૂપ તેમાં રૂંવાડાનો પણ ફેર નથી, એટલે કે જે મૂળ સ્વરૂપ છે તે જ મંદિરમાં પધરાવેલા સ્વરૂપમાં બિરાજી

દર્શન દે છે. તે જ રીતે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન શ્રી છપૈયાપુરમાં સંવત ૧૮૩૭માં ચૈત્ર સુદ નવમીને દિવસે શ્રી ધર્મભક્તિના પુત્ર રૂપે પ્રગટ થયા ને આ જગતમાં પરમકૃપા કરી અનંત જીવોના આત્યંતિક કલ્યાણ માટે વિચર્યા તે મનુષ્યસ્વરૂપ અને અક્ષરધામમાં રહેલું ભગવાનનું મૂળ સ્વરૂપ તેમાં પણ રોમ (એટલે રુંવાડા)નો પણ ફેર નથી, એટલે કે જે મૂળ સ્વરૂપ છે, જે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન સ્વતંત્રપણે ને સદા સાકાર સ્વરૂપે પોતાના અક્ષરધામમાં બિરાજી દર્શન દે છે તે જ સ્વરૂપ સ્વયં પોતે આ પૃથ્વી ઉપર પધારી સૌને દૃષ્ટિગોચર વિચર્યું હતું. પરંતુ આ જગતમાં સૌને દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે તે માટે તે મૂળ સ્વરૂપે આ લોકના મનુષ્ય જેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેથી મનુષ્યની જેમ બાળકરૂપે જન્મ્યા. બાળલીલા કરી, ધીરે-ધીરે મોટા થયા, વનવિચરણ કર્યું અને સત્સંગમાં પધારી સૌને સુખિયા કરી મનુષ્ય સ્વરૂપને અદૃશ્ય કર્યું. મનુષ્યસ્વરૂપને ધારણ કર્યા અગાઉ જે મૂળ સ્વરૂપે પોતે બિરાજતા, તે જ સ્વરૂપે મનુષ્યસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું ને તે જ મૂળસ્વરૂપ મનુષ્યસ્વરૂપ અદૃશ્ય કર્યા પછી પણ તેવું ને તેવું જ બિરાજે છે.

એ જે મૂળ સ્વરૂપ છે તે સાકાર છે. તે સાકારસ્વરૂપ દિવ્ય છે. આપણે જગતમાં જે આકારમાત્ર જોઈએ છીએ તે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશરૂપી પાંચ તત્ત્વોના બનેલાં છે. તે પંચ તત્ત્વો (પંચ ભૂત) તો ચોવીસ તત્ત્વોના ભાગરૂપે છે, ને ચોવીસતત્ત્વો માયામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. ભગવાનનું મૂળ સ્વરૂપ છે તે તો માયાથી પર (beyond)

છે તેથી તે સ્વરૂપ સાકાર હોવા છતાં આપણે જે જાણીએ છીએ-જોઈએ છીએ- તે પંચતત્ત્વોથી જુદા પ્રકારનું એટલે દિવ્ય અલૌકિક સ્વરૂપ છે.

આવું જે દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપમાં જુદાં જુદાં અંગો છે, તે બધાં અંગો દિવ્ય છે. વળી તે દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપમાં સ્વરૂપ- સ્વરૂપીભાવ નથી. આપણે જે મનુષ્યદેહ જોઈએ છીએ- તે મનુષ્યદેહ સાકાર છે, તેને જુદાં જુદાં અંગો- ઇન્દ્રિયો- છે, તે છતાં તે ચોવીસ તત્ત્વના દેહની અંદર દેહથી જુદો જીવાત્મા હોય ત્યારે જ તે મનુષ્યદેહ જીવંત કહેવાય છે. જે ક્ષણે તે દેહમાંથી જીવાત્મા જુદો થઈ જાય તે જ ક્ષણે તે દેહ મૃત થઈ જાય છે. તેથી દેહથી જુદા ને દેહને જીવન આપનારા જીવાત્માને દેહનો દેહી કહે છે, એટલે મનુષ્યના દેહમાં દેહ-દેહીભાવ છે. તે દેહ દેહીભાવને શરીર-શરીરીભાવ પણ કહે છે. હવે ભગવાનનું મૂળ સ્વરૂપ સાકાર છે. તેના જુદાં જુદાં અંગો-અવયવો છે, પણ તે સમગ્ર સ્વરૂપની અંદર, જેમ મનુષ્યદેહમાં મનુષ્યનો જીવાત્મા રહે છે. તેમ, ભગવાન જુદા રહેલા નથી, ભગવાન સમગ્રપણે સાકાર જ છે. આને દૃષ્ટાંતથી એ રીતે સમજાવે છે કે સાકર-ખાંડની ચાસણી ઘટ્ટ બનાવી તેમાંથી મનુષ્યના આકારનું બીબું કે મૂર્તિ બનાવવામાં આવે તો તે મૂર્તિ કે સ્વરૂપ આખે આખું સાકરનું બનેલું હોય છે. તે સ્વરૂપમાં માથું, હાથ, પગ આદિ જુદાં જુદાં અંગો છે પણ તે બધાં જ અંગો પણ સાકરનાં જ બનેલાં છે, તેથી સાકરની મૂર્તિ છે. તેવી જ રીતે ભગવાન સમગ્રપણે દિવ્ય છે, સાકાર છે, પણ તેમાં ત્યાગ-ભાગ નથી, સ્વરૂપ-

સ્વરૂપી, શરીર-શરીરી એવો ભેદ નથી.

એવા જે દિવ્ય સાકાર ભગવાનના સ્વરૂપમાંથી અતિ અતિ પ્રકાશ નીકળી રહ્યો છે. આ પ્રકાશ ચૈતન્ય છે, દિવ્ય છે. જ્યારે ‘પ્રકાશ’ કહીએ છીએ ત્યારે આપણને આપણે આ જગતમાં જે પ્રકાશ કે તેજ જોઈએ છીએ તે તેજ જણાય છે, પણ આપણે જે તેજ કે પ્રકાશ જોઈએ છીએ તે તેજ તો પાંચ તત્ત્વો (કે ચોવીસ તત્ત્વો)માંનું એક ‘તેજ’ રૂપી તત્ત્વનું તેજ છે, જ્યારે ભગવાન તો ચોવીસ તત્ત્વોથી પર (beyond) છે, તેમના સ્વરૂપનું તેજ તે તો દિવ્ય તેજ છે, દિવ્ય પ્રકાશ છે. કોટિ કોટિ સૂર્ય જેવો પ્રકાશ કે સ્વરૂપના રુંવાડે રુંવાડેથી સતત નીકળતો જ રહેતો હોવા છતાં એ સ્વરૂપ શીતળ છે.

અતિ તેજોમય રે, રવિ શશી કોટિક વારણે જાય;
શીતળ શાંત છે રે, તેજની ઉપમા નવ દેવાય.

એવો જે દિવ્ય પ્રકાશ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સ્વરૂપમાંથી નીકળી રહેલ છે તે દિવ્ય પ્રકાશને બ્રહ્મ કહે છે, અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે, ‘દૃષ્ટા જે અક્ષર’ કહે છે. એ દિવ્ય પ્રકાશરૂપી ભગવાનનું ધામ છે જેને અક્ષરધામ કહે છે. અક્ષરધામમાં કોઈ માયિક વસ્તુ નથી.

ક્યારેક શાસ્ત્રોમાં એવું વર્ણન કર્યું હોય છે કે ભગવાનના ધામમાં હીરા-મોતી-માણેક- બાગબગીચા વગેરે છે, તે તો ભગવાન મનુષ્યરૂપે આ લોકમાં જ્યાં જ્યાં વિચર્યા હોય ને ત્યાં હીરા-મોતી-માણેક અંગીકાર કર્યા હોય, બાગ-બગીચામાં વિચર્યા હોય, સિંહાસનમાં બિરાજ્યા હોય તે વર્ણન છે. જ્યાં ભગવાન છે ત્યાં જ ભગવાનના

અક્ષરધામનું મધ્ય છે, એ ન્યાયે ભગવાન મનુષ્યસ્વરૂપે વિચરે તો પણ સ્વયં પોતે જ વિચરી રહ્યા છે, તેથી આ જગતની જે માયિક વસ્તુ પોતે અંગીકાર કરે છે તે બધી ભગવાનના સંબંધવાળી થવાથી દિવ્ય થાય છે પણ મૂળભૂત રીતે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના અક્ષરધામમાં કોઈ માયિક વસ્તુ નથી.

તદુપરાંત, શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન પોતાના સ્વરૂપમાંથી નીકળતા દિવ્યપ્રકાશ રૂપી અક્ષરધામમાં દર્શન દઈ રહ્યા છે, તે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને તેમાંથી સતત નીકળતા દિવ્યપ્રકાશ વચ્ચે કાર્યકારણ સંબંધ છે. ભગવાન છે તે પોતાના સ્વરૂપમાંથી નીકળતા પ્રકાશના કારણ છે અને એ દિવ્યપ્રકાશ એ ભગવાનનું કાર્ય છે. એ જે દિવ્યપ્રકાશરૂપ અક્ષરધામ કે દિવ્ય સિંહાસન છે એ ભગવાનને ધારી રહ્યું નથી. “ધારી રહેલું છે” એમ કહેવાથી ભગવાનને અક્ષરધામ કે દિવ્ય સિંહાસનનો આધાર લેવો પડતો હોય તેવો ભાવ આવે છે. ખરેખર તો ભગવાનને આધારે ભગવાનના સ્વરૂપમાંથી નીકળતો દિવ્યપ્રકાશ છે, ભગવાન તો સ્વતંત્ર જ છે, તેમને કોઈનો ય આધાર અપ્રસ્તુત છે. ભગવાનના સિદ્ધમુક્તો ભગવાનને “ધારી રહ્યા છે” એમ જે કહેવાય છે તે તો સિદ્ધમુક્તોની ભગવાન સાથેની સંલગ્નતા સૂચવે છે, પણ એ સિદ્ધમુક્તો (કે કોઈ પણ સ્ત્રી-પુરુષ)ને આધારે ભગવાન રહ્યા નથી. આ જગતમાં આપણને બેસવા માટે આસન કે સિંહાસનનો આધાર લેવો પડે છે કે પૃથ્વીને આ જગતને ધારી રાખવું પડે છે, પણ દિવ્ય ચૈતન્ય

સ્થાનમાં એ રીતનો આધાર લેવો પડતો નથી. શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન સ્વતઃ બિરાજે છે. તેઓ સર્વના આધાર છે.

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપમાંથી નીકળતો દિવ્ય પ્રકાશ એ ચૈતન્ય પ્રકાશ છે. એ દ્વારે ભગવાન પ્રેરણા કરે છે (communicates) - સર્વને સુખિયા કરે છે, ને સર્વને ઐશ્વર્ય વહેંચે છે. ભગવાન પોતાના પ્રકાશ દ્વારા સર્વે અન્ય ચૈતન્ય ભૂમિકાઓ સાથે સંબંધ રાખે છે.

(ii) મુક્તો: શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના મુક્તો છે તે સૌ પણ દિવ્ય સાકાર છે અને એ સૌના આકાર-આકૃતિ-શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના જેવી જ છે. એ બધા મુક્તોના સ્વરૂપો પણ દિવ્ય છે ને દેહ-દેહી ભાવ વિનાના એટલે ત્યાગ-ભાગ વિનાના છે. મુક્તો ભગવાનના સાધર્મ્યપણાને પામેલા છે. સાધર્મ્યપણું એટલે ભગવાનના જેવા જ ગુણધર્મો properties. ભગવાનના જેવા જ દિવ્ય સાકાર. આ લોકના ચોવીસ તત્ત્વો ત્યાં નથી, તે ચોવીસ તત્ત્વો (ને તેથી માયા)થી પર છે. ચૈતન્યની જ મૂર્તિઓ છે. અનંત મુક્તો હોવા છતાં દરેકે દરેક મુક્તને ભગવાન પોતાના આગવા-મારા પોતાના- અંગત જણાય છે. જેટલું જાણપણું ભગવાનનું છે તેટલું જાણપણું એ મુક્તોનું છે. ભગવાનની આગળ એ મુક્તો પરતંત્ર છે, પણ એ સિવાય ભગવાનના જેવું સામર્થ્ય ધરાવે છે, ધારે તે કરી શકે છે, પણ ભગવાનના દાસ હોવાથી ભગવાનની મરજીમાં જ મુક્તોની મરજી સમાઈ ગયેલી છે. ભગવાન સ્વામી, નિયંતા

ને સુખદાતા છે, મુક્તો ભગવાનના દાસ, સેવક ને સુખભોક્તા છે.

આવા મુક્તોના બે ભેદ છે, જે મુક્તો અતિશય સ્નેહે કરીને ભગવાનના સ્વરૂપમાં રસબસપણે લીન થઈને રહે છે તેવા મુક્તોના સમૂહને કૈવલ્યમુક્ત, નિત્યમુક્ત કે અનાદિમુક્ત કહેવાય છે. એવા મુક્તો શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના જેવા જ દિવ્ય આકારવાળા છે અને અંગેઅંગ, રુંવાડે રુંવાડે તેવા મુક્તોને ભગવાનના સ્વરૂપમાં સંલગ્નતા થઈ ગયેલ છે.

ઘણાં લોકોને ભગવાનના સ્વરૂપમાં મુક્તો લીન થઈને રહે છે તે વાતની ગેડ બેસતી નથી, એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આવા લોકો મુક્તના સ્વરૂપને (ને તે જ રીતે ભગવાનના સ્વરૂપને) આ લોકના ચોવીસ તત્વો (જે જડ છે)ના બનેલા મનુષ્ય દેહ જેવું સમજે છે, એથી એમને એમ થાય છે કે એક સાકાર દેહમાં બીજો સાકાર દેહ કેવી રીતે સમાઈ શકે? પણ એ એમની અણસમજણ છે. ભગવાનના સ્વરૂપમાં માયિકભાવ જ નથી, તે જ રીતે મુક્તોના સ્વરૂપમાં પણ માયિકભાવ નથી, એ તો દિવ્ય સ્વરૂપો છે. દિવ્ય સ્વરૂપો લીન થઈને રહી શકે છે. દિવ્ય સ્વરૂપો એ અનુભવવાનું સ્વરૂપ છે, કેવળ બુદ્ધિની કલ્પનાનું સ્વરૂપ નથી. તેથી દિવ્ય સાકાર એવા ભગવાનના સ્વરૂપમાં રુંવાડે રુંવાડે એકતા થઈ જાય તેવી રીતે દિવ્ય સાકાર અનાદિમુક્તો લીન થઈને સુખમાં ગરકાવ રહે છે, તે હકીકત છે.

તદુપરાંત ઘણી વખત શાસ્ત્રમાં એમ જણાવેલું હોય કે

મુક્તો અતિશય સ્નેહે ભગવાનના ચરણારવિંદમાં લીન થઈ જાય છે, તો એ મુક્તોના દાસપણાનું વર્ણન છે. અનાદિમુક્તો ભગવાનના સમગ્ર સ્વરૂપને વિષે, અંગેઅંગની એકતાથી રસબસપણે લીન થઈને સુખમાં થીજી જાય છે. એવા મુક્તોનું ભગવાનનું સુખ ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય સૌથી વિશેષ છે. જે જેટલું વિશેષ સુખ લઈ શકે તેને તેટલું વધુ માહાત્મ્ય અનુભવાય અને તેટલું વિશેષ દાસપણું દૃઢ થાય. અનાદિમુક્તોના જેવો ભગવાનના સુખનો અનુભવ બીજા કોઈને નથી, અને તેથી જ, જેવું ભગવાનનું માહાત્મ્ય ને ભગવાનને વિશે દાસપણું અનાદિમુક્તોને છે તેવું અન્ય કોઈને નથી. અનાદિમુક્તો ચરણારવિંદમાં લીન થઈને રહ્યા છે તેમ કહેવાથી ચરણારવિંદ એ દાસપણાના સૂચક હોવાથી કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે અનાદિમુક્તોને અતિશય દાસપણા સાથે ભગવાનના સમગ્ર સ્વરૂપમાં લીનતા છે.

અનાદિમુક્તો ભગવાનના સ્વરૂપમાં થીજીને રહ્યા છે, તેમને બીજો કોઈ સંકલ્પ વિકલ્પ થતો જ નથી. ભગવાનના સ્વરૂપને વિશે અનન્યભાવે જોડાયેલ રહે છે. ભગવાનના સ્વરૂપમાંથી સતત નવું ને નવું સુખ આવ્યા જ કરે છે, ને મુક્તો એ સુખમાં જ લુબ્ધ થઈ રહ્યા છે. જેમ જેમ સુખ ભોગવતા જાય છે, તેમ તેમ તે મુક્તો વિશેષ ને વિશેષ સુખ ભોગવવાના પાત્ર થતા જાય છે ને તે રીતે તેમને વિશેષ ને વિશેષ સુખ મળ્યા જ કરે છે, ને તેથી તેમને ભગવાનને વિશે માહાત્મ્ય ને દાસપણું વિશેષ ને વિશેષ વધતું જ રહે છે.

ભગવાનના સ્વરૂપમાં અનંત અનાદિમુક્તો રસબસપણે

લીન રહ્યા હોવા છતાં એ દિવ્યતત્ત્વવાળા હોવાથી (ચૈતન્ય સાકાર હોવાથી) એકબીજાને અવરોધરૂપ બનતા નથી. જેમ રેડિયોના તરંગો (મોજા) એક જ સમયે ને એક જ સ્થાને જુદા જુદા પ્રોગ્રામો (આકાશવાણી, બીબીસી, વોઈસ ઓફ અમેરિકા, વગેરેના પ્રોગ્રામો) સાથે હાજર હોય છે, તે એકબીજાને અવરોધતા નથી, તેમ મુક્તો એકબીજાની સુખ ભોગવવાની ગતિમાં અવરોધક નથી.

અનાદિમુક્તો શબ્દોમાં જે ‘અનાદિ’ શબ્દ છે તેને વિશેષણ માની અનાદિકાળથી થયેલા મુક્તો જે શ્રીજીમહારાજની સાથે આ પૃથ્વી ઉપર દર્શન દેવા પધાર્યા હતા- તેમ ઘણાં માને છે. અનાદિમુક્ત એટલે એવા મુક્તોનો વર્ગ (કે ગ્રુપ) કે જે રસબસપણે ભગવાનની મૂર્તિમાં રહી સુખ ભોગવે છે, તેમાંથી અમુક અનાદિમુક્તો ‘અનાદિ’ કાળથી સુખ ભોગવતા હોય, શ્રીજીમહારાજની જોડે પધાર્યા હોય તે સાચું, પણ આજ પણ જે ભક્ત ભગવદ્દૃષ્ટપાથી ભગવાનના સાધર્મ્યપણાને પામી ભગવાનના સ્વરૂપમાં અતિશય સ્નેહે જોડાઈ રબસબપણે સુખ ભોગવતા થાય તેમને પણ અનાદિમુક્ત જ કહેવાય છે. ભવિષ્યમાં પણ જે એવી સ્થિતિને પામશે તે સૌને અનાદિમુક્ત જ કહેવાશે. અનંત અનાદિમુક્ત હતા, છે, થાય છે ને થશે. આમ, ‘અનાદિ’ એટલે આદિકાળથી એવો અર્થ નથી. જો કે અનાદિમુક્ત થયા પછી તે મુક્તને આદિભાવ ટળી જાય છે, તેમને તો એમ જ થાય છે કે હું તો સદાય આ સ્વરૂપમાં આમ જ સુખ ભોગવું છું.

મુક્તોના બીજા ભેદ તે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના

સ્વરૂપની સન્મુખ રહીને સુખ ભોગવતા મુક્તોનો સમૂહ, જેમને વિદેહમુક્ત, મહામુક્ત કે પરમએકાંતિક મુક્ત કહેવાય છે. પરમએકાંતિક મુક્તોના સ્વરૂપ પણ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના જેવા જ છે, પણ તે મુક્તો ભગવાનની સમીપમાં સન્મુખ રહીને સુખ ભોગવે છે. ભગવાનના સ્વરૂપની ચારે તરફ મુક્તો છે, તે દરેક મુક્તને ભગવાન સન્મુખ અનુભવાય છે. દરેકે દરેક પરમએકાંતિક મુક્ત એક નજરે ભગવાનના સ્વરૂપને નીરખી રહેલ છે, તે દરેકને રુંવાડે રુંવાડે જોવાપણું, અનુભવવાપણું છે, અલૌકિક રીતે સુખ લઈ રહ્યા છે.

સમુદ્રની સન્મુખ બેસીને તેના મોજાની ગતિ માણીએ, તેના ઉપરથી આવતા આહ્લાદક માદક પવનની મોજ માણીએ તે રીતે પરમએકાંતિક મુક્તો ભગવાનની સમીપ છે; જ્યારે સમુદ્રની અંદર ડૂબકી મારી શીતળ જળથી રુંવાડે રુંવાડે શીતળતા અનુભવીએ, તેવી રીતે અનાદિમુક્તો અતિશય સ્નેહે કરીને ભગવાનના સ્વરૂપમાં લીન થઈ, ગરકાવ થઈ સુખમાં થીજી રહે છે. આ રીતે અનાદિમુક્તોની સુખ અનુભવવાની ગતિ-પાત્રતા સવિશેષ છે. પરમએકાંતિક મુક્તો પણ ભગવાન સિવાય બીજું કાંઈ જોતા-અનુભવતા નથી, તે મુક્તો પણ ભગવાનના સાધર્મ્યપણાવાળા જ છે, પણ સુખ લેવાની ઉત્તમ પાત્રતા રસબસપણે લીન રહીને અનાદિમુક્તો સુખ લે છે તે છે.

સંપ્રદાયમાં ‘અક્ષર મુક્તો’ એવો શબ્દ પણ પ્રચલિત છે. અક્ષર મુક્તો એટલે અક્ષરધામના મુક્તો. ઘણી વાર શ્રીજી મહારાજની સાથે આવેલા મુક્તો માટે પણ અક્ષર મુક્ત શબ્દ

વપરાય છે. અક્ષર મુક્તોમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બે ભેદ છે. નવા થયેલા મુક્તોનો આદિભાવ ટળી જાય છે- અક્ષરધામમાં નવા-જૂનાના ભેદ રહેતા નથી. માત્ર સુખ લેવાની પાત્રતા વધતી-ઓછી હોય.

મુક્તો અનંત હતા, છે, થાય છે ને થશે- પણ ભગવાન તો એક ને એકમાત્ર. સર્વેકારણના કારણ ને સૌને સુખ-ઐશ્વર્ય દેનારા એક જ- ને તે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન જ.

પરમએકાંતિક મુક્તો ને અનાદિમુક્તો એ બંને પ્રકારના મુક્તોને શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સ્વરૂપને વિશે સ્વામી-સેવક ભાવ અતિ દૃઢ છે, એટલે ભગવાન સ્વામી છે, સુખના દેનારા છે ને મુક્તો સેવક છે ને સુખ ભોગવનારા છે, પરંતુ અનાદિમુક્તોની સુખ લેવાની ગતિ પરમએકાંતિક મુક્તોથી સવિશેષ હોવાથી તેમનો સેવકભાવ પણ પરમએકાંતિક મુક્તોથી સવિશેષ છે. જ્યારે પરમએકાંતિક મુક્તોથી વીંટાયેલા ભગવાન બિરાજ્યા હોય, ત્યારે ભગવાન અને ભગવાનના સ્વરૂપ જેવી જ આકૃતિવાળા પણ સુખ ભોગવનારાને દાસપણે વર્તનારા પરમએકાંતિક મુક્તોની સભા નજરે પડે છે, પણ જ્યારે ભગવાન અનાદિમુક્તો સાથે બિરાજ્યા હોય, ત્યારે તો અતિશય સ્નેહથી અનાદિમુક્તો ભગવાનના સ્વરૂપમાં લીન હોવાથી કેવળ ભગવાન એકલા જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ખરેખર તો મુક્તો કદાપિ એકલા રહેતા જ નથી, અને એ જ રીતે ભગવાન પણ કદાપિ એકલા હોતા જ નથી! મુક્તોથી વીંટાયેલા, મુક્તોથી સેવાયેલા ને મુક્તો લીનપણે

સુખમાં ઝીલતા હોય તેવા જ ભગવાન હરહંમેશ છે.

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના દિવ્ય સાકાર તેજોમય સ્વરૂપને ભગવાનનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ કહે છે. સમગ્ર ચૈતન્યભૂમિકાઓ ને અનંત સૃષ્ટિના કાર્યથી જુદા ને સદા સુખમય ને પરમ ઐશ્વર્યમય સ્વરૂપ તે ભગવાનનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ. આ વ્યતિરેક સ્વરૂપનો યોગ કેવળ ભગવાનના મુક્તોને જ છે. પરમએકાંતિક અને અનાદિમુક્તો જ એ સ્વરૂપને માણી રહ્યા છે. મુક્તો છે તે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની હજૂર સેવામાં (તહેનાતમાં) છે, હજૂરિમુક્તો છે. મુક્તો સિવાય અન્ય સૌને ભગવાનની સાથે સીધો (direct) સંબંધ નથી. બીજા બધાને ભગવાન પોતાના ચૈતન્યપ્રકાશ દ્વારા પ્રેરણા કરે છે. (indirect).

સ્વતઃ આનંદ સ્વરૂપ એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન પોતાના મુક્તોને આનંદ ઊપજાવતા થકા પોતાના અક્ષરધામમાં બિરાજ્યા છે ને કિલ્લોલ કરે-કરાવે છે.

(iii) અક્ષર: શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન જ્યારે સૃષ્ટિ રચવા ઇચ્છે-ધારે ત્યારે પોતાના સ્વરૂપમાંથી નીકળતું તેજ જે અક્ષરબ્રહ્મ કે અક્ષર કે બ્રહ્મ કહેવાય છે તે વડે પ્રેરણા કરે છે. તેનાથી સૃષ્ટિના મૂળકર્તા એવા સાકાર અક્ષરને પ્રેરણા થાય છે. સાકાર કે મૂર્તિમાન અક્ષરને પ્રેરણા નિરાકાર અક્ષર કે અક્ષર કે “દૃષ્ટા એવું જે અક્ષર” તે વડે થાય છે. ભગવાનના સ્વરૂપમાંથી નીકળતો ચૈતન્ય દિવ્ય પ્રકાશ નિરાકાર છે. તે મૂર્તિમાન અક્ષરને પ્રેરણા કરે છે. એથી પ્રેરણા કરનાર નિરાકાર અક્ષર તે દૃષ્ટા એવું અક્ષર કહેવાય, ને જેને પ્રેરણા કરે છે તે મૂર્તિમાન અક્ષરને “દૃશ્ય એવું અક્ષર” કહેવાય.

આમ અક્ષરના બે ભેદ છે: નિરાકાર અક્ષર ને મૂર્તિમાન અક્ષર. નિરાકાર અક્ષરની કક્ષા ઊંચી છે, તે ભગવાનના સ્વરૂપમાંથી નીકળતો પ્રકાશ છે ને તેના થકી ભગવાન મૂર્તિમાન અક્ષરને પ્રેરણા કરે છે. આમ ભગવાનનું મૂર્તિમાન વ્યતિરેક સ્વરૂપ એ નિરાકાર અક્ષર ને મૂર્તિમાન અક્ષર એ બંનેનું આત્મા કે શરીરી છે, અને એ બંનેથી વિલક્ષણ છે.

મૂર્તિમાન અક્ષરને અક્ષર પણ કહે છે, તે સૃષ્ટિનું મૂળકારણ હોવાથી તેને મૂળઅક્ષર પણ કહે છે. આવા મૂર્તિમાન મૂળઅક્ષરો અનંત છે. જે ભક્ત શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનને ખૂબ ભજે છે, પણ ઐશ્વર્ય પામવાની અતિ તીવ્ર ઇચ્છાવાળા છે તેવા સકામભક્તને ભગવાન રાજી થઈને અતિ ઐશ્વર્યવાળું સ્થાન જે અક્ષરનું સ્થાન તે આપે છે. આમ તે ભક્ત મૂળઅક્ષર બનીને ભગવાનની સેવામાં રહે છે.

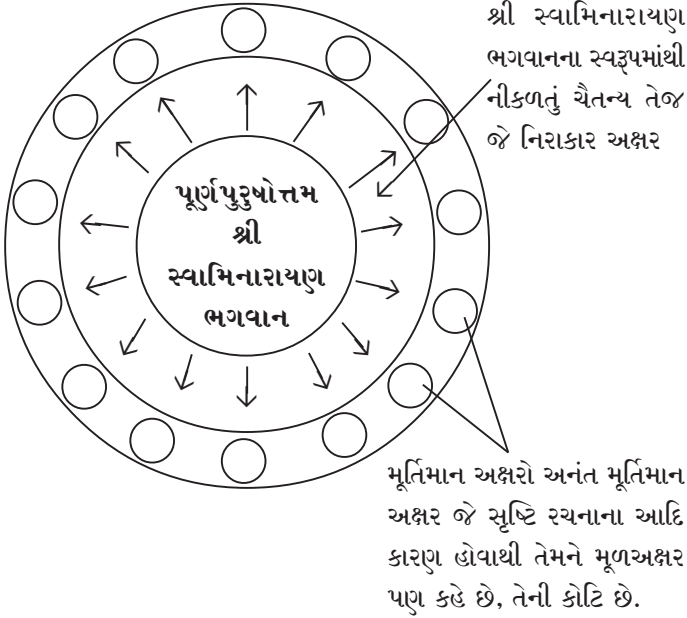
મૂર્તિમાન અક્ષરને શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું પ્રત્યક્ષ દર્શન નથી. તેમને શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની વ્યતિરેક મૂર્તિ-વ્યતિરેક સ્વરૂપનો યોગ નથી. એમને તો નિરાકાર અક્ષર જે ભગવાનનો દિવ્ય ચૈતન્યપ્રકાશ તે દ્વારા પ્રેરણા છે, તે દ્વારા સુખ ને સામર્થ્ય છે, જ્યારે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના મુક્તો છે- પરમએકાંતિક અને અનાદિમુક્તો તે તો ભગવાનના વ્યતિરેક સ્વરૂપને વિશે જોડાયેલા છે, તે વ્યતિરેક સ્વરૂપનો સીધો યોગ છે. તેથી મુક્તો છે તે સૃષ્ટિકર્તા એવા મૂર્તિમાન અક્ષર (કે મૂળઅક્ષર) કરતાં વિશેષ છે.

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને પોતે મનુષ્યસ્વરૂપે આ પૃથ્વી ઉપર વિચરણ કર્યું ત્યારે પોતાના સેવકોના ઉપર ઘણીવાર રાજી થઈ તેમને જુદી જુદી ઉપમા આપીને બોલાવતા. કોઈને નારદ-સનકાદિક જેવા, કોઈને ઉદ્ધવ જેવા, કે કોઈને શુકજી-વિદૂર જેવા તો કોઈને અક્ષર જેવા કે મૂળઅક્ષર જેવા કહેતા. આ જગતમાં નારદ-સનકાદિક, ઉદ્ધવ, શુકજી, વિદૂર, અક્ષર, મૂળઅક્ષર એવા ભક્તો-સેવકોની પ્રતીતિ બેસી ગયેલી ને તેવો દૃઢાવ થઈ ગયેલો, તેથી તેવાને પોતાના સેવકોની સ્થિતિનો ભાર પડે તે માટે એવી-એવી ઉપમા આપી સમજાવતા, પણ વાસ્તવમાં તો શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સેવકો- હજૂરી મુક્તો- તો સર્વેથી પર છે ને તેમને એકલાને જ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના વ્યતિરેક સ્વરૂપનો યોગ છે, બીજા બધાને તો પરોક્ષપણે (indirect) જ યોગ છે.

સંપ્રદાયમાં ઘણાં સ.ગુ. ગોપાળાનંદ સ્વામીશ્રીને કે સ.ગુ.

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીશ્રીને ‘મૂળઅક્ષર’ કહે છે, તે તો તેઓ “બહુ મોટા” હતા એ સંદર્ભથી કહે છે. વાસ્તવમાં તો તેઓ બંને અનાદિ મહામુક્તો છે, ને સૃષ્ટિકર્તા મૂર્તિમાન અક્ષરથી ઘણાં વિશેષ છે.

(ખેરેખર તો શાસ્ત્રમાં અક્ષર, મૂળાઅક્ષર, બ્રહ્મ, શ્રીકૃષ્ણ વગેરે જુદા જુદા સંદર્ભથી વપરાયા છે. સંદર્ભ સમજ્યા વિના તે શબ્દોના અર્થ કરવા જાય તો ભૂલ થવા સંભવ છે- તેથી યોગ્ય સંદર્ભ સમજવો જરૂરી છે.)

મૂર્તિમાન અક્ષર જે મૂળઅક્ષર છે તે ચૈતન્યની મૂર્તિ છે, તેમને પણ દેહ-દેહી ભાવ નથી, ત્યાગ-ભાગ નથી, પોતાની

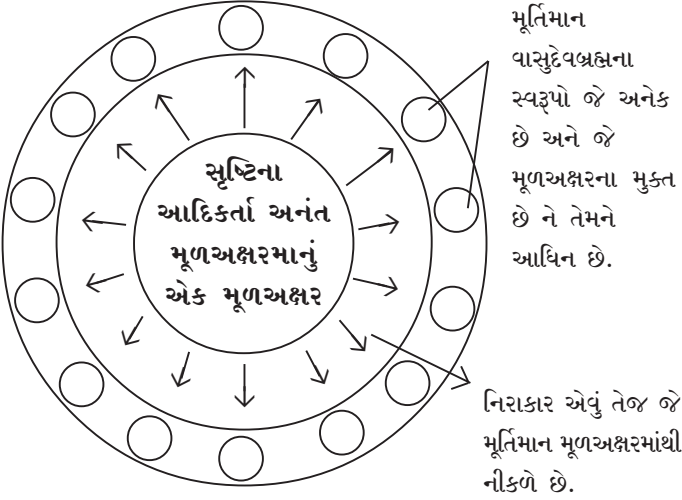
ચૈતન્ય ભૂમિકામાં રહ્યા થકા પોતાના મુક્તોને આનંદ આપે છે. અક્ષરના મુક્તો પણ બે પ્રકારના છે. સન્મુખ રહ્યા થકા મૂર્તિમાન અક્ષરનું સુખ ભોગવે છે તે પરમ અકાંતિક મુક્તો તથા રસબસપણે લીન રહીને એ સ્વરૂપનું સુખ ભોગવે છે તેવા અનાદિમુક્તો. મુખ્ય ફરક એ જ છે કે મૂર્તિમાન અક્ષરનું પોતાનું સુખ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સ્વરૂપમાં જે સુખ છે તેના પ્રમાણમાં નહિવત્ છે (જેને શાસ્ત્રીય રીતે કહીએ તો કોટિમાં પાસંગમાં આવતું નથી.) મૂળઅક્ષરનું સ્થાન ચૈતન્યનું સ્થાન છે, જન્મમરણથી રહિત છે ને શાશ્વત છે.

એવાં અનંત મૂળઅક્ષરોમાંથી દરેકે દરેક મૂળઅક્ષર પોતપોતાની સૃષ્ટિ રચે છે. તેમાંથી એક મૂળઅક્ષરની સૃષ્ટિની વાત જાણીએ.

(iv) વાસુદેવબ્રહ્મ: મૂર્તિમાન ને સૃષ્ટિકર્તા એવા જે અક્ષર (મૂળઅક્ષર) તે પોતાના તેજ દ્વારા (જે તેજ નિરાકાર છે) પોતાનાથી નીચા એવા વાસુદેવબ્રહ્મને સૃષ્ટિ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. વાસુદેવબ્રહ્મને બ્રહ્મ કહે છે, વાસુદેવ કહે છે, બ્રહ્મપુરધામના અધિપતિ, શ્વેતદ્વીપપતિ કહે છે. એક મૂળઅક્ષર અનેક વાસુદેવબ્રહ્મના અધિષ્ઠાતા છે. એવા વાસુદેવબ્રહ્મ પણ સદા સાકાર, ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, દેહદેહીભાવથી રહિત છે, શાશ્વત છે, ને પોતાના પરમએકાંતિક ને અનાદિમુક્તોને પોતાના સ્વરૂપનું સુખ દેનારા છે. વાસુદેવબ્રહ્મનું સુખ છે તે સૃષ્ટિકર્તા અક્ષરનું આપેલું છે, ને તેથી તે સૃષ્ટિકર્તા મૂળઅક્ષરના સુખ પાસે વાસુદેવબ્રહ્મનું સુખ અતિ ગૌણ છે. મૂળઅક્ષરના જે ભક્તો

બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિનું વર્ણન

હોય છે તેમાંથી જે ઐશ્વર્ય પામવાની અતિ દૃઢ ગ્રંથીવાળા છે તેવા સકામ ભક્તને મૂળઅક્ષર વાસુદેવબ્રહ્મની પદવી આપે છે, મૂળભૂત રીતે તો તેઓ મૂળઅક્ષરના મુક્ત જ છે પણ સકામ મુક્ત છે.

આમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન

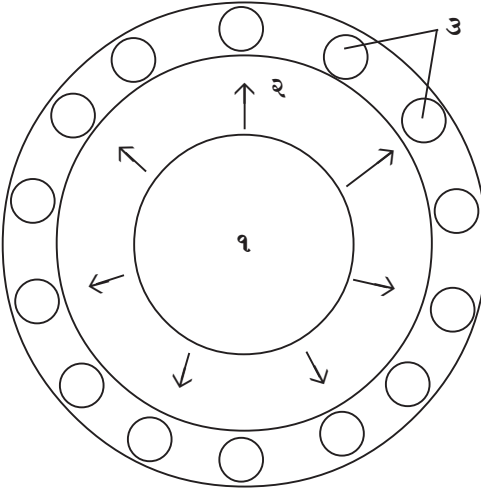
નિરાકાર અક્ષરબ્રહ્મ

સૃષ્ટિકર્તા સાકાર અક્ષર: મૂળ અક્ષર

મૂળ અક્ષરનું નિરાકાર તેજ

મૂર્તિમાન વાસુદેવબ્રહ્મ

(v) મૂળપુરુષ: સૃષ્ટિની પ્રેરણા વાસુદેવબ્રહ્મમાંથી વાસુદેવબ્રહ્મના સેવક પુરુષ કે મહાપુરુષ કે મૂળપુરુષને મળે છે. એક વાસુદેવબ્રહ્મ અનેક પુરુષોના અધિષ્ઠાતા છે. આ જે પુરુષ કે મૂળપુરુષ પણ સદા સાકાર, ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, દેહદેહીભાવથી રહિત છે, શાશ્વત છે ને પોતાના પરમએકાંતિક ને અનાદિમુક્તોને પોતાના સ્વરૂપનું સુખ આપે છે. મૂળપુરુષનું સુખ છે તે તેમના ઉપરી વાસુદેવબ્રહ્મનું આપેલું છે ને તેના પ્રમાણમાં અતિ અલ્પ છે. વાસુદેવબ્રહ્મના સકામ મુક્તો જે ઐશ્વર્ય પામવાની ઇચ્છા ધરાવે છે તે મૂળપુરુષ બને છે. મૂળપુરુષને વાસુદેવબ્રહ્મ પોતાના નિરાકાર તેજ દ્વારા પ્રેરણા કરે છે.

મૂર્તિમાન
વાસુદેવબ્રહ્મ
↓
વાસુદેવબ્રહ્મનું
નિરાકાર
તેજ
↓
મૂર્તિમાન
મૂળપુરુષ

૧. અનંત વાસુદેવબ્રહ્મમાંનાં એક વાસુદેવબ્રહ્મ.
૨. વાસુદેવબ્રહ્મનું નિરાકાર તેજ જે મૂળપુરુષને પ્રેરણા કરે છે.
૩. મૂર્તિમાન મૂળપુરુષો જે અનેક છે અને જે વાસુદેવબ્રહ્મના સકામ મુક્તો છે.

(vi) ઉત્પત્તિ: શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન સૃષ્ટિ રચવાનો સંકલ્પ કરે છે, ત્યારે તે પોતાના નિરાકાર તેજરૂપ અક્ષરને પ્રેરણા કરે છે. નિરાકાર અક્ષર સાકાર-મૂર્તિમાન અક્ષરને પ્રેરે છે. મૂર્તિમાન મૂળઅક્ષર પોતાના નિરાકાર તેજ દ્વારા મૂર્તિમાન વાસુદેવબ્રહ્મને પ્રેરે છે. વાસુદેવબ્રહ્મ પોતાના નિરાકાર તેજ વડે મૂર્તિમાન મૂળપુરુષને પ્રેરણા કરે છે. મૂર્તિમાન મૂળપુરુષ પોતાના નિરાકાર તેજ વડે મૂળમાયાને સંક્ષોભિત કરે છે. આ રીતે મૂળપુરુષ મૂળમાયા સાથે જોડાઈને પ્રધાનપુરુષ અને પ્રધાન પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રધાનપુરુષ પ્રકૃતિ (કે પ્રધાનપ્રકૃતિ) સાથે જોડાય છે. ને તેમાંથી મહતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. મહતત્ત્વમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. અહંકારના સત્ત્વગુણ, રજોગુણ ને તમોગુણરૂપી ત્રણ ગુણના યોગે કરીને ત્રણ ભેદ પડે છે. સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી મન અને દસેય ઇન્દ્રિયોના દેવતા ઉત્પન્ન થાય છે. રાજસ અહંકારમાંથી પાંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો ને પાંચ કર્મ ઇન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિ અને પાંચ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે. તામસ અહંકારમાંથી પાંચ વિષયો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ અને પાંચ ભૂત જે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ ને આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે ચોવીસ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ચોવીસ તત્ત્વનું બનેલું વિરાટ પુરુષનું સ્થૂળ શરીર છે. વિરાટ પુરુષ (કે વિરાટ નારાયણ)માંથી

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવની ત્રિપુટી થાય છે. બ્રહ્મા સૃષ્ટિની રચના કરવામાં જોડાય છે. જીવ અનાદિ છે, તે જીવ મૂળમાયામાં લય પામીને રહ્યા હતા તે સૃષ્ટિ થવાના સમયે ફરી દેહધારી સૃષ્ટિને વિશે આવે છે.

ભગવાન જીવના કર્મફળપ્રદાતા છે. જેવું જેવું કર્મ જીવ કરે છે તેને તેવું ફળ ભગવાન આપે છે. શુભ કર્મનું ફળ શુભ છે. પુણ્યકર્મો કર્યા હોય પણ ભગવાનની ઉપાસના ન હોય તે ઊર્ધ્વગામી બને છે, એટલે તેને સ્વર્ગ-દેવલોકમાં-સ્થાન મળે છે. મૃત્યુલોક કરતાં સ્વર્ગલોકમાં વધુ આનંદપ્રમોદ છે તે ભોગવીને જે શુભકર્મોનું ફળ હોય તે ચૂકતે થતાં ફરી તે સ્વર્ગલોકમાંથી પાછો મૃત્યુલોકમાં આવે છે. જે અશુભ કે પાપ કર્મો કરે છે તે અધોગામી થાય છે. ખરાબ કર્મના દંડ ભોગવે છે. તે દંડ ભોગવવા જીવને યમલોકમાં લઈ જાય છે. દંડ ભોગવી લીધા પછી પાછા મૃત્યુલોકમાં આવે છે.

જીવ જે કર્મ કરે છે તે કર્મ કરવામાં તેને છૂટો દોર છે, સ્વતંત્રતા છે, પણ કર્મ કર્યા પછી તેનું ફળ ભોગવવામાં સ્વતંત્રતા નથી. કરેલા કર્મનું ફળ ક્યારે ને કેવી રીતે આપવું તે કર્મફળપ્રદાતા ભગવાનની ઇચ્છાને આધીન છે. કર્મો ત્રણ પ્રકારના છે. ક્રિયામાણ, સંચિત ને પ્રારબ્ધ. રોજેરોજના કામો કરતાં કર્મ થાય તે ક્રિયામાણ. તે બધાં કર્મોનું ફળ તાત્કાલિક મળે તેમ ન હોય, તેથી તે કર્મો એકઠાં થતાં રહે. તે ભેગાં થયેલાં કર્મો તે સંચિત કર્મ. સંચિત કર્મો ઘણાં હોય તેમાંથી અમુક કર્મોનું ફળ ભોગવવાનો સમય આવી ગયો હોય ત્યારે ભગવાનની ઇચ્છાથી તે અમુક કર્મો કે જેનું ફળ ભોગવવાનું

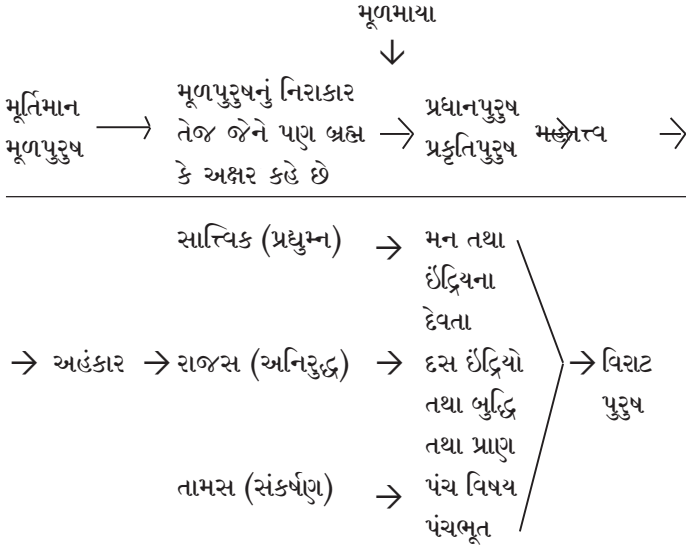
છે તે લઈને જીવ નવો દેહ ધારે છે. આવા સંચિત કર્મના ભાગરૂપે છે તેવા ‘અમુક’ કર્મોને પ્રારબ્ધ કર્મ કહે છે. જીવ જે દેહ ધારે છે તેની સાથે તે દેહથી ભોગવવાના કર્મો નક્કી કરી આપેલાં હોય છે તે પ્રારબ્ધ કર્મો છે. ભગવાન કર્મફળપ્રદાતા હોવાથી પોતાની ઇચ્છા-દયાએ કરીને જીવના સંચિત-પ્રારબ્ધ કર્મો બાળી નાંખી શકે છે. મોટા મુકતો પણ ભગવાનની મરજી જાણીને કર્મો બાળી શકે છે. ભગવાન કે મોટા સત્પુરુષના યોગમાં નથી આવ્યા તે સર્વે જીવો કર્મ કરવામાં ને કર્મનું ફળ ભોગવવાના ચક્રાવામાં ફર્યા કરે છે.

આ રીતે માયામાં રહેલા જીવો જન્મમરણની ઘટમાળ-ચક્રાવામાં ફર્યા કરે છે. જીવને ચોરાસી લાખ જાતના દેહ મળે છે. તે દેહના ચાર પેટા વિભાગ છે: ઉદ્ભિજ, અંડજ, સ્વેદજ ને જરાયુજ. ઉદ્ભિજ તે વનસ્પતિ, અંડજ તે ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થનારા દેહ. સ્વેદજ જે પરસેવા જેવા ગંદવાડમાં ઉત્પન્ન થતાં ઝીણાં દેહધારીઓ. જરાયુજ તે માતાના ગર્ભમાંથી જન્મેલા. પોતાના કર્મના સંબંધ પ્રમાણે આ ચોરાસી લાખ જાતના જુદા જુદા દેહ આવ્યા કરે છે. જીવ પોતે અમર છે, અજર છે (જીવ વૃદ્ધ થતો નથી), અવિનાશી છે, પણ પોતાના કર્મો પ્રમાણે જુદા જુદા દેહને પામે છે. જે દેહમાં હોય તે ‘દેહ તે હું છું’ એવો દેહાધ્યાસ તેને રહે છે. દેહાધ્યાસમાં કરેલાં કર્મો તે જીવને બંધનકર્તા બને છે, ને જન્મમરણની સંસૃતિ (ફેરા)માં ભટક્યા કરે છે. દેહની આવરદા પૂરી થાય ત્યારે તે દેહ છોડીને કર્માનુસાર અન્ય દેહને પામે છે. નિત્ય નિત્ય પ્રત્યે દેહધારીઓનું મૃત્યુ તે નિત્યપ્રલય કહેવાય છે. જ્યારે આપણાં ચાર અબજ ને

બત્રીસ કરોડ વર્ષ થાય છે ત્યારે બ્રહ્માની સાંજ પડે છે, ને બ્રહ્મા સૂવે છે, તે સાથે સાત પાતાળ, મૃત્યુલોક, ભુવલોક ને સ્વર્ગલોક મળીને દસ લોકનો નાશ થઈ જાય છે. તેને નિમિત્તપ્રલય કહે છે. બ્રહ્માની રાત્રિ પૂરી થતાં (એટલે કે બીજા ચાર અબજને બત્રીસ કરોડ વર્ષ પછી) બ્રહ્મા જાગે છે ને દસે લોકને ફરી સર્જે છે. આવી રીતે બ્રહ્માના ૩૦ દિવસનો એક માસ, ૧૨ માસનું એક વર્ષ, તેવાં સો વર્ષની બ્રહ્માની આવરદા છે. તેથી (૩૦ x ૧૦ x ૧૦૦ = ૩૦૦૦) છત્રીસ હજાર નિમિત્તપ્રલય થયા પછી બ્રહ્માની આવરદા પૂરી થાય છે. ત્યારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ અને વિરાટનારાયણ એ સર્વેનો નાશ થાય છે. આ સમયે પ્રધાનપુરુષની સાંજ પડે છે. તે સમયે ચૌદલોક ને અષ્ટાવરણ એ સર્વેનો નાશ થઈ જાય છે, તે પ્રાકૃતપ્રલય કહેવાય છે. (૩.૧૧૦૪ x ૧૦^૪ એટલે ૩.૧૧૦૪ જલધિ વર્ષ). પ્રધાનપુરુષનો જેવડો દિવસ છે તેવડી રાત્રિ છે. તે પ્રધાનપુરુષની આયુષ્યમાં ૩૦૦૦ પ્રાકૃતપ્રલય થાય છે. ૩.૧૧૦૪ x ૨ x ૧૦^{૧૪} x ૩૦૦૦ Ω ૨૨૪ x ૧૦^{૧૭} વર્ષ = ૨૨૪ પરાર્ધ વર્ષ પૂરા થતાં પ્રધાનપુરુષની આવરદા પૂરી થાય છે ને તે મૂળમાયામાં લીન પામે છે. ને એવાં અનંત પ્રધાનપુરુષો માયામાં લીન થાય છે. અને મૂળમાયા મૂળપુરુષને વિશે લીન થાય છે તેને મહાપ્રલય અથવા આત્યંતિક પ્રલય કહે છે, ત્યારે મૂળપુરુષ કે જે મૂળભૂત રીતે વાસુદેવબ્રહ્મના સકામ ભક્ત હતા તે વાસુદેવબ્રહ્મના ધામ (બ્રહ્મપુરધામ)માં વાસુદેવની સમીપે જઈને નિવાસ કરે છે. આવી રીતે આત્યંતિક પ્રલય થાય છે.

બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિનું વર્ણન

માયાને ત્રિગુણાત્મિકા કહે છે, એટલે કે માયાને સત્ત્વગુણ, રજોગુણ ને તમોગુણ હોવાથી તે ત્રણગુણ યુક્ત કહેવાય છે. માયાની અંદર રહેલા સર્વે સ્થાનો ને દેહધારીઓ સગુણ કહેવાય, માયાબદ્ધ કહેવાય. પ્રધાનપુરુષ માયાની અંદર રહેલા છે તેથી તે સગુણ છે. પ્રધાનપુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલા પણ વિરાટપુરુષના ઉપરી એવા અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન ને સંકર્ષણ છે. વિરાટપુરુષ (કે વૈરાજપુરુષ) અનિરુદ્ધ પાસેથી ઉત્પત્તિ કરવાની સામર્થી પામીને બ્રહ્મા પાસે ઉત્પત્તિ કરાવે છે, પ્રદ્યુમ્ન પાસેથી સામર્થી મેળવીને વિષ્ણુ પાસે સ્થિતિ કરાવે છે, ને સંકર્ષણ પાસેથી સામર્થી પ્રાપ્ત કરીને શિવ દ્વારા પ્રલય કરાવે છે. આમ, અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્નને સંકર્ષણ એ પણ સગુણ છે.

હવે મૂળપુરુષ જે મૂળમાયા સાથે જોડાઈને જે સૃષ્ટિ

રચના કરે છે તેની આવરદા આવી રહે છે ને આંત્યતિક પ્રલય થાય છે ત્યારે મૂળપુરુષનું કાર્ય તેને ચૈતન્યસ્વરૂપ એવી મહાકાળની ભૂમિકા નાશ કરે છે. આ રીતે મહાકાળ એ મૂળપુરુષનું કાર્ય નાશ કરતા હોઈ ચૈતન્યસ્વરૂપ મૂળપુરુષ કરતાં ચૈતન્યસ્વરૂપ મહાકાળનું ઐશ્વર્ય વિશેષ છે. તે જ રીતે બદરિકાશ્રમરૂપી ચૈતન્ય ભૂમિકામાં બિરાજતા નરનારાયણ તે પણ ચૈતન્યમૂર્તિ છે. નરનારાયણ વાસુદેવબ્રહ્મના નિષ્કામ મુક્ત છે ને વાસુદેવબ્રહ્મનું સુખ ભોગવે છે. આમ મૂળપુરુષથી માંડીને મૂર્તિમાન અક્ષર (જે સૃષ્ટિ રચનાનું આદિકારણ છે તેથી મૂળઅક્ષર કહેવાય છે) સુધીની સર્વે ભૂમિકાઓ દિવ્ય ચૈતન્ય છે, તેવી અનંત ભૂમિકાઓ છે. તે દરેકમાં રહેનારા દેહદેહીભાવથી રહિત, સદા સાકારમૂર્તિ ને શાશ્વત છે, પણ એ દરેકનું ઐશ્વર્ય તથા સુખ, નિરાકાર જે અક્ષર (જે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું તેજ છે) તેના દ્વારા અપાયેલું શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું ઐશ્વર્ય તથા સુખ છે, ને તેથી તે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સ્વયંના સુખ ને ઐશ્વર્યના પ્રમાણમાં અતિ અતિઅલ્પ કે ગૌણ છે. વળી આ બધી ભૂમિકાઓ માયાથી પરની છે, તેથી માયાતીત (માયા+અતીત) કહેવાય છે, વળી માયા નથી ત્યાં માયાના જે ત્રણગુણ તે પણ નથી તેથી તે બધી ભૂમિકાઓ ગુણાતીત પણ કહેવાય છે. અતીત એટલે પર (beyond) માયાથી પર તે માયાતીત, ગુણથી પર તે ગુણાતીત. માયાની અંદરના બધાં સ્થાનોને દેહધારીઓ માયાબદ્ધ ને ત્રણ ગુણયુક્ત તેથી સગુણ, જ્યારે માયાની બહારના

ચૈતન્યભૂમિકાના સ્થાન નિર્ગુણ.

શાસ્ત્રમાં એક ને એક શબ્દને જુદા જુદા અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવતા હોવાથી ઘણીવાર સમજવામાં ગૂંચ ઉત્પન્ન થતી હોય છે. દા.ત. અક્ષર શબ્દ છે તે નિરાકાર એવું જે તેજ જે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સ્વરૂપમાંથી નીકળી રહ્યું છે તે સાચેસાચ અક્ષર છે, પણ તે અક્ષર જેને પ્રેરણા કરે છે તે મૂર્તિમાન- સૃષ્ટિકર્તા તે પણ અક્ષર (મૂર્તિમાન) કહેવાય, વળી તેમનામાંથી નીકળતું તેજ તે પણ અક્ષર કહેવાય કે મૂળપુરુષ જે મૂર્તિમાન છે તેમના સ્વરૂપમાંથી નીકળતું તેજ તેને પણ અક્ષર કહેવાય. વળી જેનો ક્ષય નથી થતો, જે ક્ષીણ થતું નથી તે અર્થમાં તેવી દરેક ભૂમિકાને ‘અક્ષર’ કહેવાય છે. તેવી જ રીતે, બ્રહ્મ શબ્દ, વાસુદેવ શબ્દ, શ્રીકૃષ્ણ શબ્દ વગેરે જુદા જુદા સંદર્ભમાં જુદા જુદા અર્થ સાથે પ્રયોજવામાં આવેલ છે, તેથી યોગ્ય સંદર્ભ મેળવીને તેનો અર્થ રહસ્યાર્થ પ્રદીપિકા ટીકામાં સમજાવેલ છે. દા.ત. અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન ને સંકર્ષણ તે ખરેખર તો માયાની અંદર રહેલા ને સગુણ એવા પ્રધાનપુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ પ્રકારના અહંકારેયુક્ત સ્વરૂપો છે, તે જ શબ્દથી નિર્ગુણ સ્વરૂપોને પણ વર્ણવ્યા છે. (પંચાળા પ્ર.ર), તે સૃષ્ટિકર્તા મૂર્તિમાન અક્ષરને અનિરુદ્ધ તરીકે, વાસુદેવબ્રહ્મને પ્રદ્યુમ્ન તરીકે અને મહાકાળને સંકર્ષણ નામે વર્ણવેલ છે. તે નિર્ગુણ એટલે ગુણાતીત ચૈતન્ય સ્વરૂપોનું વર્ણન છે.

---

૮. આત્યંતિક કલ્યાણ

દરેક દેહધારી સુખી થવા ઇચ્છે છે, એટલું જ નહિ તે વધુમાં વધુ સુખી થવા ઇચ્છે છે. દરેક મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિમાત્રનો મૂળ ઉદ્દેશ સુખી થવાનો છે. તો ‘વધુમાં વધુ સુખ’ ક્યાં રહેલ છે?

ભગવાનની ઉપાસના વિના કેવળ સત્કાર્ય કે પુણ્ય કરે તેને સ્વર્ગ-દેવ-લોકની પ્રાપ્તિ થાય. ત્યાં મનુષ્ય કરતાં દેવને વધુ ભોગ ભોગવવાના મળે તે ભોગવે, તેણે કરેલા પુણ્યનું તે રીતે વળતર મળી રહે તે પછી ફરી પાછો તે મનુષ્ય લોકમાં આવે છે. દેવભૂમિમાંના સુખ તે મનુષ્યના સુખ કરતાં વિશેષ છે, પણ અવિનાશી નથી, તે અતિ અલ્પ છે.

તેથી પર, ઋષિના લોકમાં તેથી વિશેષ સુખ છે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ એ ચૌદલોકમાં સૌથી વિશેષ સુખરૂપ કહેવાય, પણ તે પણ માયાની અંદરના સુખ છે, ને અલ્પ છે. બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશને ભગવાન કહેવામાં આવે છે કારણ કે ચૌદલોકનો અધિકાર તેમનો છે. ભગ એટલે ઐશ્વર્ય આવા ઐશ્વર્ય-વાળા તે ભગ-વાન. એ રીતે ચૌદ લોકનું રાજ્ય હોવાથી બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ જરૂર ભગવાન છે, પણ પરતંત્ર છે. આપણી શોધ “વધુ ને વધુ સુખ”ની છે, તેથી આગળ વધો. Go beyond.

તેથી પર વિરાટપુરુષ-મહત્ત્વ કે તેથી પર પ્રધાનપુરુષ (જે ભૂમાપુરુષ) એકબીજાથી વિશેષ સુખવાળા પણ માયાની અંદરના સગુણ સ્વરૂપો છે.

માયાની બહારનું પ્રથમ સ્થાન તે મૂળપુરુષ (કે જે આ લોકમાં દેવકી-વસુદેવના પુત્ર તરીકે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સ્વરૂપે વિચર્યા)ના મૂર્તિમાન સ્વરૂપમાંથી નીકળતું નિરાકાર તેજ. તે તેજને બ્રહ્મ કહે છે. નિરાકાર બ્રહ્મ કહે છે. તે માયાની બહાર (beyond)નું સ્થાન હોવાથી નિરંજન (એટલે અંજન જે માયાની રહિત) કહેવાય છે. નિરંજન નિરાકાર બ્રહ્મ તે માયાની અંદરના કોઈ પણ સ્થાન કે કોઈ પણ સ્વરૂપ કરતાં અતિ અતિ સુખરૂપ હોવાથી જેને જેને એનો યોગ થયો તે તેના સુખથી એવા અહોભાવને પામી ગયા કે તેમને થયું કે આનાથી વિશેષ કાંઈ હોઈ જ ન શકે. અને એ રીતે નિરાકાર બ્રહ્મનું ખૂબ ચલણ થયું. પરંતુ આપણે અગાઉ જોયું કે નિરાકાર બ્રહ્મ જે મૂળપુરુષનું તેજ તે તો ચૈતન્યની અસંખ્ય કરોડ ભૂમિકાઓનું સૌથી નીચલું સૌથી પ્રથમ પ્રથમિક સ્થાન છે. તેથી ઉપરના બધાં સ્થાનો-ભૂમિકાઓ વધુ ને વધુ સુખથી ભરેલા છે. તેથી નિરાકાર બ્રહ્મ કરતાં નિરાકાર બ્રહ્મનું કારણ એવું જે મૂળપુરુષનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ છે તેમાં અતિ ઘણો વધુ આનંદ ને ઐશ્વર્ય રહેલા છે, તે છતાં તેનાથી વિશેષ વાસુદેવબ્રહ્મમાં ને તેથી વિશેષ મૂર્તિમાન અક્ષર જે મૂળઅક્ષર તેમાં રહેલ છે.

આ રીતે માયાની અંદરના સ્થાનની જેમ વિવિધતા છે તેમ માયાની બહારના ચૈતન્યસ્થાનોની પણ બહુવિધતા છે, ને ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ સુખ તે સ્થાનોમાં ને તે સ્થાનના અધિષ્ઠાતા સ્વરૂપોમાં રહેલ છે.

મૂળઅક્ષર જે મૂર્તિમાન અક્ષર તેને પ્રેરણા, સુખ ને ઐશ્વર્ય તો નિરાકાર અક્ષર દ્વારા મળે છે. આ રીતે સમગ્ર

સૃષ્ટિમાત્રનું કારણ એ નિરાકાર અક્ષર કે અક્ષરબ્રહ્મ છે. તે કારણના પણ કારણ એવા દિવ્ય સાકાર શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુજી છે. ઐશ્વર્યમાત્ર, સુખ-આનંદમાત્ર જે કાંઈ જ્યાં ક્યાંય છે તે બધું આ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના દિવ્ય મનોહર સાકાર સ્વરૂપના આધારે છે.

આ રીતે “વધુમાં વધુ સુખ”ની શોધ કરવી હોય તો તેનો અંત ત્યારે જ આવે કે જ્યારે એ શોધ કરનાર શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનને પામે.

હવે જે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનને પામે છે, એટલે કે જેમને શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની વ્યતિરેક મૂર્તિનો યોગ થાય છે તેવા મુક્તોના બે ભેદ આપણે અગાઉ જોયા.

વધુમાં વધુ સુખ તો શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનમાં છે, પણ આપણે તે સુખને વધુમાં વધુ રીતે કેવી રીતે ગ્રહણ કરી શકીએ, પામી શકીએ, અનુભવી શકીએ? તો તે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના અનાદિમુક્ત થઈને એટલે કે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સાકાર સ્વરૂપમાં અતિશય સ્નેહે એવા જ સાકાર થઈ રસબસપણે લીન રહી એ સ્વરૂપમાં થીજી જવાથી, સંલગ્ન થઈ જવાથી, તન્મય થઈ જવાથી વિશેષમાં વિશેષ સુખ આપણે અનુભવી શકીએ.

આ જ “આત્યંતિક” એટલે કે છેલ્લામાં છેલ્લું - the last, the final- કલ્યાણ છે. કલ્યાણ એટલે ભલું થવું તે, મંગલ થવું તે. આત્યંતિક કલ્યાણ તે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સ્વરૂપમાં રસબસપણે રહીને સુખ ભોગવવું તે જ છે.

આ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના શ્રીમુખવચન “વચનામૃતો” અને તેમાં રહેલા રહસ્યજ્ઞાનની સમજ આપતી

“રહસ્યાર્થપ્રદીપિકા ટીકા”ના અભ્યાસથી શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું જેવું છે તવું સુખમય સ્વરૂપ સમજવામાં આવે છે. તે સ્વરૂપમાં અતિશય સ્નેહથી જોડાઈને તેમની આજ્ઞા-વચનમાં વર્તી આંતર-બાહ્ય શુદ્ધિ રાખી એ સ્વરૂપનું સતત અનુસંધાન રાખવું. એ સ્વરૂપને અનાદિમુક્તની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધભાવને પામ્યા હોય તેવા સિદ્ધ અનાદિમુક્તને શરણે જવું. તેમના માર્ગદર્શનથી જ એમના જેવી સ્થિતિને પમાય છે. જેમના પોતાના આવરણ ભેદાઈ ગયાં છે ને શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના અનાદિમુક્ત બની પરમસુખમાં લુબ્ધ બન્યા છે, તે જ બીજાનાં આવરણ ભેદવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. ખરેખર તો તેવા મુક્તો દ્વારા ભગવાન પોતે જ મુમુક્ષુને આવરણ ભેદાવે છે. જેમ કોઈ મોટા માણસે મોટો જમણવાર પ્રયોજ્યો હોય તેમાં તે મૂળ શેઠ પોતે કાંઈ સૌને પીરસવા લાગતા નથી, તેમના મદદગાર સેવકો પીરસે છે, પણ તે બધાં મેવા-મીઠાઈ-ફરસાણ એ મૂળ શેઠના છે, સેવકો તો માત્ર પીરસનારા છે, શેઠની વતી પીરસે છે. તેમ મોટા સિદ્ધ અનાદિમુક્તો છે તે ભગવાનના સેવક છે. ને અનંત મુમુક્ષુઓને ભગવાનના સ્વરૂપમાં જોડવાની ભગવાનની ઇચ્છા છે તેમાં સેવારૂપ બને છે, ને તે મુમુક્ષુને ભગવાનના સ્વરૂપસંબંધી સુખ પીરસે છે. જેના થકી મુમુક્ષુને તે સુખનો અનુભવ થાય તેમના વિશે એને અહોભાવ રહે છે, પણ જોડાવાનું તો ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણના પરમ અદ્ભુત સ્વરૂપને વિષે જ છે, કે જેમાં તે સિદ્ધમુક્ત પણ જોડાયા છે. સિદ્ધમુક્ત મુમુક્ષુને ભગવાનના સ્વરૂપમાં જોડે છે, ત્યારે ભગવાન પોતે તે મુમુક્ષુને સુખ આપે છે. અને સિદ્ધમુક્ત જેમ

ભગવાનનું સુખ ભોગવે છે તેમ મુમુક્ષુને પણ ભગવાન સુખ ભોગવાવે છે, પણ તે વખતે મુમુક્ષુ અને ભગવાનની વચ્ચે પછી સિદ્ધમુક્તની અપેક્ષા રહેતી નથી. જેવા સિદ્ધમુક્ત છે તેવા જ તે મુમુક્ષુ પણ થાય છે.

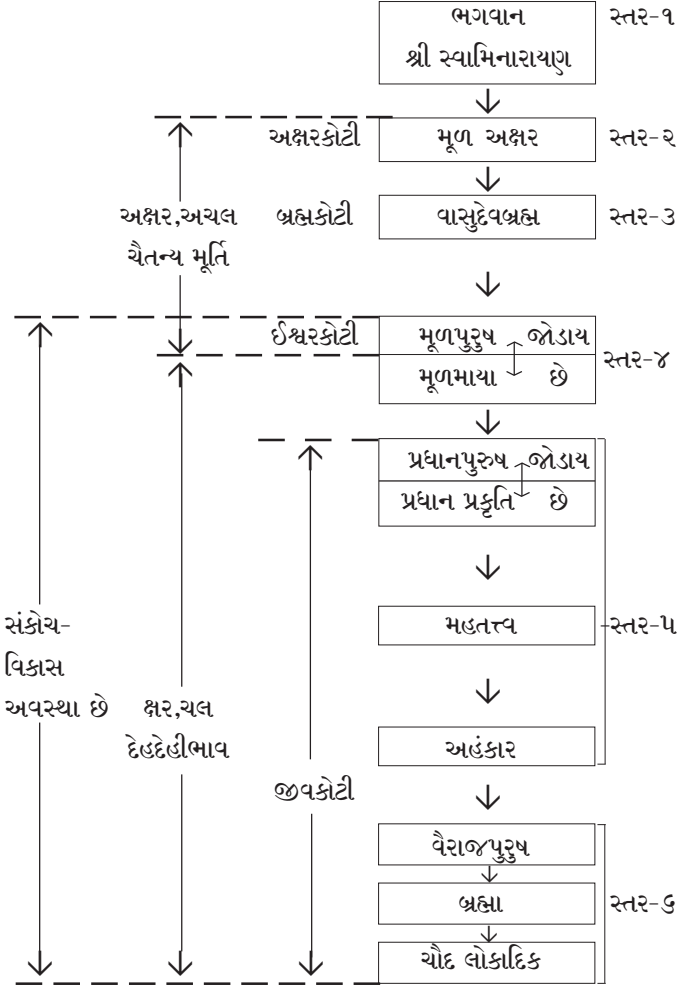
આ રીતે, સૌથી વધુ સુખ જેમાં છે તેવા ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણના સ્વરૂપમાં રસબસ રહીને તે સુખ વધુમાં વધુ ગ્રહણ કરી શકાય એ રહસ્યના આ વચનામૃતગ્રંથમાંથી આપણને સૌને જેમ છે તેમ સમજાય ને ભગવાન કૃપા કરીને તે સ્વરૂપમાં સૌની સ્થિતિ કરાવે તે જ એ પરમકૃપાળુ મહાપ્રભુજીને અભ્યર્થના.

સંદર્ભગ્રંથો:

૧. વચનામૃત: અમદાવાદ સ્થિત નરનારાયણદેવદેશની માન્ય પ્રત.
૨. વચનામૃત: વડતાલ સ્થિત લક્ષ્મીનારાયણદેવદેશની માન્ય પ્રત.
૩. અ.મુ. અબજીબાપાશ્રીએ કરેલી 'રહસ્યાર્થપ્રદીપિકા ટીકા' યુક્ત વચનામૃતગ્રંથ.
૪. સત્સંગી જીવનગ્રંથ.
૫. સ.ગુ. ગોપાળનંદ સ્વામીશ્રીની વાતો.
૬. સ.ગુ. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીશ્રીની વાતો.
૭. અ.મુ. અબજીબાપાશ્રીની વાતો.
૮. સ.ગુ. વૃંદાવનદાસજીસ્વામીશ્રીની વાતો.
૯. સ.ગુ.શા.ધર્મસ્વરૂપદાસજી વિરચિત શ્રીજીસંમત વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતસાગર.
- ૧૦.શ્રીમદ્ ભાગવત ગ્રંથ.

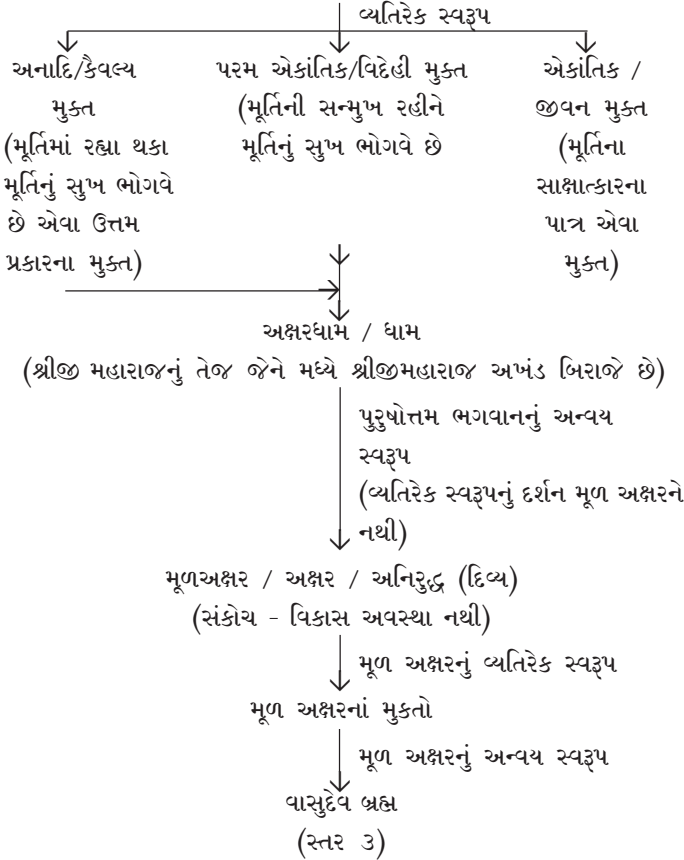
૯. આધ્યાત્મિક સ્તરોની રૂપરેખા

આધ્યાત્મિક સ્તરોની વધુ સ્પષ્ટતા જોઈએ. ચિત્ર ૧

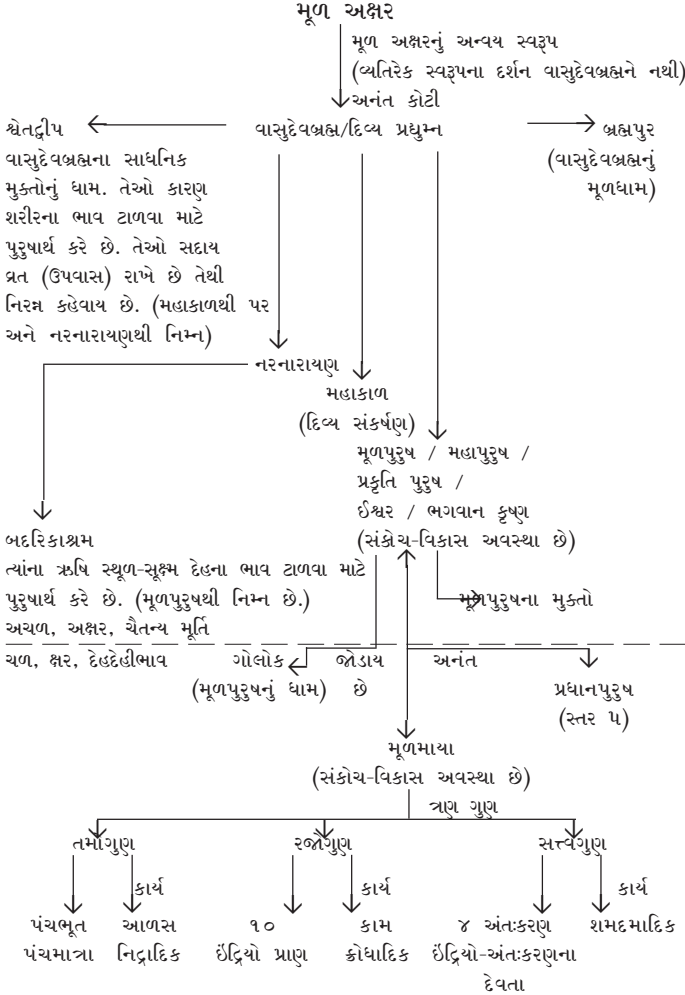

સ્તર-૧ અને સ્તર ૨નું વિસ્તૃતીકરણ ચિત્ર ૨

સર્વોપરી, સર્વકર્તા, સર્વનિયંતા, સર્વાધાર, સર્વજ્ઞ, સર્વત્ર વ્યાપક, સ્વયં પ્રકાશ, નિર્વિકાર, અસંગી, અખંડ, સનાતન, અનાદિ, અનંત અપાર એવું ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણનું દિવ્ય સ્વરૂપ

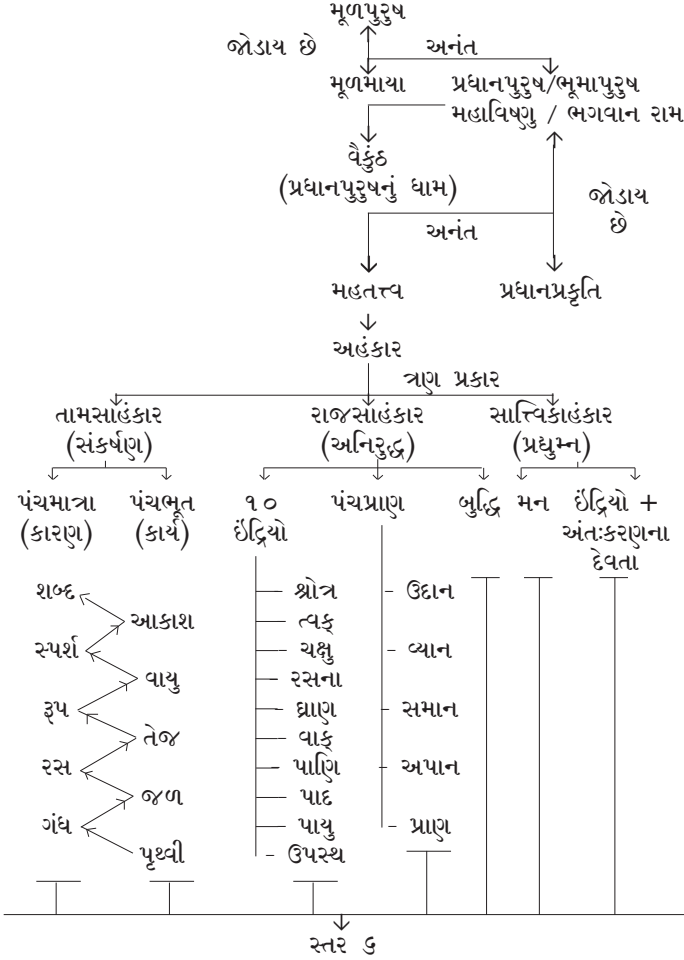

સ્તર ૩ અને સ્તર ૪નું વિસ્તૃતીકરણ ચિત્ર ૩

સ્તર પનું વિસ્તૃતીકરણ

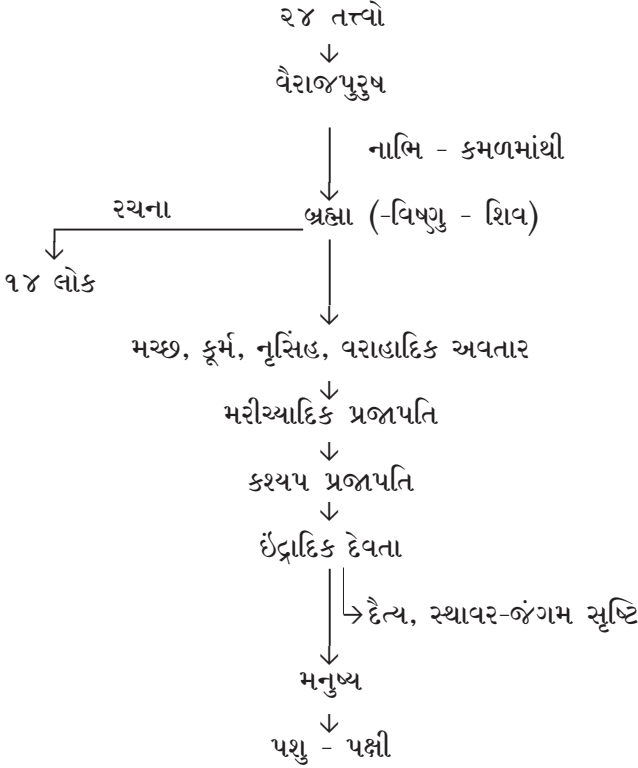
ચિત્ર ૪

૨૪ તત્ત્વો : પંચભૂત, પંચપ્રાણ, પંચ કર્મેન્દ્રિય, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, ચાર અંતઃકરણ, બંધો તત્ત્વો મૂર્તિમાન છે.

સ્તર ૬નું વિસ્તૃતીકરણ

ચિત્ર ૫

નોંધ : જે જે થકી મોટો હોય તે તે થકી સૂક્ષ્મ હોય ને કારણ પણ હોય જેમ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, મહતત્ત્વ, પ્રધાનપુરુષ, મૂળપુરુષ, વાસુદેવબ્રહ્મ, અક્ષર એ સર્વે એક બીજાથી મોટા છે ને એક બીજાથી સૂક્ષ્મ છે ને કારણ છે અને એ સર્વે મૂર્તિમાન છે.

ઉપરાંત એક ઉપરીના તાબામાં તરતના નીચેના સ્તરની અનંત કોટીઓ રહી છે, પરંતુ સમજાવવા માટે એકનું જ દૃષ્ટાંત લીધું છે.

અષ્ટાવરણ અને ચૌદલોક

ચિત્ર ૬

માયાના અંધકારને ફરતો ચિદાકાશ જે શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિનો પ્રકાશ છે અને એ ચિદાકાશમાં મુક્તો, મૂળ અક્ષરો અને તેના મુક્તો અને વાસુદેવબ્રહ્મને તેમના મુક્તો અનુક્રમે સૂર્ય, ચંદ્ર ને તારાની જેમ રહ્યા છે ને એ સર્વે અચળ છે

માયાનો અંધકાર જેમાં અનંત પ્રધાનપુરુષો રહ્યા છે તેમને માયાના અંધકાર ભેળા ગણ્યા છે

૫૦,૦૦,૦૦૦ અબજ = પાંચ-પાંચ અંત્ય યોજનના અનંત પ્રધાનપુરુષોના આવરણ

૫,૦૦,૦૦૦ અબજ = ૫ જલધી યોજનનું મહતત્વનું આવરણ

૫૦,૦૦૦ અબજ યોજનનું અહંકારનું આવરણ

૫,૦૦૦ અબજ યોજનનું આકાશનું આવરણ

૫૦૦ અબજ યોજનનું વાયુનું આવરણ

૫૦ અબજ યોજનનું તેજનું આવરણ

૫ અબજ યોજનનું જળનું આવરણ

૧ કરોડ યોજન જાડું પૃથ્વીનું દળ

૪૮ કરોડ
યોજન
પૃથ્વી પાતાળથી
સત્ય સુધીના ૧૪
લોક જેને
ફરતો લોકલોક
પર્વત છે

સત્યલોક (બ્રહ્મા)	ચૌદ લોક	અતળ	}
તપલોક જનલોક		વિતળ દૈત્ય	
મહર્લોક (અર્ષમાદિ પિત્રિદેવ)		તળાતળ	}
સ્વર્ગલોક (ઇંદ્ર, વરુણ, કુબેર, અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ધમરાજ, ઇત્યાદિ દેવ)		મહાતળ	
ભૂવર્લોક (મલિન દેવ)		રસાતળ	નિશાચર
		પાતાળ (સર્પ)	

મર્ત્યલોકથી ઊર્ધ્વ છ લોક

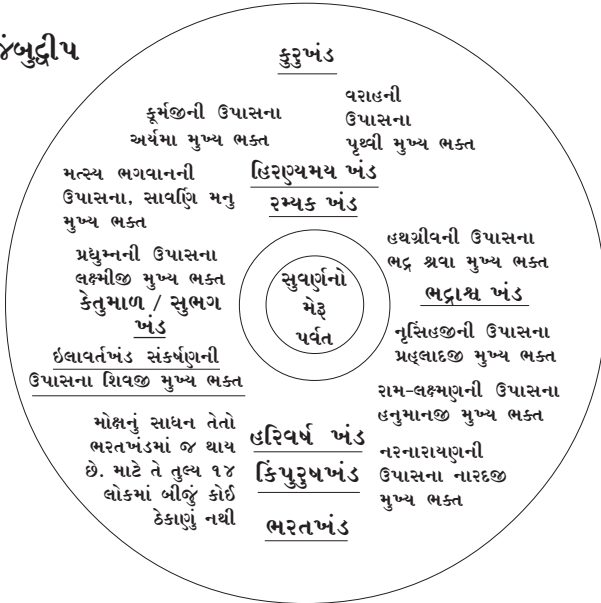
મર્ત્યલોકથી અધો સાત લોક

મૃત્યુલોક

ચિત્ર ૭

સુધા જેવું મીઠું જળ ચોસઠ લાખ યોજન
 પુષ્કરદ્વીપ - કમળમાં રહેલા બ્રહ્માની ઉપાસના ચોસઠ લાખ યોજન
 દધીમંડોદ જે દહીં તેના ઘોળવા જેવું જળ બત્રીશ લાખ યોજન
 શાકદ્વીપ - વાયુની ઉપાસના બત્રીશ લાખ યોજન
 ક્ષીર જે દૂધ જેવું જળ સોળ લાખ યોજન
 કૌંચદ્વીપ - જળની ઉપાસના સોળ લાખ યોજન
 ઘૃત જે ઘી જેવું જળ આઠ લાખ યોજન
 કુશદ્વીપ - અગ્નિની ઉપાસના આઠ લાખ યોજન
 સૂરા જે દારૂ જેવું જળ ચાર લાખ યોજન
 શાલ્મલિ દ્વીપ - ચંદ્રની ઉપાસના ચાર લાખ યોજન
 ઇંદુ જે શેરડીનો રસ જેવું જળ બે લાખ યોજન
 પ્લક્ષ દ્વીપ - સૂર્યનારાયણની ઉપાસના બે લાખ યોજન
 ખારા જળનો સમુદ્ર ૧ લાખ યોજન
 જંબુદ્વીપ
 એક લાખ યોજન

જંબુદ્વીપ

(૧) શ્રીજીમહારાજ:

અક્ષરધામમાં અનંત કોટી મુક્તે સેવ્યા એવા પુરુષોત્તમનારાયણ તે સદાય મૂર્તિમાન વિરાજમાન છે. શ્રીજીમહારાજ તે ધામના કારણ છે. શ્રી પુરુષોત્તમનારાયણ એક જ ભગવાન છે, તેમની જોડ નથી અને એના જેવો કોઈ થાય એમ નથી. આ તો અનંતકોટી મૂળઅક્ષરોરૂપી બ્રહ્માંડના ઉપરી મહારાજાધિરાજ છે. શ્રીકૃષ્ણ, નરનારાયણ, વાસુદેવબ્રહ્મ અને મૂળઅક્ષર તથા શ્રીજીમહારાજ એ સર્વને ભજને કરીને ઊર્ધ્વરેતા થાય છે અને જન્મ-મરણથી રહિત પણ થાય છે, પણ સર્વોપરી એવું આત્યંતિક કલ્યાણ તે તો શ્રીજીમહારાજના ભજને કરીને જ થાય છે. શ્રીજીમહારાજ જીવકોટી, ઈશ્વરકોટી, બ્રહ્મકોટી તથા મૂળઅક્ષર કોટીથી પર છે, ને સદા સાકાર મૂર્તિ છે ને એ સર્વને પોતાની શક્તિએ કરીને ધરી રહ્યા છે, અને તે સર્વમાં અંતર્યામીપણે રહ્યા થકા પણ અતિશે નિર્લેપ, અસંગી, સ્વરાટ, સ્વયંપ્રકાશ, સ્વતંત્ર, સર્વકર્તા, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ, સર્વત્ર વ્યાપક, સનાતન ને નિર્વિકાર છે ને એ સર્વને અગમ્ય છે ને મૂળઅક્ષરાદિક કોઈ પણ શ્રીજીમહારાજનો મહિમા જાણી શકતા નથી. ને મૂળઅક્ષરાદિક અનંત કોટીઓના સુખ મળીને શ્રીજીમહારાજના એક રોમના કોટિમાં ભાગના પાસંગમાં પણ આવતા નથી. ને મૂળઅક્ષરકોટીથી પર પોતાના ધામમાં પોતાના સાધર્મ્યપણાને પરમએકાંતિક મુક્ત તથા પોતાની મૂર્તિમાં રહેલા અનાદિમુક્ત જે સદાય ભેળા રહ્યા છે તે પણ જેના મહિમાનો તથા સુખનો પાર પામી શકતા નથી. અને એ સર્વે મુક્ત તથા મૂળઅક્ષરાદિક સર્વે અવતાર તે

સર્વે જેની આજ્ઞામાં વર્તે છે, એવા સર્વોપરી ઉપાસ્યમૂર્તિ શ્રીજીમહારાજ છે.

(૨) મુક્તો:

કોટાનકોટી મૂર્તિમાન અક્ષરોથી પર શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના તેજરૂપ અક્ષરધામમાં અનંત પરમ એકાંતિકમુક્તો શ્રીજીમહારાજ સન્મુખ રહ્યા છે, તથા શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિમાં અનંત અનાદિમુક્તો રહ્યા છે. આ અનાદિમુક્તો તથા પરમ એકાંતિકમુક્તો સદા સાકાર મૂર્તિમાન છે. ચાલોચાલ ભક્તોમાં ભગવાન અંદર પડદે રહે છે. એકાંતિકમાં વ્યતિરેક સ્વરૂપે એટલે મૂર્તિમાન રહ્યા છે. જેને ભગવાન વિના બીજી કોઈ વાસના ન હોય ને પોતાને બ્રહ્મરૂપ માનીને ભગવાનની ભક્તિ કરતો હોય તેને એકાંતિક ભક્ત કહેવાય. શ્રીજીના મુક્તોને માથે કાંઈ ક્રિયા નથી; ફક્ત મોક્ષ કરવાની ક્રિયા છે, અને તેઓ શ્રીજીમહારાજ પાસે લઈ જાય છે. મુક્ત સેવામાં અખંડ રહ્યા છે અને મુક્ત શ્રીજીમહારાજના દાસ છે અને શ્રીજીમહારાજ તેમના સ્વામી છે. તે સેવક (મુક્ત)ના એક એક રોમને વિશે કોટી કોટી સૂર્યના જેવો પ્રકાશ છે. માટે જેના સેવક એવા છે તેમના સ્વામી જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તેનો તો મહિમા કેમ કહેવાય!

(૩) અક્ષરધામ:

શ્રીજીમહારાજના પ્રકાશરૂપ અક્ષરધામની કિરણ કિરણ પ્રત્યે કોટાનકોટી મૂળઅક્ષરોની કોટીઓ તથા બ્રહ્મકોટીઓ તથા મૂળપુરુષરૂપ ઈશ્વરોની કોટીઓ તથા સર્વે બ્રહ્માંડ રહ્યા છે. અક્ષરધામની કિરણોમાં મૂળઅક્ષરોની અનંત કોટીઓ

રહી છે. અને અક્ષરધામ તો એ કોટીઓનું આધાર, અંતર્યામી, પ્રેરક અને નિયંતા છે. તે અક્ષરધામ તો અત્યંત મોટું છે અને તેની એક કિરણમાં અનંત કોટી બ્રહ્માંડ અણુની પેઠે ઊડતાં જ ફરે છે. અને તે અક્ષરધામ તે શ્રીજીમહારાજનું તેજ છે. એ તેજ મૂર્તિનું કાર્ય છે પણ મૂર્તિથી જુદી વસ્તુ નથી માટે સ્વામી સેવકભાવ નથી, પણ કાર્ય-કારણભાવ ને શરીર-શરીરીભાવ છે. તે અક્ષરના બે સ્વરૂપ છે: એક તો નિરાકાર એકરસ ચૈતન્ય તેને ચિદાકાશ કહીએ, બ્રહ્મમોહોલ કહીએ. તે તેજરૂપ અક્ષરધામ તે મૂર્તિમાન મૂળઅક્ષરનું શરીરી, વ્યાપક, દૃષ્ટા, આત્મા ને આધાર છે. તે મૂળઅક્ષરમાં અંતર્યામીપણે રહીને તે મૂળઅક્ષર દ્વારે સર્વેની ઉત્પત્યાદિક કરાવે છે. તે મૂર્તિમાન મૂળઅક્ષર તે આ તેજરૂપ અક્ષરધામનું બીજું રૂપ, અને સર્વેની ઉત્પત્તિ કરવી એ સેવા કહી છે. શ્રીજીમહારાજના તેજને આધારે મૂળઅક્ષરની કોટીઓ રહી છે તે શ્રીજીમહારાજના તેજનું સગુણપણું એટલે અપારપણું છે. અને એનું એ તેજ મૂળઅક્ષરની કોટીઓને વિશે અંતર્યામીપણે વ્યાપક છે તે શ્રીજીમહારાજના તેજનું નિર્ગુણપણું એટલે સૂક્ષ્મપણું છે. અને શ્રીજીમહારાજ તો એ પોતાના તેજથી પર છે. ને એ તેજના પણ આધાર છે ને સદા મૂર્તિમાન છે તેમને તો સગુણ-નિર્ગુણ કહેવાય જ નહિ. શ્રીજીમહારાજ મૂળઅક્ષરાદિક સર્વેમાં તેજદ્વારે અન્વયપણે રહીને પ્રેરણા કરે છે.

(૪) મૂળઅક્ષર અને તેમના મુક્તો:

મૂળઅક્ષર કહો કે અક્ષર કહો તે એક જ છે ને એની

કોટીઓ છે અને અક્ષરધામની કિરણોમાં એમની અનંતકોટીઓ છે. મૂળઅક્ષર સુધીના બધા અન્વય સ્વરૂપમાંથી થયા છે. મૂળઅક્ષર તથા તેમના મુક્તો સાકાર છે. શ્રીજીમહારાજના તેજરૂપ અક્ષરધામ છે તે મૂર્તિમાન મૂળઅક્ષરનું શરીરી, વ્યાપક, દૃષ્ટા, આત્મા ને આધાર છે. અને ઉત્પત્યાદિક ક્રિયા કરવી તથા કર્મફળ આપવા તે શ્રીજીમહારાજે પોતાના તેજદ્વારે મૂળઅક્ષરોને પ્રેરણા કરી છે તે સર્વે ક્રિયા મૂળઅક્ષરોએ વાસુદેવબ્રહ્મને સોંપી છે. કોટાનકોટી વાસુદેવબ્રહ્મ તે એક મૂર્તિમાન અક્ષરના તાબામાં છે. અક્ષરના તેજને આધારે બ્રહ્મની કોટીઓ રહી છે તે અક્ષરના તેજનું સગુણપણું છે અને એનું એ તેજ તે બ્રહ્મની કોટીઓને વિશે વ્યાપક છે તે અક્ષરના તેજનું નિર્ગુણપણું છે. માયા સુધી જંગમ એટલે ચળ વિશ્વ અને મૂળપુરુષથી લઈને બ્રહ્મકોટી તથા મૂળઅક્ષરના મુક્તો ત્યાં સુધી સ્થાવર એટલે અચળ વિશ્વ, એ બેય વિશ્વ મૂર્તિમાન મૂળઅક્ષર જે અનિરુદ્ધ (દિવ્ય) તેના તેજને વિશે સાવકાશે રહ્યા છે. મૂળઅક્ષરોના મુક્તોને માથે કાંઈ પણ ક્રિયા નથી; માત્ર મોક્ષ કરવાની ક્રિયા છે. ને એમને પોતાના શિષ્ય પણ નથી. એ તો અક્ષર જે પોતાના સ્વામી તેનું સુખ લે છે, અને એ મુક્ત નિષ્કામ છે તે જીવોને અક્ષર સમીપે લઈ જાય છે.

(૫) વાસુદેવબ્રહ્મ તથા તેમના ધામો ને મુક્તોથી મૂળમાયા પર્યંત:

વાસુદેવની અનંત કોટીઓ અક્ષરના તેજને આધારે રહી છે. વાસુદેવના નિષ્કામ મુક્ત નરનારાયણ છે, અને વાસુદેવ તથા નરનારાયણ તે બેય જીવોનો મોક્ષ કરે છે. તેમાં

વાસુદેવબ્રહ્મ પોતાના ધામમાં રહ્યા થકા શ્વેતદ્વીપમાં દર્શન આપીને ત્યાંના મુક્તોને બ્રહ્મપુરમાં પોતાને સમીપે લઈ જાય છે. અને નરનારાયણ છે તે પણ બ્રહ્મપુરમાં રહ્યા થકા બદરિકાશ્રમમાં દર્શન આપીને ત્યાંના મુક્તોને બ્રહ્મપુરમાં પોતાના સ્વામી જે વાસુદેવબ્રહ્મ તેમની સમીપે લઈ જાય છે પણ પોતાના શિષ્ય કરતા નથી. અને મહાકાળ છે તેમને વાસુદેવબ્રહ્મે મહાપ્રલય કરવાનું કામ સોંપ્યું છે, તે વાસુદેવબ્રહ્મની સમીપે રહ્યા થકા તે કામ કરે છે; તેમને પણ પોતાના શિષ્ય જુદા નથી. અને મૂળપુરુષને સૃષ્ટિ કરવાનું કામ સોંપ્યું છે. તે સૃષ્ટિ સમયને વિશે મૂળમાયા સાથે જોડાય છે, ત્યારે ગોલોક ધામ રચે છે, ને ત્યાં રહે છે ને તે થકી અનંત પ્રધાનપુરુષ થાય છે. મૂળપુરુષને પોતાના પાર્ષદો જુદા છે. જ્યારે મહાપ્રલય થાય છે ત્યારે તે મૂળપુરુષો બ્રહ્મપુરમાં વાસુદેવબ્રહ્મના તેજમાં પોતાના પાર્ષદોએ સહિત રહે છે. તે પાર્ષદો પોતાના સ્વામી જે મૂળપુરુષ તેને દેખે પણ મહાકાળ, નરનારાયણ ને વાસુદેવ તેમને દેખે નહિ. એ જ વાસુદેવ પોતે બ્રહ્મપુરમાં રહ્યા થકા નિરન્નમુક્તોને શ્વેતદ્વીપમાં પાંચ વખત દર્શન આપે છે. વાસુદેવબ્રહ્મ છે તે માયામાંથી જીવોને કાઢીને પોતાનું બ્રહ્મપુર ધામ ત્યાં પોતાની સમીપે લઈ જઈને પોતાનું સુખ આપે છે માટે પ્રદ્યુમ્ન (દિવ્ય) કહેવાય છે. વાસુદેવબ્રહ્મના તેજને આધારે મૂળપુરુષ ઈશ્વરરૂપી કોટીઓ રહી છે તે બ્રહ્મના તેજનું સગુણપણું છે અને એનું એ તેજ અંતર્યામીપણે મૂળપુરુષરૂપી કોટીઓમાં વ્યાપક છે તે બ્રહ્મના તેજનું નિર્ગુણપણું છે.

મહાકાળ: મહાકાળ છે તે આત્યંતિક પ્રલયને સમયે

મૂળપુરુષ જે ઈશ્વર અથવા કૃષ્ણ તેના કાર્યનો નાશ કરે છે માટે સંકર્ષણ (દિવ્ય) કહેવાય છે. તે ગુણસામ્ય અને નિર્વિશેષ એવી જે માયા તેનો ક્ષોભ કરે છે એટલે કે પુરુષ સાથે જોડાવાને અર્થે સચેતન કરે છે.

મૂળપુરુષ: મૂળપુરુષ પ્રકૃતિના નિયંતા ને પ્રકૃતિ થકી વિજાતિ, ને અખંડ ને અનાદિ, ને અનંત, સત્ય, સ્વયંજ્યોતિ, સર્વજ્ઞ, દિવ્યવિગ્રહ. સમગ્ર આકાર માત્રની પ્રવૃત્તિના કારણ અને ક્ષેત્રજ્ઞ છે. અષ્ટાવરણો વેષ્ટિત એવા જે બ્રહ્માંડ તે મૂળપુરુષના તેજના આધારે રહ્યા છે તે મૂળપુરુષના તેજનું સગુણપણું છે ને એનું એ તેજ પ્રધાનપુરુષાદિક સર્વે જીવને વિશે અંતર્યામીપણે રહ્યું છે તે મૂળપુરુષના તેજનું નિર્ગુણપણું છે. પુરુષ-પ્રકૃતિની સંકોચ-વિકાસ અવસ્થા હોય છે.

મૂળમાયા: તે ત્રિગુણાત્મક, જડચિદાત્મક, નિત્ય, નિર્વિશેષ મહદાદિક સમગ્ર તત્ત્વ ને જીવમાત્ર તેનું ક્ષેત્ર છે, ભગવાનની શક્તિ છે ને ગુણસામ્ય છે.

(૬) પ્રધાનપુરુષથી ચોવીશ તત્ત્વો પર્યંત:

પ્રધાનપુરુષ: તેને ભૂમાપુરુષ કે મહાવિષ્ણુ પણ કહે છે. આ પૃથ્વીના ગોળાની અંદર અડતાલીશ કરોડ યોજન અવકાશ છે. તે અવકાશમાં સાત દ્વીપ ને સાત સમુદ્ર છે, તેના ફરતો લોકાલોક પર્વત છે. તે લોકાલોકને ફરતું અંધકાર છે. તે અંધકારના ફરતું આ પૃથ્વીના ગોળાનું દળ એક કરોડ યોજન જાડું છે. તે દળની ને અંધકારની વચમાં ભૂમાપુરુષ પોતાના સાધનિક પાર્ષદો સહિત રહે છે, તે ધામને અવ્યાકૃત ધામ કહે છે. પૃથ્વીના દળના ફરતાં

જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર ને મહતત્ત્વના આવરણ છે, તેનાથી પર પ્રધાનપુરુષનું આવરણ છે. ત્યાં પ્રધાનપુરુષનું ધામ છે. ત્યાં રહ્યા થકા અવ્યાકૃત ધામમાં દર્શન દે છે.

મહતત્ત્વ: ચિત્તને ને મહતત્ત્વને અભેદપણે જાણવું અને જે મહતત્ત્વને વિશે સૂક્ષ્મરૂપે કરીને સમગ્ર જગત રહ્યું છે, ને પોતે નિર્વિકાર છે, ને પ્રકાશમાન છે, ને સ્વચ્છ છે, શુદ્ધ સત્ત્વમય છે, ને શાંત છે.

અહંકાર: ત્રિગુણાત્મક છે અને ભૂત, માત્રા ને ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ ને દેવતા ને પ્રાણ એ સર્વેની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, ને એને વિશે શાંતપણું છે, ને ઘોરપણું છે, ને વિમૂઢપણું છે.

મન: સ્ત્રીઆદિક પદાર્થની સમગ્ર કામના તેની ઉત્પત્તિનું ક્ષેત્ર છે ને સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ છે અને સમગ્ર ઇંદ્રિયોનું નિયંતા છે.

બુદ્ધિ: બુદ્ધિને વિશે પદાર્થ માત્રનું જ્ઞાન રહ્યું છે અને સમગ્ર ઇંદ્રિયોને વિશે જે વિશેષ જ્ઞાન છે તે બુદ્ધિ વતે છે. અને તે બુદ્ધિને વિશે સંશય, નિશ્ચય, નિદ્રા ને સ્મૃતિ રહ્યા છે.

પંચપ્રાણ: ઉદાન, વ્યાન, સમાન, અપાન અને પ્રાણ. સર્વે પ્રાણો પ્રાણીઓના દેહોમાં નાભિની મધ્યમાં રહેલા છે અને તે નાભિસ્થાનથી જ તે પ્રાણો તિર્યક, ઉર્ધ્વ અને અધોગતિ કરે છે. નાભિથી ઉર્ધ્વ રહેલો પ્રાણ શરીરનું પાલન કરતો થકો મસ્તક અને મસ્તકમાં રહેલા અગ્નિમાં વ્યાપેલો છે. નાભિથી નીચે અપાન વાયુ છે તે જઠરાગ્નિને

પ્રદીપ્ત કરે છે. અપાન અને પ્રાણના મધ્યે જઠરાનલ છે. વ્યાન નામનો પ્રાણ શરીરને ચેષ્ટિત કરતો થકો સર્વ સંધિઓમાં મર્મ સ્થાનમાં રહે છે. બલ, કર્મ અને પ્રયત્નાત્મક ઉદાન વાયુ કંઠમાં રહેલો છે. યતૂકિંચિત ખાધેલું અને પીધેલું તે સર્વે તે તે માર્ગને સારી રીતે પમાડનારો અને કોશોના અગ્નિને ઉદીપન કરનારો સમાન નામક વાયુ નાભિમંડળમાં રહે છે.

દસ ઇંદ્રિયો: પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવર્તવાનું લક્ષણ છે.

શબ્દ: અર્થમાત્રનો આશ્રય છે, વ્યવહાર માત્રનો કારણ છે; અને બોલનારાની જાતિ ને સ્વરૂપ તેનો જણાવનારો છે; ને આકાશને વિશે રહેવાપણું છે ને આકાશની માત્રા છે અને શ્રોત્ર ઇંદ્રિયે કરીને ગ્રહણ કર્યામાં આવે છે.

સ્પર્શ: વાયુની તન્માત્રા છે, અને કોમળપણું, કઠણપણું, શીતળપણું, ઉષ્ણપણું, ને ત્વચાએ કરીને ગ્રહણ કરવાપણું એ સ્પર્શનું સ્પર્શપણું છે.

રૂપ: પદાર્થમાત્રના આકારને જણાવી દેવાપણું, ને તે પદાર્થને વિશે ગૌણપણે રહેવાપણું, અને તે પદાર્થની રચનાએ કરીને પરિણામપણું, અને તેજ તત્ત્વનું તન્માત્રાપણું ને ચક્ષુ ઇંદ્રિયે કરીને ગ્રહણ કરવાપણું એ રૂપનું રૂપપણું છે.

રસ: મધુરપણું, તીખાપણું, કષાયલાપણું, કડવાપણું, ખાટાપણું, ખારાપણું ને જળનું તન્માત્રાપણું ને રસના ઇંદ્રિયે કરીને ગ્રહણ કરવાપણું એ રસનું રસપણું છે.

ગંધ: સુગંધપણું, દુર્ગંધપણું ને પૃથ્વીનું તન્માત્રાપણું ને ઘ્રાણ ઇંદ્રિયે કરીને ગ્રહણ કરવાપણું એ ગંધનું ગંધપણું છે.

પૃથ્વી: સર્વે જીવમાત્રને ધારવાપણું ને લોકરૂપે કરીને

સ્થાનપણું, ને આકાશાદિક જે ચાર ભૂત તેનું વિભાગ કરવાપણું, ને સમગ્ર ભૂતપ્રાણીમાત્રના શરીરનું પ્રગટ કરવાપણું એ પૃથ્વીનું લક્ષણ છે.

જળ: પૃથ્વી આદિક દ્રવ્યનું પિંડીકરણ કરવાપણું, ને પદાર્થને કોમળ કરવાપણું ને ભીનું કરવાપણું, તૃપ્તિ કરવાપણું ને પ્રાણીમાત્રને જીવાડવાપણું ને તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ પમાડવાપણું ને તાપ ટાળવાપણું ને બહુપણું એ જળનું લક્ષણ.

તેજ: પ્રકાશપણું ને અન્નાદિકને પચવી નાખવાપણું ને રસને ગ્રહણ કરવાપણું ને કાષ્ટનું ને હુતદ્રવ્યાદિકનું ગ્રહણ, ને ટાઢ્યને હરવાપણું ને શોષણ કરવાપણું ને ક્ષુધા ને તૃષ્ણા એ તેજનું લક્ષણ છે.

વાયુ: વૃક્ષાદિકને કંપાવવાપણું, ને તૃણાદિકને ભેળા કરવાપણું ને શબ્દ , સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ જે પંચવિષય તેને શ્રોત્રાદિક પંચઇંદ્રિયો પ્રત્યે પમાડવાપણું ને સર્વે ઇંદ્રિયોનું આત્માપણું એ વાયુનું લક્ષણ છે.

આકાશ: સમગ્ર જીવમાત્રને અવકાશ દેવાપણું ને ભૂત પ્રાણી માત્રનો જે દેહનો માંહીલો વ્યવહાર, ને દેહને બહારનો વ્યવહાર તેનું કારણપણું, ને પ્રાણ, ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ ને જીવ એ સર્વેનું સ્થાનકપણું એ આકાશનું લક્ષણ છે.

૭. વૈરાજપુરુષથી જીવો પર્યંત:

વૈરાજપુરુષ: ક્ષીરસાગરને વિશે શેષશય્યા પર જળાર્ણવમાં વૈરાજપુરુષ સૂતેલા છે, તેમની નાભિમાંથી પદ્મ (કમળ) થયું તેમાં બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા ને તે પદ્મમાં બ્રહ્માએ ચૌદ લોકની

રચના કરી છે, જેને પાન્નકલ્પ કહે છે ને બ્રહ્માએ અંગથકી સૃષ્ટિ કરી તે બ્રાહ્મકલ્પ કહેવાય છે. વૈરાજપુરુષની નાભિમાં થયું જે કમળ તેના નાળમાં બ્રહ્મા દેવતાનાં સો વર્ષ લગી ચાલ્યા પણ અંત ન આવ્યો. ને કમળનો અંત ન આવ્યો તો વૈરાજપુરુષનો પાર કેમ આવે? તે વૈરાજ અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન ને સંકર્ષણની ઉપાસના કરે છે. તેમના થકી તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલય કરવાની સામર્થી પામીને બ્રહ્મા પાસે ઉત્પત્તિ, વિષ્ણુ પાસે સ્થિતિ અને શિવ પાસે પ્રલય કરાવે છે તે ક્રિયાના અભિમાને કરીને વૈરાજપુરુષને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ નામે કહેવાય છે. પણ જેમ જીવના પોતાના વિશ્વ. તૈજસ ને પ્રાજ્ઞ નામ કહેવાય છે તેમ વૈરાજના પોતાના એ નામ નથી. વૈરાજના ત્રણ દેહ છે. જેને વિરાટ, સૂત્રાત્મા ને અવ્યાકૃત કહે છે. અધ્યાત્મ જે વૈરાજપુરુષના ઇન્દ્રિયો, ને અધિભૂત જે તેના પંચમહાભૂત અને અધિદૈવ જે વિરાટના ઇન્દ્રિયોના દેવતા તે સર્વે વિરાટને વિશે આવે પણ જ્યાં સુધી શ્રીજીમહારાજની અન્વય શક્તિ પ્રકૃતિપુરુષરૂપે થઈને વૈરાજપુરુષમાં પ્રવેશ નથી કરતી, ત્યાં સુધી તે ઊભા થઈ શકતા નથી. તે ભગવાન વૈરાજપુરુષના જે અધ્યાત્મ, અધિભૂત, ને અધિદૈવ તેને વિશે તદાત્મકપણે કરીને વર્તે છે ને સ્વરૂપે તો વિરાટ થકી ન્યારા છે.

બ્રહ્મા તથા બીજા દેવો: પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ તથા વૈરાજપુરુષ તે સર્વે દેવતા છે તે પૃથ્વીના આવરણની અંદર રહ્યા છે. તેમના કરતાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ એ પાંચભૂત છે તે વૈરાજની પર છે ને તેમના લોકમાં તે સર્વે

મૂર્તિમાન છે ને તેમના સુખ અધિક છે. મેરુ પર ઘણીક શોભાએયુક્ત બ્રહ્માદિકનાં સ્થાનક છે તથા લોકાલોકાયળને વિશે ઘણાક સ્થાનક છે તથા ઇંદ્ર, વરુણ, કુબેર, શિવ, બ્રહ્મા આદિના સ્થાનક છે.

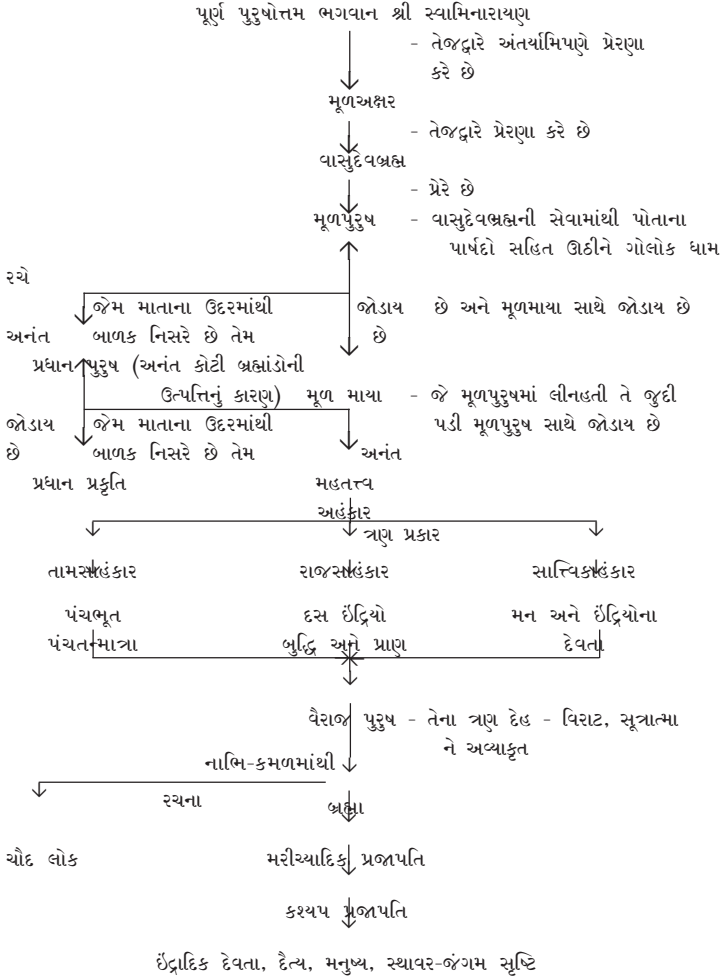
૨૪ અવતારો: દસ મુખ્ય અવતારો છે મત્સ્ય, કૂર્મ (કચ્છ), વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્કિ છે. બીજાં ચૌદ અવતારો છે. બ્રહ્મા, નારદ, કપિલ, નરનારાયણ, દત્તાત્રેય, યજ્ઞ, ઋષભ, પૃથુ, ધન્વંતરી, મોહિની, વેદવ્યાસ, બલરામ, હંસ અને હયગ્રીવ.

જીવાત્મા: જીવને ત્રણ દેહ છે. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ. જીવાત્મા જેને વિશે રહીને વિષય ભોગને ભોગવે છે. તેને અવસ્થા કહીએ, તે અવસ્થા જાગ્રત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ એ ત્રણ પ્રકારની છે. તેમાં જાગ્રત અવસ્થા તે પ્રદ્યુમ્નની સ્થિતિ અવસ્થાનું કાર્ય છે ને સત્ત્વગુણાત્મક છે ને નેત્ર સ્થાનકને વિશે રહી છે, એવી જે જાગ્રત અવસ્થા તેને વિશે વિશ્વાત્મિમાની નામે જે આ જીવાત્મા તે જે તે સ્થૂળ દેહના અભિમાને સહિત થકો દસ ઇંદ્રિયો ને ચાર અંતઃકરણો કરીને વિવેકે સહિત યથાર્થપણે પોતાના પૂર્વ કર્મને અનુસારે બાહ્ય શબ્દાદિક પંચવિષયના ભોગ ભોગવે છે. અને જે સ્વપ્ન અવસ્થા છે તે અનિરુદ્ધની જે ઉત્પત્તિ અવસ્થા તેનું કાર્ય છે ને રજોગુણાત્મક છે ને કંઠ સ્થાનકને વિશે રહી છે, એવી જે સ્વપ્ન અવસ્થા તેને વિશે તેજસાત્મિમાની નામે જે જીવાત્મા તે સૂક્ષ્મ દેહના અભિમાને સહિત રહ્યો થકો ઇંદ્રિયો-અંતઃકરણો કરીને પૂર્વ કર્મને અનુસારે સુખદુઃખરૂપ

વાસનામય ભોગને ભોગવે છે તેને રજોગુણ પ્રધાન સ્વપ્ન અવસ્થા કહીએ. અને સુષુપ્તિ અવસ્થા છે તે સંકર્ષણની જે પ્રલય અવસ્થા તેનું કાર્ય છે ને તમોગુણાત્મક છે ને હૃદય સ્થાનકને વિશે રહી છે, એવી સુષુપ્તિ અવસ્થા જ્યારે એ જીવને આવે છે ત્યારે ઇન્દ્રિયો-અંતઃકરણની જે વૃત્તિઓ તથા વિષયભોગની વાસના તથા જ્ઞાતાપણું ને કર્તાપણું એ સર્વે કારણદેહને વિશે લીન થઈ જાય છે અને તે કારણદેહનો અભિમાની જે પ્રાજ્ઞ નામે જીવાત્મા તેનું માયા સબળિત બ્રહ્મ (પ્રધાનપુરુષ)ના સુખ લેશને વિશે અતિશે લીન પણું થઈ જાય છે. તેને તમોગુણ પ્રધાન સુષુપ્તિ અવસ્થા કહીએ.

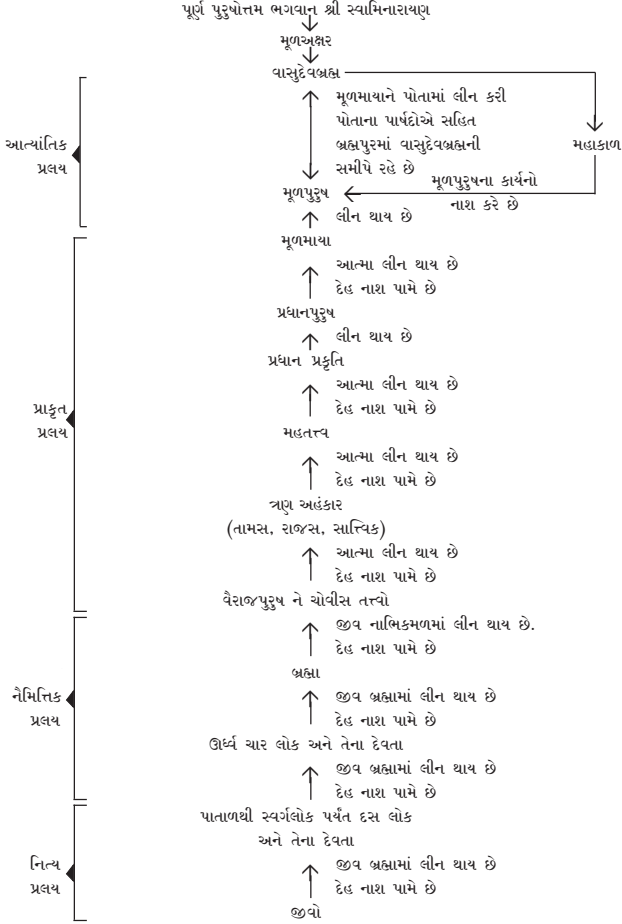
ભરતખંડ (ચિત્ર-૭): ભરતખંડમાં તેર દેશ છે તે અનાર્ય કહેતા કઠોર છે- બંગાળ (૧), નેપાળ (૨), ભૂટ (૩), કામાક્ષી (૪), સિંઘ (૫), કાબુલ (૬), લાહોર (૭), મુલતાન (૮), ઈરાન (૯), અસતંબોલ (૧૦), અરબાન (૧૧), સ્વાલ (૧૨), અને પિલવિલામ (૧૩) એ તેર દેશ મલિન છે. તેમાં જે મનુષ્ય દેહ પામે તેને મોક્ષના દાતા એવા જે સદ્ગુરુ તેનો જોગ મેળવો ને મોક્ષના ધર્મને સમજવું તે ઘણું કઠણ છે. હવે બીજા સાડા બાર દેશ છે તે આર્ય કહેતાં ઉત્તમ છે. પૂર્વ (૧), વ્રજ (૨), માલવ (૩), મારુ (૪), પંજાબ (૫), ગુજરાત (૬), દક્ષિણ (૭), મલબાર (૮), તિલંગ (૯), દ્રાવીડ (૧૦), બારમલાર (૧૧), સોરઠ (૧૨), અને અર્ધો કચ્છ એ સાડાબાર દેશ ઉત્તમ છે તેમાં સદ્ગુરુ ને બ્રહ્મવેત્તા સંત તેમનું પ્રગટપણું ઘણું રહે છે અને મોક્ષનો માર્ગ જણાય એમ છે.

ઉત્પત્તિ

આધ્યાત્મિક સ્તરોની રૂપરેખા

પ્રલય

પ્રલય

૧. નિત્ય પ્રલય:

આખ્યા ૧: સદ્ગંથોના અનુસારે લખ્યું છે જે આપણા વર્ષ ૬૬૬ છસોને છાસઠ ને માસ ૮ આઠ જાય છે ત્યારે વિરાટ (બ્રહ્મા)નો એક લવ થાય છે. એવા ૬૦ સાઠ લવનું એક નિમિષ તે આપણા વર્ષ ૪૦૦૦૦ ચાળીસ હજાર જાય ત્યારે વિરાટ (બ્રહ્મા)નું એક નિમિષ થાય. એવા સાઠ ૬૦ નિમિષનું એક પળ તે આપણા વર્ષ ૨૪૦૦૦૦૦ ચોવીસ લાખ જાય ત્યારે વિરાટ (બ્રહ્મા)નું એક પળ થાય. એવા ૬૦ સાઠ પળની એક ઘડી તે આપણા વર્ષ ૧૪૪૦૦૦૦૦૦ ચૌદ કરોડ ને ચાલીસ લાખ જાય ત્યારે વિરાટ (બ્રહ્મા)ની ૧ એક ઘડી થાય છે. એવી ૩૦ ત્રીસ ઘડીનો એક દિવસ તે આપણા વર્ષ ૪૩૨૦૦૦૦૦૦૦ ચાર અબજ ને બત્રીસ કરોડ થાય ત્યારે વિરાટ (બ્રહ્મા)નો એક દિવસ પૂરો થાય છે. તે ચાર જુગની એક ચોકડી ૧૭૨૮૦૦૦ સત્તર લાખને અઠ્ઠાવીસ હજાર સતયુગ. ૧૨૯૬૦૦૦ બાર લાખ છન્નુ હજાર ત્રેતાયુગ. ૮૬૪૦૦૦ આઠ લાખ ને ચોસઠ હજાર દ્વાપર. ૪૩૨૦૦૦ ચાર લાખને બત્રીસ હજાર કળિના. ૪૩૨૦૦૦૦ ત્રેતાળીશ લાખને વીસ હજાર વર્ષ થાય ત્યારે એક ૧ ચોકડી થાય. એવી વિરાટ (બ્રહ્મા)ના ૧ એક દિવસમાં ૧ હજાર ચોકડી યુગની થાય છે. તે વિરાટ (બ્રહ્મા)ના ૧ એક દિવસમાં ૧૪ ચૌદ ઇંદ્ર તે તુલ્ય રાજ કરીને નાશ પામે છે. ૧ એક મનુ ને ૧ એક ઇંદ્ર આપણા વર્ષ ૩૦૮૫૭૧૪૨૮ ત્રીસ કોટી ને પંચાશી લાખ ને ઈકોતેર હજાર ને ચારસો, અઠ્ઠાવીશ ને તે ઉપરાંત માસ ૬ છો ને દિવસ ૨૫ પચીસ, લવ ૪૨ બેતાળીશ, પળ ૫૧ એકાવન,

નિમિષ ૨૫ પચીશ, લવ ૪૨ બેતાળીશ, ને ઉપરાંત ૧૨ લવનો ચૌદમો ભાગ એટલું એક એક રહી ચૌદ ઇંદ્ર થઈ જાય છે. તે વિરાટ (બ્રહ્મા)ના લવ-નિમિષાદિક સર્વ દિવસમાં ઉપજીને નાશ થાય છે. તેનું નામ પ્રથમ નિત્ય પ્રલય કહેવાય છે. આમ પાતાળથી આરંભીને સ્વર્ગલોક પર્યંત દસ લોકમાં ઝીણા જંતુ, મનુષ્યાદિ, દૈત્ય, દેવ અને ઇંદ્ર સુધીના દેહનો ક્ષણ-ક્ષણ પ્રત્યે નાશ થાય છે તે નિત્ય પ્રલય કહેવાય. (નોંધ: ખગોળ-ભૂગોળમાંથી લીધેલ આ વ્યાખ્યામાં 'બ્રહ્મા'ને બદલે 'વિરાટ' વાપર્યું છે. કારણ કે બીજે બધે વિરાટ પુરુષના એક દિવસમાં ૧૦ લોકમાં થતો દેહના નાશને જ નિત્ય પ્રલય કહ્યો છે. ઉપરાંત ૪, ૩૨, ૦૦, ૦૦,૦૦૦ વર્ષનો દિવસ પણ વિરાટનો જ કહ્યો છે. સંદર્ભ મહારાજે પોતે- ગ.પ્ર. ૧૨, બાપાશ્રીએ- રહસ્યાર્થ ઉત્તર ૩ અ.નું. બીજું વચનામૃત, ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો વાર્તા-૫૧૧.

વ્યાખ્યા ૨: વીર્યમાંથી દેહ બંધાય છે ને પછી ગર્ભ વૃદ્ધિને પામે છે ને પછી જન્મે છે, પૌંગડાવસ્થાને પામે છે, જુવાન થાય છે, વૃદ્ધાવસ્થાને પામે છે ને પછી મરી જાય છે. તથા સવારે ખાધું હોય ને સાંજે ક્ષુધા લાગે છે ને સાંજે ખાઈને સવારે ભૂખ્યો થાય છે. તથા પશુ-પક્ષી સર્વે ઉપજે છે ને નાશ થાય છે તથા કોઈકનું બાળે છે ને કોઈકને લઈ જાય છે તથા કોઈક ભાઈને, દીકરાને તથા બાપને મારી નાખે છે એ સર્વે નિત્ય પ્રલયનું દુઃખ કહીએ.

૨. નિમિત્ત/નૈમિત્તિક પ્રલય:

જ્યારે મર્ત્યલોકના ચાર અબજ બત્રીસ કરોડ વર્ષ થાય છે એટલે કે જ્યારે ચૌદ મનુ એકોતેર-એકોતેર ચોકડીનું

રાજ્ય કરીને મરી જાય છે (૧૪ મન્વંતર) ત્યારે વૈરાજપુરુષની સાંજ પડે છે, ત્યારે વૈરાજપુરુષ (બ્રહ્મા) સૂએ છે, ત્યારે સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ એ ત્રિલોકીનો નાશ થાય છે. તે જેવડો દિવસ છે તેવડી રાત્રિ છે ને આપણા વર્ષ ૮૬૪૦૦૦૦૦૦ આઠ અબજ ને ચોસઠ કરોડ થાય ત્યારે વિરાટની (બ્રહ્માની) અહોરાત્રિ થઈને એક દિવસ થાય છે ને દિવસ-દિવસ પ્રત્યે નાશ થાય છે ને દિવસાંતરે પાછું કરે છે, ને તે નાશ થાય છે. જ્યારે ચૌદમો મનુ થઈ રહે છે ત્યારે સો વર્ષ સુધી અનાવૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ એ સર્વેનો નાશ થઈ જાય છે તથા નદીયુંનાં જળ પણ સૂકાઈ જાય છે ત્યારે પૃથ્વી માત્ર કાળા ઠીકરા જેવી રહે છે ને ત્યાર પછી ૧૦૦ વર્ષ સુધી તો બાર સૂર્ય છે તે સોળ-સોળ કળાનો પ્રકાશ લઈને ઉગે છે. ને પૃથ્વીને બાળીને છાણની રાખ જેવી કરે છે. ને તે પછી શેષનાગના મુખમાંથી અગ્નિ નીકળે છે તે અગ્નિ દસ લોકને બાળીને ભસ્મ કરે છે ત્યારે મહર્લોક નિવાસી તે જનલોકમાં જાય છે. ને પછી સો વર્ષ સુધી હસ્તીની સૂંઢ જેવી છે ધારા જેની એવા જે સાંવર્તક નામના પ્રલયકાળના તેર મેઘ તે વરસે છે. ને ધ્રુવના તારા સુધી જળ ભરાઈ જાય છે. ત્યારે દસ લોકમાં રહ્યા જે ઇંદ્ર, ચંદ્ર, વરુણ, યમ, પ્રજાપતિ એ સર્વેના દેહ નાશ થઈ જાય છે ને એમના જીવ બ્રહ્માને વિશે લીન થાય છે. ત્યારે વૈરાજ તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવની રાત્રિ પડે છે. ત્યારે તે સૂઈ જાય છે તેના ભેળા તપ તથા જન એ લોકમાં રહેનારા તે પણ સર્વે સૂઈ જાય છે. (ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો વાર્તા-૫૧૧ બીજા સર્વે બ્રહ્માને વિશે લીન

થાય છે અને બ્રહ્મા વૈરાજની નાભિમાં લીન થાય છે.) આ રીતે નૈમિત્તિક પ્રલય થાય છે.

૩. પ્રાકૃત પ્રલય:

૮૬૪૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષના એક દિવસ-રાત્રિ એવા ત્રીસ દિવસનો વિરાટનો મહિનો એવા બાર મહિનાનું ૧ વર્ષ એવા પચાસ વર્ષનું એક પરાર્ધ કહેવાય- એવા દ્વિપરાર્ધનું વૈરાટનું આયુષ્ય છે. આમ જ્યારે ૩૬૦૦૦ નિમિત્ત પ્રલય થાય છે, ત્યારે વૈરાજની ૧૦૦ વર્ષની આયુષ્ય પૂરી થાય છે, ત્યારે તેનો દેહ નાશ પામે છે ત્યારે પ્રધાનપુરુષની સાંજ પડે છે, ત્યારે અષ્ટાવરણ ને ચૌદ લોકનો નાશ થાય છે. ત્યારે તો પ્રથમ કહ્યું છે તેમ સો વર્ષ સુધી અનાવૃષ્ટિ થાય છે. પછી સો વર્ષ સુધી બાર સૂર્ય તપે છે ને તે પછી સંકર્ષણના મુખમાંથી મહાઅગ્નિ પ્રગટે છે. ને તે ચૌદેય લોકને બાળીને છાણાની રાખ જેવા કરે છે ને તે પછી પ્રલયકાળના જે મેઘ તે ૧૦૦ વર્ષ સુધી વરસે છે ત્યારે ચૌદેય લોકમાં જળ ભરાઈ જાય છે. ને ત્યારે જે પૃથ્વી અડાયા છાણાની રાખ જેવી હતી તે ઓગળીને ગંધે સહિત જળને વિશે લીન થાય છે. ને તે પછી જળ રસને વિશે લીન થાય છે. અને રસ, તેજ, રૂપ, વાયુ, સ્પર્શ, આકાશ, શબ્દ, તામસાહંકાર- રાજસાહંકાર-સાત્ત્વિકાહંકાર, મહત્ત્વ (અનંત), પ્રધાનપ્રકૃતિ, પ્રધાનપુરુષ અને મૂળપ્રકૃતિ તે ઉત્તરોત્તર લીન થાય છે. તેને પ્રાકૃત પ્રલય કહીએ.

૪. આત્યંતિક/ મહાપ્રલય:

અને પ્રધાનપુરુષનો જેવડો દિવસ છે તેવડી રાત્રિ છે ને

પ્રધાનપુરુષની આયુષ્યમાં ૩૬૦૦૦ પ્રાકૃત પ્રલય થાય છે ત્યારે પ્રધાનપુરુષ મૂળમાયાને વિશે લય પામે છે. એવા અનંત પ્રધાનપુરુષો માયામાં લીન થાય છે અને મૂળમાયા મૂળપુરુષને વિશે લીન થાય છે તેને મહાપ્રલય અથવા આત્યંતિક પ્રલય કહે છે. ત્યારે મૂળપુરુષ વાસુદેવબ્રહ્મના બ્રહ્મપુર ધામમાં વાસુદેવને સમીપે જઈ નિવાસ કરે છે. આવી રીતે મહાપ્રલય થાય છે.

૫. જ્ઞાન પ્રલય:

મૂળપ્રકૃતિ પર્યંત તો બધું મિથ્યા છે તેને તો મિથ્યા કરવું જ પણ શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરી જ્ઞાન દ્વારા મૂળપુરુષથી મૂળઅક્ષર પર્યંત જે અચળ સૃષ્ટિ તેને પણ મિથ્યા કરવી. ઉપરાંત સત્ય એવા જે ધામ, મુક્ત અને મૂર્તિ, તેમાં પણ મૂર્તિને મુખ્ય રાખવી. આમ જ્ઞાને કરીને બધું ખોટું કરીને શ્રીજીમહારાજના સ્વરૂપનો ધ્યાન-મનન દ્વારા આત્માને વિશે સાક્ષાત્કાર કરીને નિર્વિકલ્પપણે- આત્યંતિકપણે એક મહારાજની મૂર્તિમાં જ રસબસભાવે જોડાઈ જવું તે જ્ઞાન પ્રલય છે.

નોંધ : પ્રલય કાળને વિશે જે લીન થવાપણું તે એક વિશે (અનુક્રમે) અનંત લીન થાય છે, પરંતુ સ્પષ્ટપણે સમજાવવા માટે માત્ર એકની જ વાત કરી છે તેની નોંધ લેવી.

સંદર્ભગ્રંથો

i ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો:

- (૧) જ્ઞાનની વાતો- વાર્તા ૫૧૧
- (૨) પરિશિષ્ટ - પૃ.નં. ૨૮૬-૨૮૭, ૨૯૧

ii સત્સંગીજીવન:

- (૧) પ્રકરણ-૪- અધ્યાય ૧૦૩-૧૦૫, પૃ.નં. ૬૦૬-૬૩૭
- (૨) પ્રકરણ-૫ - અધ્યાય ૬૦-૬૫, પૃ.નં. ૩૫૬-૩૮૪

iii શ્રી અબજીબાપાશ્રીની વાતો ભાગ-૧:

- (૧) વાર્તા ૨૩- પૃ.નં.૫૦-૫૧
- (૨) વાર્તા ૩૫- પૃ.નં. ૬૭-૭૦
- (૩) વાર્તા ૯૪-૯૫- પૃ.નં. ૧૭૦-૧૭૨
- (૪) વાર્તા ૯૯- પૃ.નં. ૧૮૦-૧૮૨
- (૫) વાર્તા ૧૬૨ - પૃ.નં. ૨૯૪
- (૬) વાર્તા ૧૭૧ - પૃ.નં. ૩૧૯
- (૭) વાર્તા ૧૮૨ - પૃ.નં. ૩૪૧-૩૪૨
- (૮) વાર્તા ૧૮૩ - પૃ.નં. ૩૪૨-૩૪૩
- (૯) વાર્તા ૧૯૫ - પૃ.નં. ૩૭૩
- (૧૦) વાર્તા ૨૧૧ - પૃ.નં. ૪૨૪
- (૧૧) વાર્તા ૨૨૦ - પૃ.નં. ૪૪૬

iv શ્રી અબજીબાપાશ્રીની વાતો ભાગ-૨:

- (૧) વાર્તા ૩- પૃ.નં.૧૭
- (૨) વાર્તા ૧૨૧- પૃ.નં. ૩૭૬

V वयनामृतम्:

वयनामृत क्रमांक	पृष्ठ
(१) ग. प्र. १. २६. उ.५	४०
(२) ग. प्र. ११	५४
(३) ग. प्र. १२. (आप्सुं)	५५
(४) ग. प्र. १३ (आप्सुं)	७३-७५
(५) ग. प्र. १५ २६. उ.१	८१
(६) ग. प्र. २१ आ.७	८६
(७) ग. प्र. २१ २६. उ.४ +६	८८
(८) ग. प्र. ३३ २६. उ.३	१३२
(९) ग. प्र. ४१	१५२-१५३
(१०) ग. प्र. ४१ २६. उ.१	१५४
(११) ग. प्र. ४५ २६. उ.२	१६५-१६६
(१२) ग. प्र. ४५ २६. उ.२	१६८
(१३) ग. प्र. ४६ (आप्सुं)	१७३
(१४) ग. प्र. ५१	१८६
(१५) ग. प्र. ६३	२२६-२२७
(१६) ग. प्र. ६३ २६. उ.६	२३०
(१७) ग. प्र. ६४ २६. उ.४	२३६
(१८) ग. प्र. ६४ २६. उ.५	२३८
(१९) ग. प्र. ६६ २६. उ.१+२	२४५
(२०) ग. प्र. ७३ २६. उ.४	२७५
(२१) सा. १ २६. उ.१	३०३
(२२) सा. ६	३१७-३१८
(२३) सा. ६ २६. उ.१	३२०

આધ્યાત્મિક સ્તરોની રૂપરેખા

(૨૪) સા. ૧૭	૩૪૭-૩૫૦
(૨૫) કા. ૧	૩૫૯
(૨૬) પં.૨ (આખું)	૫૦૧-૫૦૮
(૨૭) પં. ૩	૫૧૩
(૨૮) ગ.મ. ૮	૫૫૩
(૨૯) ગ.મ. ૧૦ બા.૧	૫૬૨
(૩૦) ગ.મ. ૩૧ (આખું)	૬૨૯
(૩૧) ગ.મ. ૬૪ બા.૩	૭૨૧
(૩૨) વ. ૫ પ્રશ્ન-૧	૭૪૯
(૩૩) અ. ૨ રહ. ઉ.૩	૭૯૪
(૩૪) ભૂગોળ-ખગોળ (આખું)	૯૬૩

---

૧૦. શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ વચનો

૧. ગ. પ્ર. ૧, ગ. મ. ૩

અન્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં તીર્થક્ષેત્રે વિનશ્યતિ ।

તીર્થક્ષેત્રે કૃતં પાપં વજ્રલેપો ભવિષ્યતિ।।

- સ્કન્દ પુરાણ

ભાવાર્થ: અન્ય સ્થળે કરેલાં પાપનો (સત્પુરુષરૂપ) તીર્થક્ષેત્રે ક્ષય થાય છે, જ્યારે (સત્પુરુષરૂપ) તીર્થક્ષેત્રે કરેલાં પાપ (અર્થાત્ સત્પુરુષના દ્રોહરૂપ પાપ) વજ્રલેપ જેવા (બંધનકારી) થાય છે. (સત્પુરુષના દ્રોહરૂપ પાપ એક સંતના જ અનુગ્રહથી બળે છે અન્ય સાધનથી નથી બળતા.)

૨. ગ. પ્ર. ૧૪

અન્તે યા મતિઃ સા ગતિઃ

હિરણ્યકેશીયશાસ્ત્રાશ્રુતિઃ

ભાવાર્થ: અંતે (આખરે) જેવી મતિ હોય તેવી ગતિ થાય છે. (અર્થાત્ હમણાં જેવી મતિ (સમજણ) હોય તેવી અંતકાળે ગતિ થાય છે.)

૩. ગ. પ્ર. ૧૫, સા.૧૧, મ.૧-૮-૧૬

અનેકજન્મ સંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાંગતિમ્ ।

- ગીતા અ. ૬ શ્લો. ૪૬

ભાવાર્થ: અનેક જન્મે સિદ્ધ થયા પછી (યોગી) પરમ ગતિ પામે છે.

૪. ગ. પ્ર. ૩૮

મિથિલાયાં પ્રદીપ્તાયાં ન મે દહતિ કિંચન ।

- ભાર. મોક્ષધર્મ

ભાવાર્થ : મિથિલા નગરી સળગતાં (એમાં) મારું કંઈ બળતું નથી. (જનકરાજા કહે છે.)

૫. ગ. પ્ર. ૪૦

શ્રવણ કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।
અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સરવ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥

- ભાગ. સ. અ. પ. શ્લો. ૨૩

ભાવાર્થ: શ્રવાણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણસેવન, પૂજન, નમસ્કાર, દાસત્વ, મિત્રત્વ તથા આત્મનિવેદન (તનુ-મનનું અર્પણ) (એવી રીતે નવ પ્રકારે ભગવાનની ભક્તિ કરવી.)

૬. ગ. પ્ર. ૪૧

તદૈક્ષત (एकोडहं) बहुस्यां प्रजायेयेति ।

- છાં. અ. ૬ સ્વં. ૨

ભાવાર્થ: પછી એ સત્ને વિચાર થયો કે ‘હું એકમાંથી અનેક થાઉં.’

૭. ગ. પ્ર. ૪૧

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया
तरतमतश्चकास्त्यानलवत्स्व कृतानुकृतिः ।

- ભાગ. દ. અ. ૮૭ શ્લો. ૧૧

ભાવાર્થ: પુરુષોત્તમ ભગવાને પોતે કરી એવી જે નાના પ્રકારની યોનિઓ તેમને વિશે કારણપણે અંતર્યામીરૂપે કરીને પ્રવેશ કરીને ન્યૂનાધિક ભાવે પ્રકાશે છે.

૮. ગ. પ્ર. ૪૨

भज गोविंदं भज गोविंदं गोविंदं भज मूढमते ।

- ચર્પટપંજરી

ભાવાર્થ: હે મૂઢમતિ! અજ્ઞાની! તું ગોવિંદ (ભગવાનનું) ભજન કર.

૯. ગ. પ્ર. ૪૩

મેત્સેવચ્યા પ્રતિતં ચ સાલોક્યાદિયતુષ્ટયમ્ ।

નેચ્છન્તિ સેવચ્યા પૂર્ણાઃ કુતોડન્યત્કાલવિપ્લુતમ્ ॥

- ભાગ. ન. અ. ૮ શ્લો. ૬૭

ભાવાર્થ: સેવાથી પરિપૂર્ણ કામનાવાળા તે ભક્ત લોકોને મારી સેવા વડે સાલોક્ય, સાયુજ્ય, સામીપ્ય અને સાર્ષ્ટિ, એમ ચાર પ્રકારની મુક્તિ મળે છે, તો પણ તેઓ તેની ઇચ્છા કરતા નથી, ત્યારે કાળથી નાશવંત બીજા પદાર્થોની તો કેમ જ ઇચ્છા કરે?

૧૦. ગ. પ્ર. ૪૩

સાલોક્ય સાર્ષ્ટિ સામીપ્ય સારુષ્યૈકત્વમપ્યુત ।

દીયમાનં ન ગૃહ્યન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥

- ભાગ. તૂ. અ. ૨૧ શ્લો. ૧૩

ભાવાર્થ: મારી નિર્ગુણ ભક્તિ કરનારા મનુષ્યો કેવળ મારી ભક્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળા હોવાથી હું તેઓને સાલોક્ય, (મારી સાથે એક લોકમાં વાસ), સાર્ષ્ટિ (મારા જેવું ઐશ્વર્ય), સામીપ્ય (મારી પાસે રહેવું), સારુષ્ય (મારા જેવું રૂપ) અને એકત્વ (મારા સ્વરૂપમાં મળી જવું) આપું છું. તો પણ તેઓ મારી સેવા વિના બીજું કાંઈ પણ લેતા નથી.

૧૧. ગ. પ્ર. ૪૩

અથો વિભૂતિ મમ માયાવિનસ્તામૈશ્વર્યમષ્ટાંગમનુ પ્રવૃત્તમ્ ।

શ્રિયં ભાગવતાં વા સ્પૃહ્યન્તિ ભદ્રાં પરસ્ય મેં તેડશ્રુવતે તુ લોકે ॥

- ભાગ. તૂ. અ. ૨૫ શ્લો. ૩૭

ભાવાર્થ: મારા ધામનો અધિકારી થયા પછી યોગ માયાનો નિયંતા એવો હું તે મારી બ્રહ્મલોક સુધીની સંપત્તિ તથા ભક્તિ યોગથી થઈ જે અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિ તથા

મારા વૈકુંઠ લોકની સંપત્તિ તેને મારા નિષ્કામ ભક્ત નથી ઇચ્છતા. તેને હું મારા ધામનું સુખ પમાડું છું.

૧૨. ગ. પ્ર. ૫૦, મ. ૨૦

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંચમી ।

ચસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥

- ગી. અ. ૨ શ્લો. ૬૧

ભાવાર્થ: જે (જ્ઞાનદશા) સર્વ પ્રાણીઓની રાત્રિ છે, તેમાં સચંમી જાગે છે અને જે (ભોગેચ્છા)માં પ્રાણીઓ જાગે છે; તે (પરમાત્માને જોતા એવા) મનુની રાત્રિ છે.

૧૩. ગ. પ્ર. ૫૪, ગ. છે. ૨૪

પ્રસડામજરં પાશમાત્મનઃ કવયો વિદુઃ ।

સ એવ સાઘુષુ કૃતો મોક્ષદ્વારમપાવૃતમ્ ॥

- ભાગ. તૃ. અ. ૨૫, શ્લો. ૨૦

ભાવાર્થ: વિષયનો સંગ કરવો એ તૂટે નહિ તેવો આત્માને લાગેલો એક પાશ છે; પરંતુ તે જ પ્રસંગ જો સાધુઓની સાથે કર્યો હોય તો તે એક મોક્ષનું ઉઘાડું દ્વાર છે, આમ વિદ્વાનો કહે છે.

૧૪. ગ. પ્ર. ૬૨

સત્યંશૌચં દયા ક્ષાન્તિસ્ત્યાગઃ સન્તોષ આર્જવમ્ ।

શમો દમસ્તપઃ સામ્યં તિતિક્ષોપરતિઃ શ્રુતમ્ ॥

જ્ઞાનં વિરત્કિરૈશ્વર્યં શૌર્યં તેજો બલં સ્મૃતિઃ ।

સ્વાતન્ત્ર્યં કૌશલં કાન્તિ ધૈર્યં માર્દવમેવચ ॥

પ્રાગલ્ભ્યં પ્રશ્રયઃ શીલં સહ ઓજો બલં ભગઃ ।

ગામ્ભીર્યં સ્થૈર્યમાસ્તિક્યં કીર્તિર્માનોડનહં કૃતિ ॥

- ભાગ. પ્ર. અ. ૧૬ શ્લો. ૨૬, ૨૭, ૨૮

ભાવાર્થ: નોંધ: પુરુષોત્તમ નારાયણના આ ૩૯ ગુણોનું સવિસ્તર સાર્થ વર્ણન ગ. પ્ર. ૬૨ના રહસ્યાર્થના ૧લા

પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આપ્યું છે તો વાચકે ત્યાંથી જાણી લેવું.

૧૫. ગ. પ્ર. ૭૦

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીર્વિજયોભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥

- ગી. અ. ૧૮ શ્લો. ૭૮

ભાવાર્થ: જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે અને જ્યાં ધનુર્ધારી અર્જુન છે, ત્યાં લક્ષ્મી, વિજય, ઐશ્વર્ય અને અવિચળ નીતિ છે, એવો મારો મત છે.

ગ. પ્ર. ૭૧

ઘટવત્સર્ગાદિ વિનશ્ચિત ।

જે ઉત્પન્ન થયું છે તે (માટીના) ઘડાની જેમ નાશવંત છે.

૧૬. સા.૧

જિતં જગત્કેન? મનો હિ ચેન ।

- મળિરત્નમાલાયામ્ ।

ભાવાર્થ: જગત જીત્યું ક્યારે કહેવાય? જેણે મન જીત્યું તેણે જગત જીત્યું.

૧૭. સા. ૧૧, કા.૧

નિરંજનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ।

- મુળકોપનિષદિ. મુ. ૩ સ્વં.૧

ભાવાર્થ: અંજન જે માયા તે થકી રહિત થયેલો પરબ્રહ્મના તુલ્યપણાને પામે છે.

૧૮. કા. ૧

બુદ્ધિન્દ્રિયમનઃ પ્રાણાન્ જનાનામસૃજત્પ્રભુઃ ।

માત્રાર્થં ચ ભવાર્થં ચહ્યાત્મનેડકલ્પનાય ચ ॥

- ભાગ. દ્ર. અ. ૮૭ શ્લો. ૨

ભાવાર્થ: પ્રભુએ જીવોના વિષયસુખોપભોગ માટે, કર્મ કરવા સારુ, આત્મલક્યાણ સારુ અને કલ્પનાની નિવૃત્તિ સારુ (ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ સારુ) બુદ્ધિ, ઇંદ્રિયો, મન અને પ્રાણોને સજ્જ્યા છે.

૧૯. લો. ૭

ઋતે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ ।

- હિરણ્યકેશીયશાસ્ત્રાશ્રુતિઃ

ભાવાર્થ: (ભગવાનના સ્વરૂપના) જ્ઞાન વિના મુક્તિ થતી નથી.

૨૦. લો. ૭

તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ

નાન્યઃ પન્થ્યા વિદ્યતેડચનાય ।

- શ્વેતા. અ. ૩. વા. ૮

ભાવાર્થ: તે ભગવાનને જાણીને જ મોક્ષને પામે છે, તે વિના મોક્ષનો બીજો માર્ગ નથી.

૨૧. લો. ૭, પં. ૬

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઢહમક્ષરાદપિ ચોડત્તમઃ ।

અતોઢસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥

- ગીતા અ. ૧૫, શ્લોક ૧૮

ભાવાર્થ: હું આ ક્ષરથી પર છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું; તેથી લોકમાં અને વેદમાં હું ‘પુરુષોત્તમ’ (એ નામથી) પ્રસિદ્ધ છું.

૨૨. લો. ૭

વિષ્ટમ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ।

- ગીતા અ. ૧૦ શ્લો. ૪૨

ભાવાર્થ: હું (મારા) એક અંશ માત્રથી આ સમગ્ર જગત ધારણ કરી રહેલો છું.

૨૩. લો. ૭

મતઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મળિગણા ઇવ ॥

- ગીતા અ. ૭ શ્લો. ૭

ભાવાર્થ: હે ધનંજય! મારાથી અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ નથી; દોરામાં મણીઓના સમૂહની પેઠે આ સર્વ મારામાં પરોવાયેલું છે.

૨૪. લો. ૭, પં. ૬

પશ્ય મે પાર્થ! રુપાણિ શતશોઢથ સહસ્ત્રશઃ ।

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ॥

- ગીતા અ. ૧૧ શ્લો. ૬

ભાવાર્થ: હે પાર્થ! મારાં અનેક પ્રકારનાં તથા અનેક વર્ણ અને આકૃતિવાળા સેંકડો અને હજારો દિવ્ય રૂપો તું જો.

૨૫. લો. ૭

નૈષ્કર્મ્યમપ્યચ્યુતભાવવર્જિતં ન શોભતે

જ્ઞાનમલં નિરન્જનમ્ ।

- ભાગવત પ્ર. અ. ૫. શ્લો. ૧૨

ભાવાર્થ: ઉપાધિને ટાળનારું પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન પણ જો ભગવાનની ભક્તિ વિનાનું હોય તો તે સંપૂર્ણ રીતે શોભતું નથી, ત્યારે નિરંતર દુઃખોથી ભરેલાં કામ્ય તથા નિષ્કામ કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરેલાં ન હોય તો તે તો ક્યાંથી જ શોભે?

૨૬. લો. ૭

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બૌદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥

- ગીતા અ. ૪ શ્લો. ૧૭

ભાવાર્થ: કર્મનું (તત્ત્વ) જાણવું જોઈએ; અકર્મનું (તત્ત્વ) જાણવું જોઈએ અને વિકર્મનું (તત્ત્વ) પણ જાણવું જોઈએ; કેમ કે કર્મની ગતિ ગહન છે.

૨૭. લો. ૭, પં.૨, અ.૩

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मदभक्तिं लभते पराम् ॥

- ગીતા અ. ૧૮ શ્લો. ૫૪

ભાવાર્થ: બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થયેલો તે પ્રસન્નચિત્ત આત્મા (મનુષ્ય) કશાનો શોક કરતો નથી કે કશાની આકાંક્ષા કરતો નથી અને સર્વ ભૂતોમાં સમભાવથી રહેતો મારી પરમ ભક્તિને પામે છે.

૨૮. લો. ૭

भूमिरापोऽनलो वायुः स्वं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

- ગીતા અ. ૭ શ્લો. ૪

ભાવાર્થ: પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એમ આઠ પ્રકારે વિભાગ પામેલી મારી આ પ્રકૃતિ છે.

૨૯. લો. ૭

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो। यचेदं धार्यते जगत् ॥

- ગીતા અ. ૭ શ્લો. ૫

ભાવાર્થ: આ પ્રકૃતિ અપરા (જડ) છે, પણ હે મહાબાહો! આથી બીજી મારી પરા- ચેતન પ્રકૃતિને જીવરૂપ તું જાણ, કે જેના વડે આ જગત ધારણ કરાય છે.

૩૧. લો. ૭

યસ્યાક્ષરં શરીરં ણ સર્વભૂતાન્તરાત્માડ
પહતપાપ્મા દિવ્યો દેવ એકો નારાયણઃ ।

- સુબાલોપનિષદિ સ્વં.૭

ભાવાર્થ: જે પરમાત્માનું અક્ષર શરીર છે... આ સર્વ ભુતોના અંતરાત્મા અપહતપાપ્મા (નિર્દોષ) દિવ્ય દેવ એક નારાયણ છે.

૩૨. લો. ૭

યસ્માત્મા શરીરં યઃ આત્માનમન્તરો
યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ।

- બૃહ. અ. ૩ બ્રા.૭-૨૨

વિજ્ઞાન સ્થાને માધ્યંદિનપાડઃ

ભાવાર્થ: જે પરમાત્માનું જીવાત્મા શરીર છે, જે પરમાત્મા જીવાત્મામાં અંતઃપ્રવેશ કરીને નિયમન કરે છે. આ અંતર્યામી તારા અમૃત આત્મા છે અર્થાત્ નિરુપાધિક અમૃતશાલી પરમાત્મા છે.

૩૩. લો. ૭

યસ્ય પૃથિવી શરીરં યઃ પૃથિવીમન્તરો
યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ।

- બૃહ. અ. ૩ બ્રા. ૭-૩

ભાવાર્થ: પૃથ્વી જેનું શરીર છે; જે પૃથ્વીની અંદર રહ્યા રહ્યા તેને નિયમમાં રાખે છે, તે આત્મા છે, તે અંતર્યામી છે, તે અમર છે, સંસારના ધર્મથી રહિત છે.

૩૪. લો. ૭

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષ મ ।

- ગીતા અ. ૭. સ્લો.૧૬

ભાવાર્થ: હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન! આર્ત(દુઃખી), જિજ્ઞાસુ, ધનની ઇચ્છાવાળો અને જ્ઞાની (મને ભજે છે.)

૩૫. લો. ૭, પં. ૩

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમકિત વિશિષ્યતે ।

- ગીતા અ. ૭. શ્લો. ૧૭

ભાવાર્થ: તેઓમાં સદા (ધ્યાનમાં) જોડાઈ રહેનારો અને એકનિષ્ઠ ભક્તિવાળો જ્ઞાની ઉત્તમ છે.

૩૫. (અ) અહં બ્રહ્માસ્મિ- હું બ્રહ્મ છું.

૩૬. લો. ૧૦, અંત્ય. ૨૮-૨૯

દ્યુપતય એવ તે ન ચચુરન્તમનન્તતયા

ત્વમપિ યદન્તરાડણ્ડનિચયા નનુ સાવરણાઃ ।

- ભાગ. દ. અ. ૮૭, શ્લો. ૪૧

ભાવાર્થ: (કેવળ) સ્વર્ગાદિ લોકોના (ઇંદ્રાદિ) અધિપતિઓ જ આપનાં સ્વરૂપના પારને નથી પામતા તેમ નથી, પણ આપ પણ આપનું સ્વરૂપ અનંત હોવાથી આપના સ્વરૂપના પારને પામતા નથી અહો! જેમનાં સ્વરૂપમાં આવરણોથી વિંટાયેલાં બ્રહ્માંડોના બ્રહ્માંડો કાલચક્ર સાથે આકાશમાં જેમ રજની કણો ફરે છે તેમ ફરે છે. આપ જ જેમનું વિશ્રામ અથવા પ્રાપ્તિ સ્થાન છો તેવી શ્રુતિઓ આપના સિવાય નેતિ નેતિ' એ પ્રકારે નિષેધ કરતી આપના સ્વરૂપનું જ પ્રતિપાદન કરે છે.

૩૭. લો. ૧૦

ચશ્ચ મૂઢતમો લોકે ચશ્ચ બુદ્ધૈઃ પરં ગતઃ ।

પાવુભૌ સુખમેધેતે વિકશ્યત્યન્તરિતો જનઃ ॥

- ભાગ. તૃ. અ. ૭ શ્લો. ૧૭

ભાવાર્થ: આ લોકમાં જે અતિ મૂઢ છે અને જે બુદ્ધિના

પારને પામ્યો છે એટલે અતિ ડાહ્યો છે તે બંને સુખને પામે છે, અને તે વિનાના બીજા કલેશને પામે છે.

લો. ૧૦. સત્ત્વં ચદ બ્રહ્મદર્શનમ્ ।

- ભાગ પ્રથમ સ્કંધ અ.૨ શ્લો. ૨૪

સત્ત્વગુણ છે તે પરબ્રહ્મનું દર્શન કરાવનારો છે.

૩૮. લો. ૧૦, ગ. છે. ૩૨

વિષયા વિનિર્વન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જં રસોડપ્યસ્ય પરં દષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥

- ગીતા અ. ૨. શ્લો. ૫૯

ભાવાર્થ: નિરાહારી પ્રાણીના વિષયો (તો) નિવૃત્ત થાય છે, (પણ એ વિષયો તરફનો) તેનો રસ (વાસના આસક્તિ) દૂર થતો નથી; એ રસ (તો સર્વ રસોના પરમ રસ એવા) પરમાત્માના (સાક્ષાત્કાર) દર્શનથી નિવૃત્ત થાય છે.

૩૯. લો. ૧૦

વિદ્યાવિદ્યે મમ તનૂ વિદ્ધયુદ્ધવ! શરીરિણામ્ ।

બંધમોક્ષકરી આદ્યે માયયા મે વિનિર્મિતે ॥

- ભાગ. ૯. અ. ૧૧ શ્લો.૩

ભાવાર્થ: હે ઉદ્ધવ! દેહધારીઓને મોક્ષ આપનારી બ્રહ્મવિદ્યા અને બંધન કરનારી અવિદ્યા, આ બંને મારી અનાદિકાળની શક્તિ છે તે મારી માયા વડે રચાયેલી છે એમ જાણજો. બંધ તથા મોક્ષમાં બંધ અનાદિ છે ત્યારે મોક્ષ નિત્ય છે.

૪૦. લો. ૧૩.

તત્ સૃષ્ટસૃષ્ટસૃષ્ટેષુ કોન્વસ્વંડિત ધીઃ પુમાન્ ।

ઋષિં નારાયણમૃતે ચોષિન્મચ્ચેહ માયયા ॥

- ભાગ. તૃ. અ. ૩૧ શ્લો. ૩૭

ભાવાર્થ: બ્રહ્માએ મરીચ્યાદિ સૃજ્યા છે. મરીચ્યાદિકે કશ્યપાદિ સૃજ્યા છે. કશ્યપાદિકે મનુષ્યાદિ સૃજ્યા છે. તેમાંનો કયો પુરુષ (એક) નારાયણ ઋષિ વિના સ્ત્રીરૂપી માયાથી આ લોકમાં નથી ખેંચાયું મન જેનું એવો છે? (અર્થાત્ ભગવાન વિના સર્વ મોહ પામે છે.)

૪૧. લો. ૧૩

एतदीशानमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तदगुणैः।

न युज्यते सदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ॥

- भाग. प्र. अ. ૧૧ શ્લો. ૩૮

ભાવાર્થ: દેહનો આશ્રય કરીને રહેલી બુદ્ધિ જેમ દેહમાં રહેલા ગુણો સાથે જોડાય છે અથવા તો બુદ્ધિ આત્માનો આશ્રય કરીને રહેલી છે, છતાં આત્માના આનંદાદિક ગુણો સાથે જોડાતી નથી, તેમ પરમાત્મા માયાના ગુણો સાથે ક્યારેય જોડાતા નથી, એ જ ઈશ્વરમાં ઈશ્વરપણું છે.

૪૨. લો. ૧૩, વર. ૫

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

- गीता अ. ૭. શ્લો. ૧૪

ભાવાર્થ: મારી આ ગુણમયી દૈવી માયા ઓળંગવી મુશ્કેલ છે. જેઓ મારે જ શરણે આવે છે, તેઓ આ માયાને ઓળંગે છે.

૪૩. લો. ૧૩

मम साधर्म्यमागताः ।

- गीता अ. ૧૪ શ્લો. ૨

ભાવાર્થ: મારા તુલ્યપણાને (સરખામણાને) પામ્યા છે.

૪૪. લો.૧૩

અપરિમિતા ધ્રુવાસ્તનુમૃતો યહિ સર્વગતા
સ્તર્હિ ન શાસ્યતેતિ નિયમો ધ્રુવ! નેતરથા ।

- ભાગ. દ. અ. ૮૭ શ્લો. ૩૦

ભાવાર્થ: હે ધ્રુવ! દેહધારી જીવો જો અસંખ્ય, નિત્ય અને સર્વવ્યાપક હોય તો તો “તેઓ (આપથી) શાસન યોગ્ય છે” આ પ્રકારનો નિયમ તેઓને લાગુ પડે નહિ. પણ, આથી ઊલટું છે, તેથી આપનો તે જીવો ઉપર શાસનનો અધિકાર અને તેને લીધે આપનું તેમની ઉપર નિયમન ઘટે છે, વળી જે જીવ જે (ભગવત્) મય (જે સ્વરૂપ) થાય છે તે (જીવ) તે (ભગવત્) રૂપને ત્યાગીને (જ) નિયંતૃ (નિયમન કરનાર) બને છે. ‘સર્વ સમાન છે’ તેમ કહેનારનો મત (ઉપર જણાવ્યું તેમ) દોષવાળો હોઈ માન્ય થતો નથી.

૪૫ લો. ૧૩

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ।

- છાંદો. અ. ૬ સ્વં. ૨-૧

ભાવાર્થ: (સજાતીય વિજાતીય ભેદ રહિત એક જ બ્રહ્મ છે.) એ નારાયણ જેવા તો એક નારાયણ જ છે.

૪૬. લો.૧૪

न कुर्यात्कर्हि चित्सरव्यं मनसि ह्यनवस्थिते ।

यद्विस्त्रंभाच्चिराच्चीणं चस्कंद तप ऐश्वरम् ॥

नित्यं ददाति कामस्य छिद्रं तमनु येडस्यः ।

योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ॥

- ભાગ. પં. અ. ૬ શ્લો. ૩-૪

ભાવાર્થ: અસ્થિર-ચંચળ એવા મનની કોઈ દિવસ મિત્રતા કરવી નહિ. કારણ કે જેની મિત્રતા કરવાથી (સૌભરી,

શિવ, બ્રહ્માદિક) ઈશ્વરોનું ઘણા કાળનું સંગ્રહ કરી રાખેલું તપ નાશ પામ્યું હતું. વ્યભિચારિણી સ્ત્રી જેમ જાર લોકોને અવકાશ આપીને તેના દ્વારા પોતાના પતિનો નાશ કરાવે છે તેમ જે યોગી મનનો વિશ્વાસ કરે છે, તે યોગીનું મન પણ કામને તથા તેની પાછળ ફરનારા ક્રોધાદિક શત્રુઓને અવકાશ આપીને તે કામ ક્રોધાદિક દ્વારા યોગીને યોગમાંથી ભ્રષ્ટ કરે છે.

૪૭. લો. ૧૫, ગ્ર. ૫. ૩૮

ત્યજ ધર્મમ ધર્મ ચ ઁમે સત્યાનૃતે ત્યજ ।

ઁમે સત્યાનૃતે ત્યકત્વા યેન ત્યજસિ તં ત્યજ ॥

- ભાર. મોક્ષ. અ. ૩૩ શ્લો. ૪૦

ભાવાર્થ: તું ધર્મનો, અધર્મનો, સત્યનો તથા અસત્યનો ત્યાગ કર અને સત્યનો તથા અસત્યનો ત્યાગ કર્યા પછી જેના વડે તું સર્વનો ત્યાગ કરે છે, તેનો પણ ત્યાગ કર.

૪૮. લો. ૧૬, છે. ૫

મદમયાદ્ધાતિ વાતોડયં સૂર્યસ્તપતિ મદમયાત્ ।

વર્ષતીદ્રો દહત્યાગ્નિર્મૃત્યુશ્ચરતિ મદમયાત્ ॥

- ભાગ. તૃ. અ. ૨૫ શ્લો. ૪૨

ભાવાર્થ: પવન મારા ભયથી વાય છે, સૂર્ય મારા ભયથી તપે છે, ઇંદ્ર મારા ભયથી વર્ષાદ વરસાવે છે, અગ્નિ મારા ભયથી બાળે છે અને મૃત્યુ મારા ભયથી જગતમાં ફરે છે.

૪૯. લો. ૧૮

ભૂભારઃ ક્ષપિતો યેન તાં તનું વિજહાવજઃ ।

કંટકં કંટકેનૈવ દ્વંયં ચાપીશિતુઃ સમમ્ ॥

- ભાગ. પ્ર. અ. ૧૫ શ્લો. ૩૪

ભાવાર્થ: કાંટો કાઢવા માટે એક કાંટો લઈને તેનાથી

કાંટો કાઢીને પછી તે કાંટાનો જેમ ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તેમ અજન્મા ભગવાને ભક્તોને માટે જે શરીર વડે પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો હતો, તે શરીરનો પણ ત્યાગ કર્યો, કારણ કે ભગવાને પૃથ્વી ઉપર ભારભૂત શરીર તથા યાદવ વંશમાં થયેલું શરીર બંને સમાન હતાં.

૫૦. લો. ૧૮, પં. ૪

તેનૈવ રુપેણ ચતુર્ભુજેન સહસ્ત્રબાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ।

- ગીતા અ. ૧૧. સ્લો. ૪૬

ભાવાર્થ: હે હજાર બાહુઓવાળા! હે વિશ્વમૂર્તિ! આપ તે જ ચતુર્ભુજરૂપે પ્રકટ થાઓ.

૫૧. લો. ૧૮, પં. ૭

અવજાનન્તિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતં ।

પરં ભાવમજાનંતો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥

- ગીતા અ. ૯. સ્લો. ૧૧

ભાવાર્થ: મારા પરમ ભાવને ન જાણનારા મૂઢ લોકો મનુષ્ય શરીરમાં રહેલા સમસ્ત ભૂતોના ઈશ્વર એવા મારી અવજ્ઞા કરે છે.

૫૨. પં. ૨, ગ. પ્ર. ૭૧

સર્વં સ્વલિવદં બ્રહ્મ ।

- છાં. અ. ૩ સ્વં. ૧૪-૧

ભાવાર્થ: પ્રત્યક્ષ જણાતું સ્થૂળ જડ, ચિદરૂપ આ સર્વ જગત બ્રહ્મ છે- બ્રહ્મનું શરીર છે ને પોતે તેના શરીરી છે.

૫૩. પં. ૨

નેહ નાનાસ્તિ કિન્ચન ।

- બૃહદારણ્યે અ. ૪ બ્રા. ૪ વા. ૧૦

ભાવાર્થ: આ જગતમાં કાંઈ પણ નાના (ભિન્ન ભિન્ન) નથી, સર્વ જગત બ્રહ્માત્મક છે.

૫૪. પં. ૨

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो

जगत्स्थान निरोध सम्भवाः ।

- भाग. प्र. अ. ५ श्लो. २०

ભાવાર્થ: આ જગત પરમેશ્વરરૂપ છે અને ઈશ્વર તેનાથી જુદા છે અથવા તો આ જગત ભગવાનરૂપ છે અને જીવ પણ ભગવાનનું રૂપ છે. જે ભગવાન આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, પાળે છે અને તેનો સંહાર કરે છે, તે ઈશ્વરને તમે પોતે જાણો છો, છતાં પણ મેં તમને ભગવાનનું સામાન્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

૫૫. પં. ૨, ગ. છે. ૩

आत्मारामाश्च मुनयो निग्रंथा अप्युरुक्रमे ।

कुर्वत्यहैतुकी भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः ॥

- भाग. प्र. अ. ७ श्लो. १०

ભાવાર્થ: આત્મારામ મુનિઓ કામ, ક્રોધ, અહંકાર, આદિકથી રહિત હોય છે; તો પણ તેઓ ભગવાન વિશે ફલાનુંસંધાન રહિત- નિષ્કામ ભાવે ભક્તિ કરે છે, કારણ કે ભગવાનના ગુણો આત્મારામ મુનિઓને પણ આકર્ષણ કરે તેવા હોય છે.

૫૬. પં. ૨-૩, ગ. મ. ૩૯, ગ. અં. ૩

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया ।

गृहीतचेता राजर्षे आरव्यानं यदधीतवान् ॥

- भाग. द्वि. अ. १ श्लो. ९

ભાવાર્થ: હું નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં સ્થિતિ કરીને રહ્યો છું. છતાં પણ, હે રાજર્ષિ! પવિત્ર કીર્તિવાળા ભગવાનની લીલાથી મારું મન આકર્ષાયું, તેથી હું આ ભાગવત નામનું

આખ્યાન ભણ્યો છું.

૫૭. પં. ૩, ગ. છે. ૩

નૈર્ગુણ્યસ્થા રમંતે સ્મ ગુણાનુકથને હરેઃ ।

- ભાગ. દ્વિ. અ. ૧ શ્લો. ૭

ભાવાર્થ: હે રાજા! મુનિઓ પણ ઘણું કરીને વિધિ તથા નિષેધથી નિવૃત્તિ પામીને નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં વાસ કરીને શ્રીહરિના ગુણોનું ગાન કરતા કિલ્લોલ કરે છે.

૫૮. પં. ૪

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણીનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાન-સમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધં ॥

- ગી. અ. ૧૫ શ્લો. ૧૪

ભાવાર્થ: હું જઠરાગ્નિ થઈ પ્રાણીઓનાં શરીરમાં રહી પ્રાણ તથા અપાનવાયુથી યુક્ત થઈ ચાર પ્રકારનું ભોજન પચાવું છું.

૫૯. પં. ૭

સવેદ ધાતુઃ પદવીં પરસ્ય દુરંતવીર્યસ્ય સ્થાંગપાણેઃ ।

ચોડમાયયા સંતતયાનુવૃત્ત્યા ભજેત તત્પાદ સરોજગંધમ્ ॥

- ભાગ. પ્ર. અ. ૩ શ્લો. ૩૮

ભાવાર્થ: જે મનુષ્ય માયા રહિત, અવિરિછન્ન અનુકૂલતાથી ભગવાનનાં ચરણારવિંદના ગંધને સેવે છે, તે પુરુષ ચક્રપાણિ, મહાપરાક્રમી અને પરબ્રહ્મ એવા પરમાત્માના પદને ઓળખે છે.

૬૦. પં. ૭, વર. ૭

‘જન્માદ્યસ્ય ચતઃ’... ‘ચત્ર ત્રિસર્ગો મૃષા’ ।

‘ધામ્ના સ્વેન સદા તિરસ્તકુહકં સત્યં પરંધીમહી’ ॥

- ભાગ. પ્ર. અ. ૧ શ્લો. ૧

ભાવાર્થ: ૧. આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય જે પરમાત્માથી થાય છે.

નોંધ: ૫૬-૨ તથા ૩નો અર્થ શ્રીજીમહારાજે એ જ વચનામૃતમાં કરેલો છે ત્યાંથી જાણી લેવો.

૬૧. પં. ૭

સ ईक्षत।

- एतरेयो. अ. १ खं. १

ભાવાર્થ: તે (ભગવાન) જે તે જોતા હવા.

૬૨. પં. ૭

पुरुषेणात्मभूतेन वीर्य-माघत्त वीर्यवान् ।

- भाग. तृ. अ. ५ श्लो. २६

ભાવાર્થ: મહાપરાક્રમવાળા પુરુષોત્તમ ભગવાન જે તે મહાપુરુષ દ્વારા મહામાયાને વિષે જે ચૈતન્ય શક્તિ તેને ધારણ કરતા હતા.

૬૩. ગ. મ. ૧

ध्यायते विषयान् पुंसः संगस्तेषूपजायते ।

संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥

क्रोधाद्भवति संमोहात्स्मृति-विभ्रमः ।

स्मृति भ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

- गी. अ. २ श्लो. ६२-६३

ભાવાર્થ: વિષયોનું ચિંતન કરતા પુરુષને તેઓમાં આસક્તિ થાય છે, આસક્તિથી કામના થાય છે અને કામનાથી ક્રોધ જન્મે છે. ક્રોધથી મૂઢતા થાય છે, મૂઢતાથી સ્મૃતિનો નાશ થાય છે, સ્મૃતિ નાશથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિના નાશથી (મનુષ્ય) સંપૂર્ણ નાશ પામે છે.

૬૪. ગ. મ. ૧

સમલોષ્ટાશ્મ - કાંચનઃ

- ગી. અ. ૧૪ શ્લો. ૨૪

ભાવાર્થ: માટી, પથ્થર તથા સોનું જેને સમાન છે.

૬૫. ગ. મ. ૧

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોડત્યર્થ-મહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ।

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

- ગી. અ. ૭ શ્લો. ૧૭-૧૮

ભાવાર્થ: જ્ઞાનીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને તે મને અત્યંત પ્રિય છે.

એ બધાય ઉત્તમ છે; પરંતુ જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે, એવો મારો મત છે.

૬૬. ગ. મ. ૮

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।

મનઃ ષષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥

- ગી. અ. ૧૧ શ્લો. ૭

ભાવાર્થ: ‘આ સંસારને વિશે ભગવાનના અંશ જે જીવ છે તે તો મને સહિત જે પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તેને પંચ વિષય થકી ખેંચીને પોતાને વશ રાખે છે. અને જે ભગવાનના અંશ નથી તેને તો ઇન્દ્રિયો ખેંચીને જ્યાં પોતાની ઇચ્છા હોય ત્યાં લઈ જાય છે.’ (અહીં આવો અર્થ સમજવો)

૬૭. ગ. પ્ર. ૪૭, ગ. મ. ૮, ગ. મ. ૧૭, વર. ૫

સર્વ ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વ પાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

- ગી. અ. ૧૮ શ્લો. ૬૬

ભાવાર્થ: સર્વ ધર્મો છોડી તું મારે એકને શરણે આવ; હું

તને સર્વ પાપથી છોડાવીશ, તું શોક ન કર.

૬૮. ગ. મ. ૯

સ્વલ્પમ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ ।

- ગી. અ. ૨ . શ્લો. ૪૦

ભાવાર્થ: ધર્મનું અતિ થોડું પણ (આચરણ) મોટા ભયથી બચાવે છે.

૬૯. ગ. મ. ૧૦, વર. ૧૮

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં ચો વેતિ તત્ત્વતઃ ।

ત્યકત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોર્જ્જન! ॥

- ગી. અ. ૪ શ્લો. ૯

ભાવાર્થ: હે અર્જુન! આમ મારા દિવ્ય જન્મ તથા દિવ્ય કર્મને જે તત્ત્વથી જાણે છે, તે દેહ ત્યજીને પુનર્જન્મ પામતો નથી, (પણ) મને પામે છે.

૭૦. ગ. મ. ૧૧

આમચો યેન ભૂતાનાં જાયતે ચશ્ચ સુવ્રત ।

તદેવ હ્યમયં દ્રવ્યં ન પુનાતિ ચિકિત્સિતં ॥

એવં નૃણાં ક્રિયાયોગાઃ સર્વે સંસૃતિહેતવઃ ।

ત ઇવાત્મ વિનાશાય કલ્પંતે કલ્પંતે કલ્પિતાઃ પરે ॥

- ભાગ. પ્ર. અ. ૫ શ્લો. ૩૩-૩૪

ભાવાર્થ: હે સદાચારવાળા વ્યાસજી! પ્રાણીઓને જે પદાર્થથી રોગ થાય છે, તે પદાર્થ તે રોગને મટાડી શકતો નથી, પરંતુ તે પદાર્થ બીજા પદાર્થોની સાથે મિશ્ર કરેલો હોય તો તે રોગને મટાડી શકે છે.

આ પ્રમાણે સર્વ કર્મો મનુષ્યને જન્મ મરણના બંધનભૂત સંસાર આપનારાં છે, પરંતુ તે કર્મોને જો ઈશ્વરાર્પણ કરવામાં આવ્યાં હોય તો તેઓ કર્મની નિવૃત્તિ કરવાને

સમર્થ થઈ શકે છે.

૭૧. ગ. મ. ૧૧

કર્મણ્યકર્મ ચઃ પશ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ ચઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥

- ગી. અ.૪ શ્લો. ૧૮

ભાવાર્થ: કર્મમાં અકર્મ (તેમના અભાવ)ને અને અકર્મમાં કર્મને જે જુએ છે, તે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે, તે યોગી છે અને સર્વ કર્મ કરનારો છે.

૭૨. ગ. મ. ૧૩

ન તદ્ભાસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ ।

યદગત્વા ન નિવર્તતે તદ્ધામ પરમં મમ ॥

- ગી. અ. ૧૫ શ્લો.૬

ભાવાર્થ: તે પદને સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, જે પદને પામી (મુમુક્ષુઓ) પાછા ફરતા નથી તે મારું પરમ ધામ છે.

૭૩. ગ. મ. ૧૬

શ્રદ્ધાવાન્ લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દિયઃ ।

જ્ઞાનં લઙ્ઘ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥

- ગી. અ. ૪. શ્લો. ૩૧

ભાવાર્થ: શ્રદ્ધાવાન, તત્પર અને જિતેન્દ્રિય પુરુષ જ્ઞાન મેળવે છે. જ્ઞાન પામીને તરત તે પરમ શાંતિ પામે છે.

૭૪. ગ. મ. ૫૪, ગ. છે. ૨૪

યસ્યાત્મબુદ્ધિઃ કુળપે ત્રિધાતુકે સ્વધીઃ કલત્રાદિષુ ભૌમ ઈજ્યધીઃ ॥

યત્તીર્થબુદ્ધિઃ સલિલ ન કર્હિચિજ્જનેષ્વભિશેષુ સ એવ ગોસ્વરઃ ॥

- ભાગ, દ. અ. ૮૪ શ્લો ૧૩

ભાવાર્થ: જે મનુષ્ય વાત, પિત્ત અને કફથી ભરેલા આ શરીરને જ આત્મા જાણે છે, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે ઉપર

‘પોતાના છે’ એવી બુદ્ધિ કરે છે, મૂર્તિને જ પૂજ્ય માને છે અને પાણીને તીર્થરૂપ સ્વીકારે છે; પરંતુ તત્ત્વવેત્તાઓના આત્માને (સત્પુરુષોને) પૂજ્ય અને પવિત્ર જાણતો નથી. તે મનુષ્ય બળદ અને ગધેડા કરતાં પણ અધિક અવિવેકી છે.

૭૫. વર. ૧

અત્ર સર્ગો વિસર્ગશ્ચ સ્થાન પોષણમૂતયઃ ।

મન્વંતરેશાનુકથા નિરોધો મુક્તિરાશ્રયઃ ॥

- ભાગ. દ્વિ. અ. ૧૦ શ્લો. ૧૦, શ્લો.૧

ભાવાર્થ: હે રાજા! આ શ્રીમદ્ભાગવતમાં સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ, ઊત્તિ, મન્વંતર, ઈશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ તથા આશ્રય આ દસ વિષયોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

૭૬. વર. ૨

નારાયણપરા વેદા દેવા નારાયણાહ્મજાઃ ।

નારાયણપરા લોકા નારાયણપરા મસ્વાઃ ॥

- ભાગ. દ્વિ. અ. ૫ શ્લો. ૧૫

ભાવાર્થ: વેદો નારાયણથી ઉત્પન્ન થયા છે, દેવતાઓ નારાયણના અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, સ્વર્ગાદિક લોક નારાયણના આનંદના અંશભૂત છે અને યજ્ઞો પણ સર્વે નારાયણમાંથી જ ઉત્પન્ન થયા છે.

૭૭. વર. ૨

નારાયણપરો યોગો નારાયણપરં તપઃ ।

નારાયણપરં જ્ઞાનં નારાયણપરા ગતિઃ ॥

- ભાગ. દ્વિ. અ. ૫ શ્લો.૧૬

ભાવાર્થ: (પ્રાણાયામ વગેરે) યોગ નારાયણ પરાયણ છે,

અર્થાત્ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો છે. તપસ્યા પણ નારાયણ પરાયણ છે. તપસ્યાથી સાધ્ય એવું જ્ઞાન પણ નારાયણ પરાયણ છે અને જ્ઞાનથી સાધ્ય મોક્ષ પણ નારાયણ પરાયણ જ છે. એટલા માટે પદાર્થમાત્ર નારાયણરૂપ છે.

૭૮. વર. ૨

વાસુદેવપરા વેદા વાસુદેવપરાઃ મસ્વા ઃ।

વાસુદેવપરા યોગો વાસુદેવપરાઃ ક્રિયાઃ।।

વાસુદેવપરં જ્ઞાનં વાસુદેવપરા તપઃ।

વાસુદેવપરા ધર્મો વાસુદેવપરા ગતિઃ।।

- ભાગ. પ્ર. અ.૨ શ્લો. ૨૮-૨૯

ભાવાર્થ: વેદો વાસુદેવરૂપ છે, યજ્ઞો વાસુદેવરૂપ છે, યોગશાસ્ત્રો વાસુદેવરૂપ છે, ક્રિયાકાંડ વાસુદેવરૂપ છે, જ્ઞાનશાસ્ત્ર વાસુદેવરૂપ છે, તપ વાસુદેવરૂપ છે, ધર્મશાસ્ત્ર વાસુદેવરૂપ છે તથા (સ્વર્ગાદિકની) ગતિ (મોક્ષગતિ) પણ વાસુદેવરૂપ છે.

૭૯. વર. ૧૨

અહો અમી દેવવરામરાર્ચિતં પાદાંબુજં તે સુમનઃ ફલાર્હણમ્।

નમંત્યુપાદાય શિખાભિરાત્મનસ્ તમોપહત્યૈ તરુજન્મ યત્કૃતમ્ ।।

- ભા. દ. અ. ૧૫ શ્લો. ૫

ભાવાર્થ: હે દેવતાઓમાં ઉત્તમ! આ વૃક્ષો, પોતાને જે પાપોથી વૃક્ષનો જન્મ આવ્યો છે, તે પાપોના નાશ કરવા માટે પોતાની ડાળીઓરૂપી હાથમાં ફૂલ, ફળ વગેરે પૂજાના પદાર્થો લઈને દેવતાઓએ પૂજેલાં તમારાં ચરણકમળનું પૂજન કરે છે, એ આશ્ચર્યજનક છે.

૮૦. ગ. છે. ૩

હરેર્ગુણાક્ષિપ્તમતિર્ભગવાન્ બાદરાયણિઃ ।

અધ્યગાન્ મહદાવ્યાનં નિત્યં વિષ્ણુજનપ્રિયઃ ॥

- ભાગ. પ્ર. અ. ૭ શ્લો. ૧૧

ભાવાર્થ: શ્રીહરિના ગુણોથી જેની બુદ્ધિ આકર્ષાઈ હતી, એવા ભગવાન શુકદેવ જે વૈષ્ણવજનને સદા બહુ જ પ્રિય હતા, તે આ શ્રીમદ્ ભાગવતરૂપી મોટા આખ્યાનને ભણ્યા હતા.

૮૧. ગ. છે. ૫

યન્નામધેયશ્રવણાનુ કીર્તનાદ્યત્રવણાદ્યત્સ્મરણાદપિ ક્વચિત્ ।

શ્વાદોડપિ સદ્યઃ સવનાય કલ્પતે કથં પુનસ્તે ભગવન્નુ દર્શનાત્ ॥

અહો બત શ્વપચોડતો ગરીયાન્ યજ્જિહ્વાગ્રે વર્તતે નામ તુભ્યમ્ ।

તેપુસ્તપસ્તે જુહુવુઃ સસ્નુરાર્યા બ્રહ્માનૂચુર્નામ ગૃણન્તિ ચે તે ॥

- ભાગ. તૃ. અ. ૩૩ શ્લો. ૬-૭

ગ. છે. ૨૪

યાતાસ્થાય નરો રાજન્ઃ ।

શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં જનકરાજાને નવ યોગેશ્વર વચ્ચેનો સંવાદ.

ભાવાર્થ: હે ભગવાન! ચંડાળ પણ કોઈ વાર આપનું નામ શ્રવણ કરવાથી, કીર્તન કરવાથી, આપને પ્રણામ કરવાથી તથા આપનું સ્મરણ કરવાથી પણ તુરત યજ્ઞ કરવાને યોગ્ય થઈ જાય છે. ત્યારે તમારાં દર્શનથી યોગ્ય થાય તેમાં શું જ કહેવું? અરે! વિશેષ તો શું કહેવું, પણ જેના જીભના ટેરવા ઉપર તમારું નામ રહેલું હોય એવા ચંડાળ પણ તમારાં નામને લીધે મોટો ગણાય છે. માટે જે મહાત્માઓ તમારા નામનું રટણ કરે છે તેઓએ તપ કર્યું, તેઓએ હોમ હવન કર્યા,

તેઓએ તીર્થમાં સ્નાન કર્યું અને તેઓએ વેદના પાઠ કર્યા એમ સમજવું.

૮૨. ગ. છે. ૨૮

આસામહો ચરણેણુ જુષામહં સ્યાં વૃન્દાવને કિમપિ ગુલ્મલતૌષધીનામ્ ।
યા દુસ્ત્યજં સ્વજનમાર્યપથં ચ હિત્વા મેજુર્મુકુન્દપદવી શ્રુતિભિર્વિમૃગ્યામ્ ॥

- ભાગ. દ. અ. ૪૭ શ્લો. ૬૧

ભાવાર્થ: ઓહોહો!!! આ ગોપીઓ ત્યાગ કરી શકાય નહિ તેવા પોતાના કુટુંબીઓનો ત્યાગ કરીને તથા ધર્મમાર્ગનો પણ ત્યાગ કરીને શ્રુતિઓથી શોધવા યોગ્ય એવી ભગવાનની પદવીને પામી ગઈ. એવી ગોપીઓના ચરણની રજનું સેવન કરનારા, ગુચ્છા, લતા તથા ઔષધિઓમાંથી કોઈ પણ જાતિમાં હું જન્મ ધરું તો ઠીક! (ઉદ્ધવજીના વચનો)

૮૩. ગ. છે. ૨૮

અહો!! ભાગ્યમહો!! ભાગ્યં નન્દગોપવ્રજૌકસામ્ ।

યન્મિત્રં પરમાનંદ પૂર્ણ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥

- ભા. દ. અ. ૧૪ શ્લો. ૩૨

ભાવાર્થ: નંદજીના વ્રજમાં વસનારાંઓનાં ખરેખર અહોભાગ્ય છે, કારણ કે સનાતન એવા પરમાનંદ પૂર્ણબ્રહ્મ જેના મિત્ર છે.

૮૪. ગ. છે. ૩૩

ચેડન્યે સ્વતઃ પરિહ્રતાદપિ બિભ્યતિસ્મ ॥

- ભાગ. એ. અ. ૬ શ્લો. ૧૭

ભાવાર્થ: તમારા થકી બીજા જીવો છે તે પોતે ત્યાગ કરેલા વિષય સેવનથી પણ ભય પામે છે, અર્થાત્ વાસનામાત્રથી બંધાય છે.

૮૫. ગ. છે. ૩૭

ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।

- ગીતા. અ. ૧૩ શ્લો. ૩

ભાવાર્થ: હે ભારત! સર્વ ક્ષેત્રો (શરીરો)માં (રહેલા) મને
તું ક્ષેત્રજ્ઞ જાણ.

---

૧૧. કીર્તનો

(વય. પ્ર. પ્ર. ૧૪)

સંતના મહિમાનું કીર્તન

(રાગઃધોળ)

૫૬-૧

સુખદાયક રે (૨) સાચા સંતનો સંગ, સંત સમાગમ કીજીએ
જી રે સંત સમાગમથી ટળે, આશા તૃષ્ણા રે (૨)
ઈર્ષ્યા અભિમાન મોહ મત્સર મમતા બળે,
પ્રગટે ઉરમાં રે (૨) પ્રભુનું દૃઢ જ્ઞાન. - સંત સમાગમ.૧
જી રે સંત સમાગમથી થયા, મુનિ નારદ રે (૨)
હરિનું મન આપ, અનેક પતિત ઉદ્ધારિયાં,
તેના જશનો રે (૨) મોટો પરતાપ. - સંત સમાગમ.૨
જી રે સિદ્ધ થયા સત્સંગથી, શુક આદિક રે (૨)
મુનિવર સુખરૂપ, ચિત્ત ચોટ્યું હરિચરણમાં,
જાણ્યો સંતથી રે (૨) મોટો મર્મ અનૂપ. - સંત સમાગમ.૩
જી રે મહિમા મોટો છે મહંતનો, જેને સેવે રે (૨)
છૂટે માયાનું જાળ, પ્રીત વધે પરબ્રહ્મમાં,
મુક્તાનંદ કહે રે (૨) તજી આળ પંપાળ. - સંત સમાગમ.૪

૫૬-૨

બડભાગી રે (૨) પામે સંતનો સંગ, સંતથી મહાસુખ પામીએ. ટેક.
જી રે સંત બડા પરમારથી, ટાળે ઉરથી રે (૨)
અવિદ્યા અભિમાન, જન્મ સફલ કરે જંતનો,

કીર્તનો

આપે અનુભવી રે (૨) પ્રભુ પ્રગટનું જ્ઞાન. - સંતથી. ૧
જી રે પ્રભુસંગે પ્રીત વધારવા, ફરે જગમાં રે (૨)
સાચા સંત સુજાણ, પરમાત્મા પિછાણવા,
પરમારથી રે (૨) આપે પદ નિર્વાણ. - સંતથી. ૨
જી રે સંતના જશ શ્રીમુખે કહ્યા, ગીતા મધ્યે રે (૨)
ગોવિંદ સુખધામ, અનુભવી મારો આત્મા,
જેના મનથી રે (૨) ટળ્યા ક્રોધને કામ. - સંતથી. ૩
જી રે સંતવચન ભાવે સુણો, તેનાં પાતક રે (૨)
પામે સર્વે નાશ, પ્રીત વધે પરબ્રહ્મમાં,
મુક્તાનંદ કહે રે (૨) પામે પદ અવિનાશ. - સંતથી. ૪

પદ-૩

સાચા સાધુ રે (૨) સુંદર ગુણધાન, સમજીને સત્સંગ કીજીએ. ટેક.
જી રે સંત સુલક્ષણનાં ભર્યા, અવગુણનો રે (૨)
ઉરમાં નહિ લેશ, મહાનુભવી મુનિ તે ખરા,
આપે સહુને રે (૨) સાચો ઉપદેશ. - સમજીને. ૧
જી રે સંત સદા શીતળ રહે, ક્યારેય ન તપે રે (૨)
કામ ક્રોધની જાળ, લોભ તજી હરિને ભજે,
ધારે ઉરમાં રે (૨) દૃઢ કરી શ્રી ગોપાળ. - સમજીને. ૨
જીરે ત્રિભુવનની સંપત મળે, તો ય ન તજે રે (૨)
અર્ધ પળ હરિ ધ્યાન, બ્રહ્મરૂપ થઈ હરિને ભજે,
એવા સંતને રે (૨) કીચ કનક સમાન. - સમજીને. ૩
જી રે એમ શુભ લક્ષણ ઓળખી, સદા કરવી રે (૨)
હરિજનની સેવ, હરિસમ હરિજન જાણવા,
મુક્તાનંદ કહે રે (૨) તે તરે તતખેવ. - સમજીને. ૪

૫૬-૪

સદ્ય કરવો રે (૨), હરિજનના રે સંગ, દુર્લભ દર્શન સંતનાં. ટેક
જી રે સંતસભા મધ્યે શ્રીહરિ, સદા રહે છે રે (૨)
વા'લો અક્ષરનાથ, અડસઠ તીરથ એના ચરણમાં,
એવા સંતથી રે (૨) વેગે થઈએ સનાથ. - દુર્લભ. ૧
જી રે સંત મળ્યા તેને હરિ મળ્યા, એનો મહિમા રે (૨)
વદે વેદપુરાણ, સાંખ્ય પ્રગટ સંસારમાં,
શુક નારદ રે (૨) પામ્યા પદ નિર્વાણ. - દુર્લભ. ૨
જી રે સંતવચન સાચા ગણી, ગયો વનમાં રે (૨)
ધ્રુવ નાનકડો બાળ, પ્રગટ પ્રભુને તે પામિયો,
થયો અવિચળ રે (૨) જશ વધ્યો વિશાળ. - દુર્લભ. ૩
જી રે એવું જાણી અહંતા તજી, શુદ્ધ ભાવે રે (૨)
કરવી સંતની સેવ, મનુષ્યભાવ મનથી તજો,
મુક્તાનંદ કહે રે (૨) સાતા સંત છે દેવ. - દુર્લભ. ૪

(વચ. પંચાળા-૩) સદ. પ્રેમાનંદસ્વામી કૃત ગરબી

સખી આજ મોહન દીઠા રે, શેરીએ આવતા રે;
મોરલીમાં ગીત મધુરાં રે; ચલ્યા આવે ગાવતા રે. ...૧
આવે વહાલો હસતા ને રમતા રે, ગોવાળાના સાથમાં રે;
ઉછાળતા આવે મોહન રે, ફૂલદડી હાથમાં રે. ...૨
રંગડાનો રાતો માતો રે, ચાલ્યો આવે શોખમાં રે;
રસિયો જોવાને કાજે રે, ઊભી છું ગોખમાં રે. ...૩
મોહનજીનું મુખડું જોયું રે, ઘૂંઘટની ઓટમાં રે;
જોઈને ઘાયલ થઈ છું રે, નેણાં કેરી ચોટમાં રે. ...૪
હૈયા પર હાર ઝળકે રે, રહ્યું મન મોહીને રે;

કીર્તનો

બહેની પ્રેમસખીના નાથને રે, રહું છું જોઈને રે. ...પ
નોંધ : વચ. ગ. મ. ૪૮માં 'વંદુ સહજાનંદ રસરૂપ અનુપમ
સારને રે લોલ' સત્સંગમાં ખૂબ જ પ્રચલિત હોવાથી અહીં
મૂક્યું નથી.

(વચ. ગ. મધ્ય ૫૭): તુલસીદાસજી કૃત ત્રણ પદો

રાગ : (ધનાશ્રી)

પદ-૧

જો મૈ લગન રામસોં નાહીં, જો મૈ રહની રામસો નાહીં ।
તૌ નરખર કુકર શૂકર સમ બૃથા જિયત જગ માંહી ॥૧॥
કામ, ક્રોધ, મદ, લોભ, નીંદ, ભય, ભૂખ, ધ્યાસ સબહી કે
મનુજ દેહ સુર-સાધુ સરાહત સો સનેહ સાધે પરકે ॥૨॥
સૂર સુજાન, સુપૂત સુલચ્છન, ગનિયત ગુના ગુરુગાઈ ।
બિન હરિ ભજન ઇન્દારનુકે ફલ તજત નહિ કરુઆઈ ॥૩॥
કીરતી, ફલ, કર તૂતિ, ભૂતિ, ભમર સીલ સરુપ સલોને ।
તુલસી પ્રભુ-અનુરાગ-રહિત જસ સાલન સાગ અલોને ॥૪॥

પદ-૨

જાકે પ્રિય ન રામ-બૈદેહી ।
સો છાંડિયે, કોટિ બૈરિ સમ, જઘપિ પરમ સનેહી ॥૧॥
તજ્યો પિતા પ્રહ્લાદ બિભીષન બંધુ-ભરત મહતારી ।
બલિ ગુરુ તજ્યો કંત પ્રજ-બનિતન્દિ, જાયે મુદ્-મંગલકારી ॥૨॥
નાતે વેર રામકે મનિયત, સુહૃદ સુસેવ્ય જહાં લૌં ।
અંજન કહાં આંખિ જેહી ફૂટૈ, બહુતક કર કહાં લૌં ॥૩॥
તુલસી સો સબ ભાંતિ પરમ હિત, પૂજ્ય પ્રાનતે ધ્યારો ।
જાસોં હોય સનેહ રામ-પદ એ તો મતો હમારો ॥૪॥

૫૬-૩

એહી કહ્યો સુનુ વેદ ચહું ।
 શ્રી રઘુવીર ચરન ચિંતન, તજી નારી કઠોર કહું ॥૧॥
 જાકે ચરન બિરંચિર સેઈ, સિધિ પાઈ શંકર હુ ।
 શુક-સનકાદિક મૂકત બિચરત, તેછ ભજન કરત અજ હુ ॥૨॥
 જઘપિ પરમ ચપલ શ્રી સંતન, ધીર નર હનિકત હુ ।
 હરિ-પદ-પંકજ પાઈ અચલ ભઈ, કરમ-બચન-મન હુ ॥૩॥
 કરુણાસિંધુ ભગત- ચિંતામનિ, શોભા સેવત હુ ।
 ઔર સકલ સુર, અસુર-ઈસ, કાલ ખાચે ઉરગ છહુ ॥૪॥
 સુરુચિ કહ્યો સોઈ સત્ય બાત, અતિ પુરુષ બચન જબહુ ।
 તુલસીદાસ રઘુનાથ બિમુખ નહિ, મિટાઈ બિપતિ કબહુ ॥૫॥

(વચ. ગ. મ. ૨૧ તથા ૬૭)

વિષ્ણુપદ (રાગ: માળીગડો)

શામળીયે વા'લે સાગર વલોયો રે વાલા,
 મેરૂનો કીઘો રવાયો રે વાલા;
 વાસંગી નાગનાં વાલે નેતરાં કીધાં,
 જોજયો મારા નાથની નવાયું રે વાલા.
 ... શામળિયે.

ગીરીવરધારી ધરીને બેઠા રે વાલા,
 ભૂધર ભલે ભલે આવ્યા રે વાલા;
 વલોણાના સંચ સર્વે લાવ્યા રે વાલા,
 આપે અસુર ને તેડી લાવ્યા રે વાલા.
 ... શામળિયે.

સાગર વલોવ્યો ને રતન નીપજાવ્યાં રે વાલા,

કીર્તનો

નીકળ્યાં લક્ષ્મીનારી રે વાલા;
સુર ને પાતાં અસુરને પાયું રે વાલા,
ચરણામૃત મોરારી રે વાલા.

... શામળિયે.

ઉત્તરનાં જળ મેરુ ડૂબવા લાગ્યા રે વાલા,
કાનુડો કામણ જાણે રે વાલા;
કાબચાનું રૂપ ધર્યું મારે વાલે રે વાલા,
વલોણું સુતર આવ્યું રે વાલા.

... શામળિયે.

હરિનું વલોણું હરખેથી ગાવું રે વાલા,
વીખ તો ભોળા મહાદેવને પાયું રે
વાલા;
ભણે નરસૈયો હમણાંનું રે વાલા,
વેદ પુરાણે વખાણું રે વાલા.

... શામળિયે.

(વચ. વરતાલ ૧૧) નરસિંહ મહેતા કૃત (રાગ: મલાર)

મારા હરજીશું હેત ન દીસે રે, તેને ઘેર શીદ જઈએ.

તેને સંગે શીદ રહીએ.

હેત વિના હુંકારો ન લેવો, જેનું હરખેશું હૈડું ન હીસે રે;
આગળ જઈને વાત વિસ્તારે, જેની આંખ્યુંમાં પ્રેમ ન દીસે રે.

તેને ઘેર.૧

ભક્તિભાવનો ભેદ ન જાણે, ભૂરાયો થઈને ભાળે રે;
લલિત લીલાને રંગ ન રાચે, પછી ઉલેચી અંધારું ટાળે રે.

તેને ઘેર.૨

નામ તણો વિશ્વાસ ન આવે, ઊંડું તે ઊંડું શોધે રે;
જાહ્નવી તીરે તરંગ તજીને, પછી તટમાં જઈ કૂપ ખોદે રે.
તેને ઘેર.૩

પોતાના સરખી કરીને જાણે, પુરુષોત્તમની કાયા રે;
નરસૈયાના સ્વામીની લીલા, ઓલ્યાં મતિયાં કહે છે માયા રે.
તેને ઘેર.૪

(વચ. વરતાલ ૧૧) સ.ગુ. મુક્તાનંદ સ્વામી કૃત
(રાગ: મહાર)

મારા વહાલાજી શું વહાલપ દીસે રે, તેનો સંગ શીદ તજીએ,
તે વિના કેને ભજીએ.
સન્મુખ જાતાં શંકા ન કીજે, મર ભાલા તણા મે' વરસે રે;
હંસ જઈ હરિજનને મળશે, કાચી કાયા પડશે રે.
તેનો સંગ.૧

શૂળી ઉપર શયન કરાવે, તો ય સાધુની સંગે રહીએ રે;
દુરિજન લોક દુર્ભાષણ બોલે, તેનું સુખ દુઃખ સર્વે સહીએ રે.
તેનો સંગ.૨

અમૃતપે અતિ મીઠાં મુખથી, હરિના ચરિત્ર સુણાવે રે;
બ્રહ્મા ભવ સનકાદિક જેવા, જેનાં દર્શન કરવાને આવે રે.
તેનો સંગ.૩

નરક કુંડથી નરસું લાગે, દુરિજનનું મુખ મનમાં રે;
મુક્તાનંદ મગન થઈ માગે, વ્હાલા વાસ દેજો હરિજનમાં રે.
તેનો સંગ.૪

(વચ. વરતાલ ૧૨) નરસિંહ મહેતા કૃત (રાગ: સોરઠા)

ધન્ય વૃંદાવનવાસી વટની છાયારે જ્યાં હરિ બેસતા

કીર્તનો

શ્રી જમુનાજી પૂજ્ય તટોગન નહિ પાર રે નાવા હરિ પેસતા...
ધન્ય ધન્ય તે વ્રજના સાથને, ધન્ય ધન્ય એ નંદજી તાતને;
ધન્ય ધન્ય તે જશોદા માતને, ધન્ય ધન્ય તે વ્રજના સાથને...

ધન્ય.૧

ધન્ય ધન્ય તે વ્રજની વૃક્ષવેલી, ધન્ય ધન્ય એ સરખી સાહેલી;
ધન્ય હરિ વળગી જેની બેલી, ધન્ય ધન્ય તે વ્રજની વૃક્ષવેલી...

ધન્ય.૨

ધન્ય ધન્ય ગોકુળની ઘેનુને, ધન્ય ધન્ય વા'લાના વેણુને;
ધન્ય ધન્ય કામણગારી નેણું ને, ધન્ય ધન્ય ગોકુળની ઘેનુને...

ધન્ય.૩

ધન્ય ધન્ય કરુણા પુતના માસી, ધન્ય ધન્ય મૃત્યુની ટાળી ફાંસી;
વા'લે મુક્તિ પમાડ્યાં ગોકુળવાસી, ધન્ય ધન્ય કરુણા પુતના માસી.

ધન્ય.૪

ધન્ય ધન્ય એ ગોકુળ ગામને, તે તે પામ્યાં હરિના ધામને;
વારી જાઉં શામળા શ્યામને, ધન્ય ધન્ય એ ગોકુળ ગામને...

ધન્ય.૫

ધન્ય કંસરાયના કારજ કર્યાં, રાજા ઉગ્રસેને શીર છત્ર ધર્યાં;
મહેતા નરસૈયાને અપૂટ ભર્યાં, ધન્ય કંસરાયનાં કારજ કર્યાં...

ધન્ય.૬

(વચ. ગ. છે. ૩૧) સૂરદાસજી કૃત (રાગ: મલાર)

હારલકી લકરી, હરિ મેરે હારલકી લકરી, પકરી સો પકરી...

હરિ.

મન કર્મ વચને શ્રી નંદાનંદનને દૃઢ કરી કે પકરી... હરિ.

જાગન સોવન હરિ સપનનમેં, કા'ન કા'ન જ કરી... હરિ.

ભોગ ઓધાજી ઐસી લગત હૈ, જયું કરુઈ કકરી... હરિ
તુમ તો ઓધાજી બોધ લેઈ આવે, શીખી શું નીત કરી... હરિ.
સૂરદાસ, પ્રભુ શું જઈ કહીયો, જાકો મન જકરી... હરિ.

(વચ. ગ.છે. ૩૧) પ્રેમાનંદ સ્વામી કૃત (રાગ: જંગલો)

૫૬-૧

જમુના કે તીર ઠાડો, જમુના કે તીર,
બાંકે બલબીર ઠાડો જમુના કે તીર;
હો નૈના બેનાં બાંકે બાંધે પાધ શિર,
ચંદનકી ખોર કીને સાંવરે શરીર... ઠાડો. ૧
હો બાંકી ભૈંહે સોહે ચીત મોહે નાસા કીર,
દેખત ચકિત રતિપતિ રહત હતધીર... ઠાડો. ૨
હો બાંકે લાલ બાંકે ગ્વાલ લીયે સંગ ભીર,
બાંસરી બજાવે બાંકી ફીર ફીર ફીર... ઠાડો. ૩
હો ભરવા ગઈ થી હું તો જમુનાજી કે નીર,
પ્રેમાનંદકો નાથ દેખી ગઈ પીર... ઠાડો. ૪

૫૬-૨

રાજીવ નેન રસિયો રાજીવ નેન,
ઉપજત ચેન દેખી, રાજીવ નેન, રસિ.
હો વિકસે વારીજ સબ અતિ છબી એન,
ભ્રુકુટી ભમર ઝૂકે માનું રસ લેન... રસિ.૧
હો ચારુ ચિતવની મુસકની સુખદેન,
કુટિલ કટાક્ષ ઉર્મે સુચવત સેન... રસિ.૨
હો જમુન પુલિન પર ચારત હૈ ધેન,

કીર્તનો

મોહન બજાવત મધુરીસી બેન... રસિ. ૩
હો માઈ બ્રજનારી સંગ ડોલે દિન રેન,
પ્રેમાનંદ છબી પર વારી કોટિ મેન... રસિ. ૪

---

૧૨. કેટલીક વિશેષાભાષી બાબતોની સ્પષ્ટતા

(૧) ‘તેમ બ્રહ્મા, શિવ ને ઇંદ્રાદિક દેવ છે તે તો એ ભગવાનની આગળ જેવા સડતાળાના રાંક હોય ને પીપરની ટેટી બાફીને ખાતા હોય તે જેવા ગરીબ છે.’ (વચ. પં.૧)

ઉપર્યુક્ત વાક્યોમાં શ્રીજીમહારાજે બ્રહ્માદિક દેવોના સુખને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાનના અતિઅધિક દિવ્ય સુખ પાસે ગૌણ ગણ્યું છે અને તે વાસ્તવિક પણ છે. બ્રહ્માદિક દેવો મૂળમાયાના આવરણની અંદર રહેલા દેવો છે. તેથી તેમને પુરુષોત્તમ નારાયણના વ્યતિરેક દિવ્ય સ્વરૂપનો સંબંધ નથી, પરંતુ પોતાની પાત્રતાની તારતમ્યતા પ્રમાણે ભગવાનના સર્વવ્યાપી, નિરાકાર તેજરૂપ અન્વય સ્વરૂપ સંબંધી ઐશ્વર્ય, સુખ, સામર્થ્ય ભોગવે છે. તે સુખ ભગવાનના મૂર્તિમાન વ્યતિરેક સ્વરૂપના દિવ્ય સુખની તુલનામાં અત્યંત ગૌણ હોવાથી શ્રીજીમહારાજે તે દેવોના સુખની ન્યૂનતા અને ભગવાનના સુખની સર્વોત્કૃષ્ટતા દર્શાવવા સં. ૧૮૪૭ની સાલના ભયંકર દુકાળમાં જેમ ગરીબ લોકો પીપરની ટેટી બાફીને જીવન નિર્વાહ કરતા હતા તે અત્યંત ગરીબ સ્થિતિ ગણાય, એવી દુર્બળ સ્થિતિવાળા ગરીબો કરતાં જેમ શાહુકાર હોય તે અતિ સુખી ગણાય, તેવી જ રીતે ભગવાનના અલૌકિક દિવ્ય સુખ પાસે બ્રહ્માદિક દેવોના સુખ અત્યંત અલ્પ ને ન્યૂન છે.

એ સુખની તુલનાત્મક સ્થિતિ દર્શાવવા શ્રીજીમહારાજે ઉપર્યુક્ત શબ્દો દૃષ્ટાંતરૂપે પ્રયોજ્યા છે, પરંતુ દેવોની નિંદાનો કોઈ જ આશય તેમાં નથી, તે બુદ્ધિમાન ને સુજ્ઞ વાચક સહેજે જ સમજી શકશે.

(૨) 'જેમ બ્રાહ્મણનો ધર્મ છે જે નાવું-ધોવું ને પવિત્રપણે રહેવું, તે કોઈ દિવસ શુદ્રના ઘરનું પાણી પીએ જ નહિ.' (વચ. ગઢડા પ્ર.૨૫)

વર્ણ અને જ્ઞાતિ-જાતિના ભેદનો અર્થ વિશદ્ અર્થમાં સમજવો ઘટે. શ્રીજીમહારાજે કરેલા પંચવર્તમાનના નિયમોનું (દારુ, માટી, ચોરી, અવેરી, વટલવું નહિ ને વટલાવવું નહિ.) સૂક્ષ્મ રીતે પાલન કરે અને ધર્મ-નિયમે યુક્ત ને ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે શુદ્ધ આચરણ જેનું હોય તે ઉંચા વર્ણનો ગણાય અને તે નિયમોથી વિરુદ્ધ અશુદ્ધપણે જે આચરણ કરે તે નીચા વર્ણનો અર્થાત્ શુદ્ર છે. જન્મે શુદ્ર હોય ને આચરણ શ્રેષ્ઠ હોય તો તે જ સાચો બ્રાહ્મણ છે, ને જન્મે બ્રાહ્મણ હોય પણ આચાર તથા વિચાર અશુદ્ધ-અપવિત્ર હાય તે શુદ્ર જ છે. માટે પંચવર્તમાનના નિયમોના પાલનમાં શિથિલ અને અપવિત્ર-અશુદ્ધ આચરણવાળાના ઘરનું પાણી ન પીવું એમ શ્રીહરિના કહેવાનું તાત્પર્ય છે, કારણ કે અપવિત્ર આચરણવાળાના હાથનું પાણી કે અન્ય વસ્તુ ગ્રહણ કરવાથી અંતઃકરણ મલિન થાય છે. અપવિત્ર આચાર-વિચારવાળાના સૂક્ષ્મ આંદોલનોની સૂક્ષ્મ અસર અંતઃકરણ ઉપર થતી હોય છે એ કારણથી જ તેવા પ્રકારના મનુષ્ય પાસેથી કાંઈ પણ ગ્રહણ કરવાનો શાસ્ત્રોમાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

નોંધ: વધુ સ્પષ્ટતા માટે, સ્વા. ડિ. મિશન દ્વારા પ્રકાશિત ‘પંચવર્તમાન’ પુસ્તક વાંચવું.

(૩) ‘અને જે એમ નથી સમજતા ને કેવળ શાસ્ત્રે કરીને ॥ અહં બ્રહ્માસ્મિ ॥ થઈ બેસે છે ને કહે છે જે, રામકૃષ્ણાદિક તો બ્રહ્મરૂપ એવો જે હું તે મારી લહેરી છે એવા જે બ્રહ્મકુદાળ આધુનિક વેદાંતી તે તો અતિ દુષ્ટ છે ને મહા પાપી છે અને મરીને નરકમાં પડે છે તે કોઈ દિવસ એનો છૂટકો થતો નથી. (વચ. લો.૭)

‘વેદાંત શાસ્ત્રને જે જે ભણે છે... વિધિનિષેધને ખોટા કરે છે તે તો નારકી થાય છે.’ (વચ. ગ. પ્ર. ૪૨)

‘એક તો નાસ્તિકનો ને બીજો (શુષ્ક) વેદાંતીનો એ બે અતિ કુસંગ છે.’ ને સત્પુરુષનો જે સંગ તેથી કોઈ મોટું પુણ્ય નથી તેમ ચાંડાળ એવા શુષ્ક વેદાંતી તેના સંગથી કોઈ મોટું પાપ નથી.’ (વચ. ગ. મ. ૧૮)

‘અમે વેદાંત શાસ્ત્રનો મત જાણવા સારું વેદાંત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કર્યું.... તે વેદાંતીના વચનને જે સાંભળે તેની બુદ્ધિ અતિશે ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે...’ (વચ. ગ. મ. ૧૯)

‘ભગવાનમાંથી બે પ્રકારે જીવ પડે છે. એક તો (શુષ્ક) વેદાંતના ગ્રંથને સાંભળીને બીજા આકારને ખોટા કરે તેમ શ્રીકૃષ્ણાદિક જે ભગવાનના આકાર તેને પણ ખોટા કરે એ વેદાંતીને અતિ પાપી જાણવા. (વચ. ગ. છે. ૨૮)

‘અને એ સાધનને વિશે મોટું વિઘ્ન એ છે કે શુષ્ક વેદાંતીનો સંગ કરવો... ને ભગવાનની ભક્તિમાર્ગમાં એવું મોટું કોઈ વિઘ્ન નથી. (વચ. ગ. છે. ૩૬)

ઉપર્યુક્ત વચનામૃતોમાં શ્રીજીમહારાજે શુષ્ક વેદાંત શાસ્ત્ર

તથા શુષ્ક વેદાંતી ઉપર સખત આકરા પ્રહારો કર્યા છે, કારણ કે તેને લઈને વ્યક્તિમાં શુષ્કતા અને તામસ-પ્રકૃતિ વધવાથી નિરસતા અને જડતા આવી જાય છે. જ્ઞાનની અવળી સમજણને લઈને પ્રભુ પ્રત્યેના પરાપ્રેમ-પરાભક્તિમાં શુષ્કતા આવી જાય છે. તામસ- અહંકારની વૃદ્ધિ થાય છે, તેથી ભગવાનની દૃઢ ઉપાસના ને ભક્તિ વગર આત્મા-પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. તેથી આત્યંતિક કલ્યાણ પણ થતું નથી. શ્રીજીમહારાજે એવા વેદાંતીઓ ઉપર પ્રહારો કર્યા છે કે જેઓ, પોતાની બ્રહ્મરૂપ સ્થિતિ થઈ ન હોય તેમ છતાં, બધું બ્રહ્મ જ છે અને આપણે કંઈ પણ સારું- ખરાબ યોગ્ય-અયોગ્ય કરીએ તેમાં કોઈ બાધ જ નથી. વિધિનિષેધો જે શાસ્ત્રોમાં કહેલાં છે તે મિથ્યા છે. આત્મા એ જ પરમાત્મા છે. પરમાત્મા આત્માથી ભિન્ન કોઈ નોંખું તત્ત્વ છે જ નહિ. માટે આપણે કોઈની ઉપાસના કે ભક્તિની આવશ્યકતા જ નથી. આવા પ્રકારની વિચારધારા ધરાવનારા સાચા અર્થમાં વેદાંતી નથી. તેઓ શુષ્ક વિચારધારાવાળા શુષ્ક વેદાંતીઓ છે.

શ્રીજીમહારાજે પૂર્ણ જ્ઞાની થવા માટે અનિવાર્યપણે જરૂરી એવા ચાર શાસ્ત્રો- સાંખ્ય, યોગ, વેદાંત ને પંચરાત્રનો નિર્દેશ વચ. ગ. પ્ર. પરમાં કર્યા છે. તેમાં એ ચારેય શાસ્ત્રોને યથાર્થ અર્થમાં, સંક્ષિપ્તમાં સુંદર રીતે સમજાવ્યા છે. તેમાંથી કોઈ પણ એક શાસ્ત્રને પૂર્ણ ગણી લેવાની વિદ્વાનો ભૂલ ન કરી બેસે એટલા માટે તેમાં રહેલી ક્ષતિઓને પણ નિઃસંકોચપણે જણાવી તેમનું યથાર્થ અર્થઘટન કર્યું છે. એ ચારેય શાસ્ત્રોને જે શ્રદ્ધા ને મહિમા સાથે યથાર્થ સમજી

અનુસરે તેને જ પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે, એમ સ્પષ્ટપણે જણાવી દીધું છે. તે શાસ્ત્રોમાંના એક શાસ્ત્રની ખોટ બીજા શાસ્ત્રને જાણવે કરીને પૂરાય છે. તે ચારેય શાસ્ત્રો એકબીજાના પૂરક છે.

વેદાંત શાસ્ત્ર વિશે શ્રીજીમહારાજ આ પ્રમાણે જણાવે છે- ‘વેદાંત શાસ્ત્ર છે તે ભગવાનને સર્વ-કારણ, સવત્ર વ્યાપક, સર્વાધાર, નિર્ગુણ, અદ્વૈત, નિરંજન ને કર્તા થકા અકર્તા ને પ્રાકૃત વિશેષણે રહિત ને દિવ્ય વિશેષણ સહિત, એમ કહે છે.’ ત્યાર બાદ વેદાંત શાસ્ત્રને સમજવામાં રહેલ દોષ પણ દર્શાવે છે.

‘જો એક વેદાંત શાસ્ત્રે કરીએ જ ભગવાનના સ્વરૂપને સમજે તો એ દોષ આવે જે, જે ભગવાનને સર્વકારણ ને સર્વવ્યાપક ને નિર્ગુણ કહ્યા છે તેને નિરાકાર સમજે, પણ પ્રાકૃત કર-ચરણાદિ રહિત ને દિવ્ય અવયવે સહિત એવો સનાતન જે ભગવાનનો આકાર છે તેને ન સમજે.’ ત્યાર બાદ પોતાની કલ્પનાએ કરીને શાસ્ત્રને સમજે, પણ યથાર્થ ન સમજી શકનાર શુષ્ક વેદાંતી ઉપર પ્રહાર પણ કર્યો છે, કારણ કે પોતે યથાર્થ સમજી નહિ શકવાથી બીજા અનેકને ગેરમાર્ગે દોરવાની તેઓ ગંભીર ભૂલ કરે છે. તેથી તેઓ દોષને પાત્ર છે.

‘એ ચારે (શાસ્ત્ર)ને મૂકીને જે પોતાના મનની કલ્પનાએ કરીને ગમે તેવી રીતે શાસ્ત્રને સમજીને વર્તે છે ને તે જો વેદાંતી છે અથવા ઉપાસનાવાળો છે તે બેય ભૂલા પડ્યા છે, પણ કલ્યાણનો માર્ગ એ બેમાંથી કોઈને જડ્યો નથી. માટે એ વેદાંતી તે દંભી જ્ઞાની છે ને એ ઉપાસનાવાળો તે દંભી

ભક્ત છે,' વળી આગળ વચ. લો.૧૫માં વેદાંત શાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ કરતાં શ્રીજીમહારાજ જણાવે છે કે- 'વેદાંત જે ઉપનિષદ્ તેનો મત એ છે જે, સર્વના અતિશે મોટા કારણ એવા જે પુરુષોત્તમ નારાયણ બ્રહ્મ તેનું જ ગ્રહણ કરીને બીજા સર્વને મિથ્યા માને છે. જેમ આકાશની દૃષ્ટિને જે પામ્યો હોય તે બીજા તત્ત્વને દેખે નહિ, તેમ એ બ્રહ્મને જે દેખતો હોય તે બીજા કોઈને દેખે નહિ. એવી રીતે વેદાંતનો મત છે.

તથા વચ. ગ. પ્ર. ૩૯માં એક વેદાંતી બ્રાહ્મણના પ્રશ્નમાં વેદાંત શાસ્ત્રમાં કરેલ બ્રહ્મપ્રતિપાદન વિશે સુંદર રીતે સ્પષ્ટતા કરી છે.

‘તમે એક બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરો છો... તેમાં તમને આશંકા હોય તો બોલો.’

વેદાંત શાસ્ત્રમાંથી સર્વોપરી, સર્વકારણ એક પ્રભુના જ દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપને યથાર્થપણે સમજી તેની ઉપાસના કરે ને તે સ્વરૂપને ધ્યાને કરીને સિદ્ધ કરે તો આત્મા-પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય અને તે સ્વરૂપ સાથે તાદાત્મ્ય સાધી સિદ્ધ અનાદિમુક્તની દિવ્ય અલૌકિક સ્થિતિ પામી આત્યંતિક કલ્યાણ પામી શકે. અને એ જ શાસ્ત્રમાંથી અવળું સમજે અર્થાત્ ભગવાનના સ્વરૂપને નિરાકાર બ્રહ્મ સમજી એક બ્રહ્મનું તત્ત્વ જ ગ્રહણ કરી શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિ-નિષેધોની અવગણના કરી, પોતાને આત્મા સો પરમાત્મા માની ગમે તેવું અધર્મ, કર્મ કરતાં પણ અચકાય નહિ તેવી ઉદ્ધતાઈ આવે ને અનેક જીવોને ગેરમાર્ગે દોરી પતન તરફ ઘસડી જાય. અનેકને પ્રભુની

ઉપાસના અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાંથી ચલિત કરી અવળે માર્ગે ચડાવી દે. તેથી એવા શુષ્ક શાસ્ત્રો ને શુષ્ક વેદાંતી ઉપર શ્રીજીમહારાજે પ્રહારો કર્યા છે. જેથી અનેક ભક્તોના ધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-ને ભક્તિરૂપી અંગોની રક્ષા થાય. તે કલ્યાણકારી અંગોનું પોષણ થાય અને પ્રભુની પ્રસન્નતા થઈ આત્યંતિક મોક્ષ થાય.

શ્રીજીમહારાજે વેદાંતશાસ્ત્રમાંથી અવળી સમજણ ગ્રહણ કરવા ઉપર ટીકા કરી છે. તે શાસ્ત્રમાંથી કઈ રીતે યથાર્થ સમજણ ગ્રહણ કરવી તે પણ જણાવ્યું છે, પરંતુ વેદાંતશાસ્ત્રની ટીકા નથી કરી. તે વાંચકે સમજવું ઘટે. સાચો વેદાંતી એટલે જેણે સમગ્ર શ્રુતિઓના સમૂહરૂપ વેદોનો અંત જે પ્રભુનું સર્વોપરી, સર્વકારણ, સર્વવ્યાપક, સદા સાકાર દિવ્ય સ્વરૂપ તેનો પોતાના ચૈતન્યમાં સાક્ષાત્કાર કરી મુક્તદશા પ્રાપ્ત કરી હોય તે સાચા અર્થમાં વેદાંતી છે. અને પ્રભુના સાક્ષાત્કારના દિવ્ય અનુભવ શૂન્ય શુષ્ક વેદાંતી તે દેહાભિમાની છે, દંભી છે, તેના સંગનો જ શ્રીજીમહારાજે નિષેધ કર્યો છે.

(૪) ‘કબીર ને અખાનાં કાવ્ય-કીર્તન હોય તથા એ જેવાં જેનાં જેનાં કાવ્ય-કીર્તન હોય તેને ગાવવાં નહિ ને સાંભળવા પણ નહિ.’ (વચ. ગ. મ. ૩૫)

શ્રીજીમહારાજે ઉપર પ્રમાણે જે કવિઓની રચનાઓને ગાવવાં-સાંભળવાનો નિષેધ કર્યો છે. આ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ એ જ વચનામૃતના રહસ્યાર્થના પ્રશ્ન-જના ઉત્તરમાં અનાદિ મહામુક્તરાજ શ્રી અબજીબાપાશ્રીએ કર્યું છે- ‘જગત કારણ એવું બ્રહ્મ... આત્યંતિક મોક્ષ થાય નહિ

તેથી એ મતનાં શાસ્ત્રનો નિષેધ કર્યો છે.’

આ વાસ્તવિક ઉત્તરમાંથી વાચકને સત્ય જાણવા મળશે. સમગ્ર દુનિયાને જેની જાણ છે એવા મહાન કવિ સંત શ્રી કબીર સાહેબ પણ એક સત્ય શોધક હતા તે નિઃશંક છે, પરંતુ એ સંત આધ્યાત્મિક ભૂમિકાના સર્વોચ્ચ સ્તરે પહોંચી જ ગયા હતા અને તેમણે આત્યંતિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી જ હતી તેમ ન કહી શકાય. જગતની બુદ્ધ-મહાવીર જેવી અનેક મહાન વિભૂતિઓએ પોતાને થયેલ પ્રાપ્તિની આગળ પણ કંઈક પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી છે તેમ કબૂલ્યું હતું. આધુનિક યુગના મહાન સંત શ્રી રમણમહર્ષિએ પણ રામ-કૃષ્ણ વગેરેથી પરની ભૂમિકાઓ છે, તેમ નિર્દેશ કર્યો છે. એમ જગતની અનેક વિભૂતિઓને પોતાના અનુભવોથી પર એવી અનેક ભૂમિકાઓ છે અને પોતાને થયેલ પ્રાપ્તિ એ છેલ્લી પ્રાપ્તિ નથી, તેનાથી આગળ ઘણું પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી છે એમ સ્વીકાર્યું છે.

શ્રુતિઓ જેને ‘એકમ એવ અદ્વિતીયં બ્રહ્મ’ કહે છે એવા સર્વોપરી, સર્વકારણ, સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન, પરાત્પર, પરમાત્માના સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ પોતાના આશ્રિત ભક્તોની એકેશ્વર સર્વોપરી ઉપાસના ને પ્રભુ પ્રત્યેની પરાભક્તિની રક્ષા ને તેનું પોષણ કરવા, એકાંતિક-ભાગવત્ ધર્મનું સ્થાપન કરવા ને પોતાના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન આપવા કેવળ કૃપા કરીને મનુષ્યરૂપે પ્રગટ થયા હોય ત્યારે સત્ય પ્રગટ ન કરે તો મુમુક્ષુઓ આત્યંતિક મોક્ષરૂપ પૂર્ણતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે? સર્વોપરી પ્રભુએ સત્યનો નિર્દેશ કરવો જ પડે, જેથી સાચો સત્ય શોધક મુમુક્ષુ

જ્યાં ત્યાં અથડાયા સિવાય સાચો માર્ગ મેળવી પૂર્ણતા તરફ પ્રયાણ કરી શકે. વિદ્વાન પણ સાચો વિદ્વાન ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે તે પોતાની બુદ્ધિની સંકુચિતતા છોડી, પોતાની મર્યાદિત સમજણ ને અનુભવથી પર રહેલાં સત્યોને ગ્રહણ કરવા તૈયાર થાય અને પૂરી શ્રદ્ધા ને મહિમા સાથે સત્યને સમજી તેનો સ્વીકાર કરે.

શ્રીજીમહારાજે આ વચનામૃતમાં સંત કબીરજી તથા શ્રી અખાજીની નિંદા-ટીકા કરી છે તેમ સમજવાની ભૂલ સાચો સત્ય શોધક કદી નહિ કરે. કેવળ વાચ્યાર્થ વાદ-વિવાદ કરવાવાળા વિતંડાવાદીઓ જ એવી ભૂલ કરે છે. અહીં શ્રીજીમહારાજે સંતશ્રી કબીરજીની તથા શ્રી અખાજીની પ્રભુના યથાર્થ દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપને નિરાકાર સમજવાની ક્ષતિ ને અપૂર્ણતાનો નિર્દેશ કર્યો છે; જેથી મુમુક્ષુઓ તેથી આગળના સત્યો સમજવા પ્રયત્ન કરે અને તે સંતોની સમજણ પૂરતા જ અટકી ન પડે. એ મર્યાદિત કુંડાળામાંથી બહાર આવી શકે.

(૫) વચનામૃત ગ. પ્ર. ૧૮ના રહસ્યાર્થના પ્રશ્ન-પનાં ઉત્તરમાં - ‘સ્વસિદ્ધ અનાદિ તો જેને કોઈનો ઉપદેશ ન હોય અને કોઈની ભક્તિ ન હોય ને જે કોઈને આધીન ન હોય તેને જ કહેવાય, માટે આવા અનાદિ તો શ્રીજીમહારાજ એક જ છે.’ એમ અનાદિ મહામુક્તરાજ શ્રી અબજીબાપાશ્રીએ જણાવ્યું છે. અને શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિમાં રહેલા મુક્તને પણ શ્રીજીમહારાજને લઈને અનાદિ કહેવાય તેમ એ ઉત્તરમાં જ આગળ જણાવ્યું છે- ‘અને જે શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિને વિશે રહ્યા હોય તેને પણ અનાદિ કહેવાય... ખરા

પણ ભગવાન તો એક શ્રીજીમહારાજ જ છે, અને બીજા એમને લઈને કહેવાય છે.’

શ્રીજીમહારાજના સ્વરૂપને જેમ છે તેમ યથાર્થપણે સમજાવી, સર્વોપરી ઉપાસના ને અનાદિમુક્તની આત્યંતિક સ્થિતિ સમજાવી અનેકને એવી સ્થિતિ કરાવનાર શ્રીજીના સ્વતંત્ર સિદ્ધ મુક્ત શ્રી અબજીબાપાને તેમની ‘વાતો’ના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં સ્વસિદ્ધ અનાદિમુક્ત કહ્યા છે, તેથી એ શબ્દનો અર્થ નહિ સમજનારા સ્વસિદ્ધ અનાદિમુક્ત શબ્દનો વિરોધ કરે છે, પરંતુ જો તેનો યથાર્થ અર્થ સમજી શકે તો વિરોધને કોઈ અવકાશ રહે જ નહિ.

શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિમાં અનાદિકાળથી નિત્યસિદ્ધ-સ્વતંત્ર મુક્તો રહેલા છે ને તેઓ શ્રીજીમહારાજની વ્યતિરેક મૂર્તિનું દિવ્ય સુખ એકકાળાવચ્છિન્ન અખંડ ભોગવે છે. એ મુક્તો પહેલાં કદી પણ સાધન કાળમાં હતા જ નહિ. સદાય સિદ્ધ દશામાં જ છે. શ્રીજીમહારાજની જેમ સ્વતંત્ર છે, પરંતુ શ્રીજીમહારાજ સાથે તેમને સ્વામી-સેવક, સુખદાતા-સુખભોક્તા, નિયામક-નિયામ્યનો સંબંધ સદાય રહે છે. શ્રીજીમહારાજે કહ્યું છે કે- ‘અમારે લઈને તો આ મુક્તાનંદ સ્વામીને પણ ભગવાન કહેવાય.’ જેમ શ્રીજીમહારાજ અનાદિ નિત્યસિદ્ધ છે, તેમ તેમના અનાદિમુક્તો (જે સાધને કરીને સિદ્ધ નથી થયા તે) પણ નિત્યસિદ્ધ છે. શ્રીજીમહારાજ સ્વસિદ્ધ (સ્વતઃસિદ્ધ) પુરુષોત્તમ છે અને તેમના અનાદિમુક્તો જે નિત્યસિદ્ધ છે ને જેઓ પુરુષોત્તમના દાસભાવે સદાય વર્તે છે, તેઓ સ્વસિદ્ધ અનાદિમુક્તો છે. સ્વસિદ્ધ અનાદિમુક્તો સાધને કરીને સિદ્ધ થયેલા નથી, તેઓ

સદા મુક્તદશામાં જ છે. સ્વસિદ્ધ પુરુષોત્તમ સર્વના સ્વામી, નિયંતા, સુખદાતા છે ને સ્વસિદ્ધ અનાદિમુક્તો શ્રી પુરુષોત્તમના દાસ છે.

આ સ્પષ્ટતા શ્રીજીમહારાજની દિવ્ય મૂર્તિના સુખભોક્તા અનુભવ સિદ્ધ મુક્ત પૂજ્ય શ્રી નારાયણભાઈ પાસેથી જાણવા મળી છે. જે વાસ્તવિક છે ને સર્વ સ્વીકાર્ય છે.

(૬) ‘હું તો એમ જાણું છું જે ભગવાનની મૂર્તિની જે ઉપાસના ને ધ્યાન તે વિના જે આત્માને દેખવો ને બ્રહ્મને દેખવું તે તો થાય જ નહિ. અને ઉપાસનાએ કરીને જ આત્મા દેખાય, બ્રહ્મ દેખાય, પણ તે વિના તો દેખાય જ નહિ ને ઉપાસના વિના આત્મા- બ્રહ્મને દેખવાને ઇચ્છવું તે કેમ છે તો જેમ આકાશને જીભે કરીને સો વર્ષ સુધી, ચાટીએ તો પણ ક્યારેય ખાટો, ખારો સ્વાદ આવે જ નહિ, તેમ ભગવાનની મૂર્તિની ઉપાસના વિના આત્મા-બ્રહ્મ દેખાય જ નહિ. તે ગમે એટલું યત્ન કરે તો પણ ન દેખાય અને નિર્બીજ એવા સાંખ્ય ને યોગ તેણે કરીને જે આત્માનું દર્શન શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે ભલે કહ્યું છે, પણ અમે એવો કોઈ દીઠો નથી ને અનુભવમાં પણ એ વાર્તા મળતી આવતી નથી, માટે એ વાર્તા ખોટી છે.’ - વચ. ગ. છે. ૩૬

અહીં કોઈને આશંકા થાય કે નિર્બીજ સાંખ્યશાસ્ત્ર ને યોગ શાસ્ત્રમાં આત્માનું દર્શન થાય છે, તેમ જણાવ્યું છે, તો શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિનું ધ્યાન અને ઉપાસના સિવાય આત્મા ન દેખાય તેમ કહ્યું તે કેમ સમજવું?

અમુક ગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે નિર્બીજ સાંખ્યશાસ્ત્ર અને અષ્ટાંગ યોગ દ્વારા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં આત્માનું

દર્શન થાય છે, પરંતુ અહીં શ્રીજીમહારાજે પોતાના તેજરૂપ આત્મા-બ્રહ્મનો નિર્દેશ કર્યો છે. સર્વોપરી ને સર્વાધાર ને સર્વત્ર વ્યાપક એવા શ્રીજીમહારાજના નિરાકાર તેજરૂપ બ્રહ્મ, જે શ્રીજીમહારાજની અન્વય શક્તિ છે. જેને અક્ષરધામ, બ્રહ્મપુર, અક્ષરબ્રહ્મ, ચિદાકાશ, આત્મા-બ્રહ્મ વગેરે અનેક પર્યાયોથી વર્ણવ્યું છે. જે અણુથી લઈને અનંત બ્રહ્માંડો, અનંત દેવો-અવતારો- વિભૂતિઓ વગેરેનું નિયમન કરે છે. દરેકને પ્રકાશ, જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ પ્રદાન કરે છે. એવા તેજરૂપ આત્મા-બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર એ સર્વોપરી ભગવાનની મૂર્તિનું ધ્યાન અને ઉપાસના ન હોય અને કેવળ નિર્બીજ સાંખ્યજ્ઞાન અને નિર્બીજ યોગ હોય તો ન જ થાય, એ સત્ય વાત છે. ઉચ્ચ ભૂમિકામાં રહેલા ઐશ્વર્ય-અવતારોમાં શ્રીજીમહારાજની અન્વય શક્તિરૂપ પ્રકાશ તેઓની પાત્રતાની તારતમ્યતા પ્રમાણે આવે છે. અને તેઓના પ્રકાશને પણ આત્મા-બ્રહ્માની સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી છે. જે ભક્તોને તે અવતારોની તથા તે દેવોની ઉપાસના ભક્તિ હોય અને તે સ્વરૂપોનું ધ્યાન કરતા હોય તો તે સ્વરૂપોના પ્રકાશ સાથે તેમના ચૈતન્યના પ્રકાશની એકતા થવાથી તે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય. જેમ સૂર્યનું તેજ આંખમાં રહેલા પડદા (રેટિના) ઉપર પ્રતિબિંબિત થાય તો જ સૂર્ય દેખાય. એવી રીતે ચંદ્રના તેજથી જ ચંદ્ર દેખાય. તેને સૂર્યવતે સૂર્યનું અને ચંદ્ર વતે ચંદ્રનું દર્શન કહેવાય. તેમ જે ભક્તને જે સ્વરૂપની ઉપાસના ને ધ્યાન હોય તે સ્વરૂપનો તથા તેના પ્રકાશનો સાક્ષાત્કાર થાય અને તેટલી જ પ્રાપ્તિ થાય. સર્વોપરી બ્રહ્મ-આત્માના દર્શન (સાક્ષાત્કાર)

માટે સર્વોપરી ઉપાસ્ય મૂર્તિ શ્રીજીમહારાજનું ધ્યાન ને ઉપાસના એ અનિવાર્ય અંગો છે. એ વાત અહિ સુસ્પષ્ટ થાય છે.

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણના તત્ત્વજ્ઞાન સિવાયના જગતના બીજા મતોમાં રહેલ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ્યાં ક્યાંય જેને જેને આત્માનુભૂતિ થઈ હોય છે, તેમને તેમના ઇષ્ટદેવની ઉપાસના દ્વારા અથવા આત્મા-બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પામેલા સમર્થ ગુરુ દ્વારા જ થઈ છે. ગુરુ દ્વારા કૃપા પણ પ્રભુ જ કરે છે, ગુરુને ફક્ત માધ્યમ બનાવે છે.

મુમુક્ષુને આત્માનુભૂતિ થાય તે પણ પોતાની પાત્રતા પ્રમાણે જેને જેટલી ઉપાસના હોય તે પ્રમાણે જ થાય છે. કેટલાકને પોતાના ચૈતન્યનો અનુભવ જે ઇન્દ્રિયોમાં લક્ષ થયો હોય અથવા અંતઃકરણમાં થયો હોય તે અલ્પ ને ક્ષણિક હોય છે, પરંતુ તેને તેઓ આત્માની પૂર્ણ અનુભૂતિ માનવાની ભૂલ કરે છે. જેમ અમુક વ્યક્તિઓએ ગાયના જુદા જુદા અંગો-મોઢું, શીંગડાં, પગ, આંચળ વગેરે જોયાં હોય તો તેમણે ગાય જોઈ છે તેમ કહી શકાય, પણ પૂર્ણ રીતે જોઈ છે તેમ ન કહી શકાય. તેમ આત્માની ઇન્દ્રિયો-અંતઃકરણ દ્વારા થતી આંશિક અનુભૂતિ એ પૂર્ણ અનુભૂતિ નથી.

જ્યારે મુમુક્ષુને સર્વોપરી પ્રભુની ઉપાસના તેમના સિદ્ધ મુક્તપુરુષ પાસેથી સમજાય અને તે સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે તો મુક્તની કૃપાથી તેના ચૈતન્યનું પ્રભુના દિવ્ય તેજ સાથે ઐક્ય થવાથી તે તેજનું બ્રહ્મરૂપે સાક્ષાત્કાર દર્શન થાય અને તેમાં પ્રભુના વ્યતિરેક દિવ્ય સ્વરૂપનો પણ સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યારે

જ પૂર્ણ આત્મા-બ્રહ્મની અનુભૂતિ થઈ ગણાય. આ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે.

(૭) ‘આજ પાછલી ચાર ઘડી રાત હતી તે સમે સ્વપ્નમાં અમને શિવજીએ દર્શન દીધાં... ને અમારે ઉપર તો શિવજીને ઘણું હેત જણાણું તો પણ અમારે તો શિવ ઉપર હેત ન જણાણું, કેમ જે અમે એમ જાણીએ છીએ જે, શિવ તો તમોગુણના દેવતા છે અને આપણ તો શાંત મૂર્તિ એવા જે શ્રી નરનારાયણ તેના ઉપાસક છીએ તે માટે રજોગુણી, તજોગુણી દેવ એવા જે બ્રહ્મા, શિવ ને ઇંદ્રાદિક દેવતા તેમની ઉપર ભાવ બેસે નહિ અને તેમાં પણ કોધ ઉપર તો અમારે ઘણું વૈર છે ને કોધી જે માણસ અથવા દેવતા તે મુને ગમે જ નહિ.’ -વચનામૃત લોયા. ૧

ઉપર્યુક્ત વચનામૃતના વચનોમાં શ્રીજીમહારાજે શિવજી ઉપર અમારે હેત ન જણાણું એમ કહીને રજોગુણ ને તમોગુણવાળા દેવતાઓના તેવા સ્વભાવ ઉપર થોડી નારાજગી પ્રદર્શિત કરી છે. એનું કારણ એ છે કે, એ દેવો ભલે ભગવાનના ભક્તો છે ને તપ-ધ્યાન વગેરે સાધનોથી તેમણે દૈવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે, પરંતુ તેઓ ઐશ્વર્યોના રાગેયુક્ત હોવાથી માયાના ત્રણ ગુણ જે સત્ત્વ-રજ ને તમ તેથી સંપૂર્ણપણે પર થઈ નિર્ગુણ- ગુણાતીત સ્થિતિને પ્રાપ્ત નથી થયા, તથા પ્રભુના સર્વોપરી સ્વરૂપના જ્ઞાન, ભક્તિ ને ઉપાસનાના અભાવે પ્રભુના સ્વરૂપમાં સિદ્ધ અનાદિમુક્ત રૂપ આત્યંતિક પૂર્ણસ્થિતિને નથી પામ્યા. તેથી તેઓમાં અપૂર્ણતા છે એ વાત ચોક્કસ છે, તે શ્રીજીમહારાજે ગ. પ્ર. ૨૩માં વચનામૃતમાં શાસ્ત્રો-પુરાણોને આધારે કહી દીધું છે.

‘પછી ત્રણ અવસ્થાથી ને ત્રણ શરીરથી પર જે પોતાનું સ્વરૂપ તેને અતિશે પ્રકાશમાન ભાળે ને તે પ્રકાશને વિશે ભગવાનની મૂર્તિ જેવી પ્રગટ પ્રમાણ છે તેવી અતિશે પ્રકાશે યુક્ત ભાસે એવી રીતની સ્થિતિવાળો હોય; અને એવી રીતની સ્થિતિ જ્યાં સુધી થઈ નથી ત્યાં સુધી ભગવાનનો ભક્ત છે, તો પણ તેને માથે વિઘ્ન છે. અને જો એવી સ્થિતિમાં શિવજી નહોતા વર્તતા તો મોહિની સ્વરૂપમાં મોહ પામ્યા. અને એવી સ્થિતિમાં બ્રહ્મા નહોતા વર્તતા તો સરસ્વતીને દેખીને મોહ પામ્યા. અને એવી સ્થિતિમાં નારદજી નહોતા વર્તતા તો પરણ્યાનું મન થયું અને ઇંદ્ર તથા ચંદ્રાદિક તેમને જો એવી સ્થિતિ નહોતી તો કલંક લાગ્યાં. અને ભગવાનનો ભક્ત હોય પણ જો એવી સ્થિતિને ન પામ્યો હોય તો ભગવાનને વિશે પણ પ્રાકૃત ભાવ પરઠાઈ જવાય છે.’

આ બધા પાછળ શ્રીજીમહારાજના કહેવાનો શુભ આશય એ છે કે, સાચો મુમુક્ષુ-સાધક હજી માયિક ગુણોથી પર થઈ ગુણાતીત, દિવ્ય સ્થિતિ નહિ પામેલા દેવતાઓમાં કે અપૂર્ણ સ્થિતિવાળા મનુષ્યોમાં તેમની ઉપાસના-ભક્તિ કરીને અટવાઈ ન પડે. અને જો એમ થાય તો સર્વોપરી પ્રભુની શુદ્ધ ઉપાસના ને પતિવ્રતા ભક્તિ ક્યારે થાય? અને ક્યારે આત્યંતિક મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે?

જ્યારે સર્વોપરી પ્રભુ પોતે જ મનુષ્યરૂપે પ્રગટ હોય, ત્યારે પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને સર્વોપરી ઉપાસના દૃઢ કરાવવા માટે મુમુક્ષુઓને તટસ્થપણે સાચું માર્ગદર્શન આપવા માટે શા માટે સત્ય પ્રગટ ન કરે? શા માટે સત્ય

પ્રગટ કરવામાં સંકોચ અનુભવે? જો સત્ય પ્રગટ ન કરે તો આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિમાં ઓટ આવે અને કોઈ સાચી ઉપાસના ને જ્ઞાન ન સમજી શકે. શ્રીજીમહારાજે આગળ ઉપર એ જ વચનામૃતમાં (વચ. લો. ૧) કહ્યું છે-

‘તથાપિ જે શિવજીને અમે માનીએ છીએ તેનું શું કારણ છે, તો શિવજી તો ત્યાગી છે ને યોગી છે ને ભગવાનના મોટા ભક્ત છે, માટે શિવજીને માનીએ છીએ.’ તથા શિક્ષાપત્રી વગેરે ગ્રંથોમાં પણ શિવજી આદિ દેવોને પૂજ્યપણે માનવાનું કહ્યું છે. તથા નારાયણ અને શિવજીનું બ્રહ્મરૂપે એકાત્મપણું કહ્યું છે, તથા શિવાલય આદિક દેવ મંદિરોમાં દર્શન કરવાનું પણ કહ્યું છે. આ રીતે જે મુમુક્ષુ સાધક પ્રાથમિક સ્થિતિમાં હોય તેને શુભ દેવતાઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધા, આસ્થા ને આસ્તિકતા જન્મે ને પછી ક્રમે ક્રમે તે સર્વોપરી પ્રભુમાં દૃઢ ઉપાસના-ભક્તિવાળો થઈ આત્યંતિક મોક્ષ તરફ પ્રયાણ કરી શકે એ હેતુ છે.

જે ભક્તને સર્વોપરી પ્રભુ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની દૃઢ ઉપાસના અને પરાભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેને એક જ સર્વોપરિ પ્રભુ જે પોતાના ઇષ્ટદેવ તેને વિશે પતિવ્રતાપણાની ભક્તિ આવે છે, તેને એ સ્વરૂપ સિવાય અન્ય કોઈ અવતારો કે દેવતાઓના સ્વરૂપને વિષે કદીએ નિષ્ઠા કે ભાવ આવતાં નથી કે તેમની પ્રતિતી સ્વપ્નમાં પણ થતી નથી. આવી દૃઢ નિષ્ઠા અને ઉપાસનાવાળા ભક્તો માટે બીજા દેવોની ઉપાસના કે નિષ્ઠા બિલકુલ આવશ્યક નથી; ઊલટાના અન્ય દેવો તથા મોટા મોટા અવતારો પણ એવા દૃઢ સ્વરૂપ-નિષ્ઠાવાન ભક્તના-

મુક્તના દર્શન ઇચ્છે છે, ને તેમની વિનમ્રભાવે સ્તુતિ-પ્રાર્થના પણ કરે છે. એવા વિશાળ હૃદયવાળા ભક્તો કદીયે કોઈ દેવની નિંદા નથી કરતા, પણ તેમની ઉપાસના-ભક્તિ પણ ક્યારેય નથી કરતા.

આ વચનામૃતમાં શ્રીજીમહારાજે શિવાદિક દેવોની નિંદા કરી છે કે તેમને હલકા ગણ્યા છે એમ સમજવાની રખે કોઈ વાચક ભૂલ કરી બેસે. એવું ન થાય એવા હેતુથી અહીં એ બાબતની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે.

---

૧૩. કેટલીક બાબતોનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય

(૧) ‘ભગવાનના નિશ્ચયનો પ્રતાપ તથા ભગવાનના મહિમાનો પ્રતાપ તથા પોતાના જીવાત્માને બ્રહ્મરૂપ માનવો, એ ત્રણ વાનાં તો એને અતિશે દૃઢ જાણ્યાં જોઈએ છીએ. અને એમાં જેટલી ખામી રહે તેટલી તો સમાધિમાં પણ નડે છે અને હમણાં અમે એક હરિભક્તને સમાધિ કરાવી હતી તેને તેજ અતિશે દેખાણું તે તેજ જોઈને ચીસ પાડવા માંડી ને કહ્યું જે, હું બળું છું, માટે સમાધિવાળાને પણ આત્મજ્ઞાનનું જરૂર કામ પડે છે અને પોતાનું સ્વરૂપ આત્મા ન જાણે ને દેહને માને તો તેને ઘણી કાચ્યપ રહી જાય છે. અને અમે તે હરિભક્તને સમજાવ્યું જે, તારું સ્વરૂપ તો આત્મા છે; દેહ નથી, ને આ લાડકીબાઈ નામ ને ભાટનો દેહ તે તું નથી, ને અછેદ, અભેદ એવો જે આત્મા તે તારું સ્વરૂપ છે. પછી અમે તેને સમાધિ કરાવીને કહ્યું જે, ગણપતિને સ્થાનકે ચાર પાંખડીનું કમળ છે ત્યાં જઈને તારું સ્વરૂપ જો. અને જ્યારે સમાધિવાળો ગણપતિને સ્થાનકે જાય છે ત્યારે ત્યાં નાદ સંભળાય છે ને પ્રકાશ દેખાય છે... એવી રીતે એવા સમર્થને પણ સમાધિને વિશે જ્યારે બ્રહ્માંડ ફાટી જાય એવા કડાકા થાય છે ને જેમ સમુદ્ર મર્યાદા મેલે એવા તેજના સમૂહ દેખાય છે ત્યારે ધીરજ રહેતી નથી, તે સારુ દેહ થકી પોતાનું સ્વરૂપ જુદું સમજવું જોઈએ.’

- વચ. ગ. પ્ર. ૨૫

શ્રીજીમહારાજે લાડકીબાઈને પોતાના અદ્ભુત પ્રતાપે તેના સર્વે આવરણો હટાવીને સમાધિ કરાવી, પરંતું તેને દેહભાવ હોવાથી ભગવાનના દિવ્ય સ્વરૂપમાંથી નીકળતા કોટિ કોટિ સૂર્યના તેજ સરખું તેજ તેઓ જીરવી શક્યા નહિ. જ્યાં સુધી સંપૂર્ણપણે દેહભાવ- દેહાત્મબુદ્ધિ દૂર થઈ બ્રહ્મભાવ- પરબ્રહ્મરૂપ ભાવ ન આવે, ત્યાં સુધી સમાધિ અવસ્થામાં વધુ વખત ટકી શકાતું નથી. જ્યારે પ્રભુનો અનંત પ્રકાશ જીરવી શકાય એટલી પાત્રતા આવે, ત્યારે એ પ્રકાશ અતિ સૌમ્ય, સુખમય અને પ્રગાઢ શાંતિમય અનુભવાય છે.

શ્રીજીમહારાજે તે લાડકીબાઈને પોતાના સંકલ્પમાત્રે કરીને સમાધિ કરાવી તેમાં તેમનામાં રહેલી ચેતનાશક્તિ (કુંડલીની શક્તિ)ને જાગૃત કરી વ્યષ્ટિ-પિંડમાં સૂક્ષ્મરીતે રહેલ ભિન્ન ભિન્ન ચક્રો કેન્દ્રો (યોગની પરિભાષામાં પદ્મો-કમળ) કે જેમાં ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓના સ્થાન છે. વાસ્તવમાં તે ભિન્ન ભિન્ન ચૈતન્ય-ભૂમિકાઓ છે. તેમાં તે ભક્તની ચેતના શક્તિને પહોંચાડી તે સ્થાને રહેલ અધિપતિનો પ્રકાશ ને નાદ સંભળાવ્યો અને તે ભક્તના ચૈતન્યનું સ્વરૂપ તે સ્થાનમાં કેવું છે તે પણ દેખાડ્યું. માનવ શરીરરૂપ વ્યષ્ટિ-સ્વરૂપ (પિંડ) એ બ્રહ્માંડરૂપ સમષ્ટિ સ્વરૂપનું નાનું સ્વરૂપ છે. પિંડ અને બ્રહ્માંડની એકતા છે. જેટલું બ્રહ્માંડમાં છે, તેટલું પિંડમાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે છે. એટલે પિંડમાં થતી ચૈતન્યની ગતિ બ્રહ્માંડમાં પણ થાય છે. પિંડના આવરણોથી મુક્ત થનાર મુમુક્ષુ- આત્મા સમગ્ર બ્રહ્માંડના આવરણોથી સહેજે જ મુક્ત થઈ જાય છે.

શ્રીજીમહારાજે અષ્ટાંગ યોગના માર્ગે પ્રાણનો નિરોધ થઈ ચિત્તના નિરોધે થતી સમાધિને પોતાના સંકલ્પમાત્રથી લાડકીબાઈને કરાવી અને મૂલાધાર ચક્રમાં રહેલ ગણપતિના સ્થાનથી શરૂ કરીને બ્રહ્માનું સ્થાન (સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર), વિષ્ણુનું સ્થાન (મણિપુર ચક્ર) એમ એક પછી એક ચક્રોનું ભેદન કરાવી તે તે સ્થાનોના અધિપતિ દેવોનું દર્શન તથા તેમના પ્રકાશ અને નાદની અનુભૂતિ કરાવી. એમ દેહભાવ ટળાવ્યો.

શરીરમાં સૂક્ષ્મરૂપે ચેતના-કેન્દ્રો રહેલાં છે યોગની પરિભાષામાં જેને પન્નો-કમળો-ચક્રો કહેવામાં આવે છે. માનવ શરીરમાં રહેલી ચેતના શક્તિ સુષુપ્ત અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે ભૌતિક જ્ઞાનથી પરનું અધ્યાત્મજ્ઞાન અનુભવાતું નથી. પ્રભુકૃપા-ગુરુકૃપા દ્વારા જ્યારે આ સુષુપ્ત ચેતના શક્તિ જાગ્રત થઈ આ કેન્દ્રો ઉપર (મૂલાધાર-સ્વાધિષ્ઠાન-મણિપુર-અનાહત- વિશુદ્ધ-આજ્ઞા અને સહસ્ત્રાર) પ્રહાર કરી તેને ખોલે છે ત્યારે તે સ્થાનમાં રહેલ દેવોનું દર્શન તેના પ્રકાશ અને તેના નાદનો અનુભવ થાય છે. અને જેમ જેમ ચેતના શક્તિની ઊર્ધ્વગતિ થાય છે, તેમ તેમ ચૈતન્ય ઉપર રહેલાં આવરણો દૂર થઈ જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. અને અંતે નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થતાં જીવાત્મા મુક્તભાવ પ્રાપ્ત કરે છે. જીવનમાંથી શિવ એટલે મુક્ત થાય છે.

એ જ વચનામૃતમાં આગળ શ્રીજીમહારાજ સમાધિ બે પ્રકારે થાય છે તે વિશે જણાવે છે. તેમાં અષ્ટાંગ યોગ (યમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામ-પ્રત્યાહાર-ધારણા-ધ્યાન ને

સમાધિ) દ્વારા પ્રાણનો નિરોધ થઈ ચિત્તનો નિરોધ થાય છે ને તેથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય છે; તથા બીજો પ્રકાર ચિત્તને નિરોધે કરીને પ્રાણનો નિરોધ થાય અને તેથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય એ છે. અષ્ટાંગ યોગ દ્વારા પ્રાણનો નિરોધ કરવો તે ખૂબ જ કઠિન અને કષ્ટ સાધ્ય માર્ગ છે. તેમાં અનેક પ્રકારના વિઘ્નોનો સામનો સાધકે કરવાનો રહે છે. તે અષ્ટાંગ યોગના સંપૂર્ણ જાણકાર એવા સમર્થ ગુરુના સાંનિધ્ય અને માર્ગદર્શન વગર સાધ્ય નથી. તે યોગ સાધવા માટેની શારીરિક-માનસિક ને આધ્યાત્મિક પાત્રતા આવવી પણ ઘણી કઠિન છે. એ માર્ગમાં ઐશ્વર્ય પામવાના રાગવાળાને સિદ્ધિઓ ચલાયમાન કરી માર્ગભ્રષ્ટ કરી નાંખે છે. સાધક અજ્ઞાન ને અવિવેકને લઈને સિદ્ધિઓમાં અટવાઈ જાય તો આત્યંતિક મોક્ષની પ્રાપ્તિ ઘણે છેટે રહી જાય. સિદ્ધિઓ અને ઐશ્વર્યોના રાગથી અને તેના ઉપયોગથી દેહાભિમાન પણ વધે છે. શ્રીજીમહારાજે આ અનેક વિઘ્નપૂર્ણ માર્ગ સિવાયનો બીજો સરળ અને સચોટ માર્ગ એ જ વચનામૃતમાં દર્શાવ્યો છે.

‘અને એવી જે સમાધિ થાય છે તેના બે (પ્રકાર) ભેદ છે, એક તો પ્રાણાયમે કરીને પ્રાણનો નિરોધ થાય છે તે ભેળો ચિત્તનો પણ નિરોધ થાય છે; અને બીજો પ્રકાર એ છે જે, ચિત્તને નિરોધે કરીને પ્રાણનો નિરોધ થાય છે. તે ચિત્તનો નિરોધ ક્યારે થાય છે તો જ્યારે સર્વ ઠેકાણેથી વૃત્તિ તૂટીને એક ભગવાનને વિશે વૃત્તિ જોડાય ને એ તે ભગવાનને વિશે વૃત્તિ ક્યારે જોડાય તો જ્યારે સર્વે ઠેકાણેથી વાસના તૂટીને એક ભગવાનના સ્વરૂપની વાસના થાય....

ત્યારે એની એક વાસના થઈ જાણવી.’

‘અને પ્રાણે કરીને ચિત્તનો નિરોધ થાય છે તે તો અષ્ટાંગ યોગે કરીને થાય છે...અને જો ચિત્ત નિર્વાસનિક થઈને ભગવાનને વિશે જોડાય છે તો ચિત્તને નિરોધે કરીને પ્રાણનો નિરોધ થાય છે... માટે જે ભક્તની ચિત્તવૃત્તિ ભગવાનના સ્વરૂપને વિશે જોડાણી તેને અષ્ટાંગ યોગ વગર સાધે સધાઈ રહ્યો.’

આમાં જે - ચિત્ત નિર્વાસનિક થઈને ભગવાનના સ્વરૂપમાં જોડાઈ જાય અને તેનો નિરોધ થઈ પ્રાણનો નિરોધ થાય અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય- શ્રીજીમહારાજના વ્યતિરેક દિવ્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય, આત્મામાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય. આ સર્વોત્તમ સ્વામિનારાયણીય યોગ છે, પૂર્ણયોગ છે. અષ્ટાંગ યોગના કઠિન માર્ગ કરતાં ખૂબ જ સરળ અને નિર્વિઘ્ન માર્ગ છે.

આ માર્ગના મુખ્ય ચાર અંગ છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને ભક્તિ. જેને એકાંતિક ભાગવત્ ધર્મ કહે છે. તેમાં શ્રીજીમહારાજે શિક્ષાપત્રી વગેરે શાસ્ત્રોમાં જણાવેલ નિયમો ને સદાચારનું પાલન શ્રદ્ધા ને માહાત્મ્ય સહિત કરવું તે ધર્મ છે. શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરી દિવ્ય સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન તે જ્ઞાન, ચિત્તને શ્રીજીના સ્વરૂપ સિવાય બીજે બધેથી ઉખાડી નિર્વાસનિક કરીને એક શ્રીજીના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર કરવું, જોડવું તે રૂપ સમ્યક્ પ્રકારનો વૈરાગ્ય જે જ્ઞાનેયુક્ત છે. અને શ્રીજીમહારાજમાં માહાત્મ્ય જ્ઞાન સહિત અને સર્વોપરી ઉપાસના સહિત સ્નેહ કરવો ને સ્વરૂપનિષ્ઠા દૃઢ કરવી તે સ્વરૂપમાં અવિચ્છિન્ન પ્રેમરૂપ ભક્તિ કરવી તે

ભક્તિ. જે સાધકને પ્રભુમાં પરાભક્તિ સુધી લઈ જાય છે.

આ ચારેય અંગો ધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ને ભક્તિ દૃઢ થતાં આત્મામાં પરમાત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર ઝીલવાની પૂર્ણ પાત્રતા આવે છે. આ સ્થિતિને એકાંતિક કહેવાય છે. આ સ્થિતિ થયા બાદ તે સાધકને પોતાના ચૈતન્યમાં, તેની ચિત્ત વૃત્તિનો સંપૂર્ણપણે નિરોધ થવાથી શ્રીજીમહારાજના દિવ્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ને તેનો ચૈતન્ય દિવ્ય સાકાર થઈ જ્યારે સન્મુખભાવે શ્રીજીની મૂર્તિનું સુખ ભોગવે છે તે પરમ એકાંતિક મુક્તની સ્થિતિ છે, તે પણ સિદ્ધદશા છે. અને જ્યારે એ સાધકનો દિવ્ય સાકાર ચૈતન્ય શ્રીજીની દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ સાથે સમગ્રપણે સંલગ્ન થઈ એકમેક, ઓતપ્રોત, તદ્રૂપ-તલ્લીન થઈ શ્રીજીની મૂર્તિનું રસબસભાવે સુખ માણે એ આત્યંતિક સ્થિતિ છે, તે અનાદિમુક્તી સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિએ દરેક જીવે પહોંચવાનું છે. એ સ્થિતિ તે જ આત્યંતિક મોક્ષ છે. એ સ્થિતિમાં એક વાર આવ્યા પછી એ સાધક સાધક નથી રહેતો; મુક્ત-સિદ્ધમુક્ત બની જાય છે. એ સ્થિતિથી પર બીજી કોઈ સ્થિતિ નથી. એ સ્થિતિમાંથી કદીયે પણ પતન નથી. એવા મુક્તો સ્વતંત્રપણે, શ્રીજી ઇચ્છાથી બ્રહ્માંડોમાં મનુષ્ય દેહ ધારણ કરી અનેક જીવોનો મોક્ષ કરે છે.

આ સ્થિતિ ચિત્તનો નિરોધ કરી પ્રાણનો નિરોધ થઈ પ્રાપ્ત થાય છે. આ માર્ગ શ્રી સ્વામિનારાયણીય યોગ છે. આથી પર બીજો યોગ નથી. તે અનુભવે સાધક સમજી શકશે. શ્રીજી કૃપાથી સર્વે જીવો કાળે કરીને આ માર્ગે જ આત્યંતિક મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકશે. ઉત્કાંતિના નિયમ મુજબ

દરેક જીવ પૂર્ણતા તરફ ગતિ કરે જ છે. કોઈને વહેલી તો કોઈને મોડી પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ આ આત્યંતિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. પ્રભુ અને તેમના સમર્થ મુક્તોના સંકલ્પથી સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ આ આત્યંતિક પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકશે અસ્તુ!

(૨) ‘અમે વેંકટાદ્રિથી સેતુબંધ રામેશ્વર જાતા હતા.... એવી રીતે જે મનુષ્ય કર્યા કૃત્યને ન જાણે તેને કૃતઘ્ની જાણવો.’

- વચ. ગ. પ્ર. ૧૦

ઉપર્યુક્ત વચનામૃતમાં કૃતઘ્ની એવા સાધુ સેવકરામની શ્રીજીમહારાજે વાત કરી છે. તે દૃષ્ટાંતનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય અનાદિ મહામુક્તરાજ શ્રી અબજબાપાશ્રીએ (બાપાશ્રીની વાતો ભાગ-૧, વાર્તા-૪૮માં) બહુ જ સુંદર રીતે કહ્યું છે. જેથી તેને યોગ્ય ગણી અહીં મૂકવામાં આવ્યું છે.

‘સેવકરામ નામે સાધુ તે મોક્ષાર્થી જીવ જાણવો, શ્રીજીમહારાજની ને જીવની વચ્ચે જે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, મહત્ત્વ. પ્રધાનપુરુષ, પ્રકૃતિપુરુષ, વાસુદેવબ્રહ્મ તથા મૂળઅક્ષર એ સર્વે આવરણ છે તે વેંકટાદ્રિ જાણવો. સેતુબંધ એટલે ધર્મમર્યાદારૂપી પાળ જાણવી. રામેશ્વર એટલે ભગવાન જાણવા. માર્ગ એટલે ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન જાણવું. વૈરાગ્યહીન તે મંદવાડ જાણવો. ચાકરી કરનાર એટલે જ્ઞાન આપનાર સત્પુરુષ જાણવા. ત્યાગીને દેહે કરીને અને ગૃહસ્થને દ્રવ્યે કરીને સેવા કરવાની સામર્થી તે સોના મહોરો જાણવી. સત્પુરુષને ખોળવા તે રોવું જાણવું. ગામ એટલે કુસંગ જાણવો અને ફૂલવાડી તે સત્સંગ જાણવો. વૃક્ષ એટલે દેહ જાણવો. ભૂત એટલે અંતરશત્રુ

જાણવા. સત્સંગમાં સન્માન મળે તે પથારી જાણવી. આયુષ્યનો ક્ષય થતો જાય તે લોહીખંડ પેટ બેસણું જાણવું. આત્માનું તથા શ્રીજીમહારાજના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપવું તે ચાકરી જાણવી. જ્ઞાન આપનાર સત્પુરુષની સેવા ન કરવી તે ખાવા ન આપ્યું કહેવાય. શ્રીજીમહારાજના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપનાર સત્પુરુષને બીજા કોઈ પાસે સેવા કરાવવી પડે તે વસ્તીમાં જમી આવ્યા કહેવાય. કોઈક વખતે સેવા કરનાર ન મળે તે ઉપવાસ જાણવો. વૈરાગ્યવાન કરવો તે સાજો કર્યો કહેવાય. ત્રણ દેહ, ત્રણ અવસ્થાઓ, ત્રણ ગુણ, ચાર અંતઃકરણ, પંચભૂત, પંચ વિષય, દશ ઇંદ્રિયો, દશ પ્રાણ, ચૌદ દેવતા એ સર્વેથી જુદો આત્મારૂપે વર્તી શકે તથા પંચ વર્તમાનરૂપી ધર્મમર્યાદા પાળી શકે એવો સમર્થ કરવો તે ઘી પચાવી શકે એવો જાણવો. એવી સામર્થી આપ્યા છતાં પણ એ પ્રમાણે વર્તશે કે નહિ એવી સત્પુરુષને ચિંતા રાખવી પડે તે ભાર ઉપડાવ્યો કહેવાય. જો ક્યારેય દેહાદિક ભેળો ભળીને હાણ-વૃદ્ધિ, માન-અપમાન, સુખ-દુખ, હર્ષ-શોક પામે અથવા પંચવર્તમાનરૂપી ધર્મમર્યાદામાં ફેર પાડે તો તેનું કલ્યાણ સત્પુરુષ ન કરે તે ત્યાગ કર્યો કહેવાય.’

(૩) ‘અને કોઈને દીકરો દેવો કે કોઈને દ્રવ્ય દેવું કે કોઈ મૂઆને જીવતો કરવો કે કોઈને મારવો એ તો નથી આવડતું, પણ જીવનું કલ્યાણ થાય અને જીવને ભગવાનના ધામમાં પહોંચાડવો તે તો અમને આવડે છે.’

- વચ. ગ. પ્ર. ૮

ઉપર્યુક્ત વચનોમાં કોઈને તર્ક થાય કે શ્રીજીમહારાજ

સર્વોપરી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણ છે. તો પછી આવું અસમર્થપણું કેમ જણાય છે? સર્વના કારણ, સર્વ કર્તા-હર્તા પ્રભુ આટલું ન કરી શકે? આવું અસમર્થપણું? આ કેવી રીતે માની શકાય?

વાસ્તવિકતા એ છે કે પ્રભુ તો સર્વોપરી, સર્વકારણ, સર્વકર્તા, સર્વસમર્થ, સર્વશક્તિમાન છે જ એમાં શંકાને કોઈ સ્થાન જ નથી, પરંતુ આ વચનોમાં પોતાના નિષ્કામ મુક્તોની રૂચિ દર્શાવી છે કે અમારા મુક્તોને કોઈ જીવોને માયિક સુખ આપવાની રૂચિ નથી હોતી, પરંતુ તેઓનું આત્યંતિક કલ્યાણ કરવામાં જ રૂચિ વર્તતી હોય છે. તેથી નિષ્કામ ભક્તોએ પણ એવી જ રૂચિ કેળવવી જોઈએ એવો મુમુક્ષુને બોધ આપ્યો છે.

જેમ શ્રીજીમહારાજ સમર્થ છે તેમજ તેમને લઈને એમના સ્વતંત્રસિદ્ધ મુક્તો, અનાદિમુક્તો પણ તેવા જ સમર્થ છે. તેઓ જે સંકલ્પ ધારે તે પ્રમાણે કરવા સમર્થ છે જ, પરંતુ જીવોને માયિક સુખ આપવામાં રૂચિ નથી દાખવતા. ફક્ત એવા અનિવાર્ય સંજોગોમાં જ અને તે પણ કોઈ ચૈતન્યનું તેમાં હિત થતું હોય અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સઘાતો હોય તેવા સંજોગોમાં માયિક સુખ આપે છે અથવા તન-મન કે ધનનું દુઃખ દૂર કરે છે, જેથી તેનો વિકાસ નિર્બાધ રીતે થઈ શકે. આ વાત દરેક ચૈતન્યો માટે કે દરેક સંજોગોમાં લાગુ પાડી ન શકાય. મુક્તો દરેક ચૈતન્યને માયિક સુખ આપવાનું કર્યા કરે તો પ્રભુએ કરેલ સૃષ્ટિના નિયમોમાં તેમનો હસ્તક્ષેપ થયેલો ગણાય અને જીવોને તેના સારા-નરસા કર્મોનું ફળ યોગ્ય રીતે ન મળે. નરસા-પાપ કર્મોનું

ફળ જો જીવો ન ભોગવે તો ફરી પાપ કર્મો કર્યા કરે અને તેથી તેનો આધ્યાત્મિક વિકાસ ન થાય. પ્રભુએ રચેલ સૃષ્ટિમાં કર્મના સિદ્ધાંતમાં મુક્તો સમર્થ હોવા છતાં ભાગ્યે જ હસ્તક્ષેપ કરે છે અને તે પણ ઉપર જણાવેલ અનિવાર્ય સંજોગોમાં જ; અન્ય પ્રસંગે નહિ. વળી માયિક સુખ મળ્યા કરવાથી જીવો સકામ માર્ગે વળે ને તેમાં જ બંધાઈ રહે તેથી આત્યંતિક મોક્ષને માર્ગે પ્રગતિ શી રીતે સાધી શકે? તેથી જ મુક્તોની જીવોને માયિક-ભૌતિક સુખ આપવામાં અભિરૂચી નથી હોતી.

શ્રીજમહારાજે વચનામૃતોમાં અમુક પ્રસંગે પોતાનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરતાં વચનો પણ કહ્યાં છે. તે વાંચવાથી તેમના સામર્થ્યનો વાચકને ખ્યાલ આવે.

‘જે શ્રી સ્વામિનારાયણ તેનું જ કર્યું સર્વે થાય છે, પણ કાળ, કર્મ ને માયાદિક કોઈનું કર્યું કાંઈ થાતું નથી.’

- વચ. કા. ૧૦

‘આ સમે તો આ સભાનું કર્યું પણ થાય છે... અમારું કર્યું પણ થાય છે. તે લ્યો કહીએ જે, જેવો અમે મનમાં ઘાટ કરીએ છીએ તેવો આ જગતને વિશે પ્રવર્તે છે અને જેમ ધારીએ છીએ તેમ થાય છે પણ ખરું, જે આને રાજ આવો તો તેને રાજ પણ આવે છે અને આનું રાજ્ય છે તે જાઓ તો તેનું જાય છે, અને ધારીએ જે આ પળે આટલો વરસાદ અહીં થાઓ તો ત્યાં જરૂર થાય છે અને અહીં ન થાઓ તો ત્યાં નથી થાતો, અને વળી ધારીએ જે આને ધન પ્રાપ્ત થાઓ તો તેને થાય છે ને આને ન થાઓ તો તેને થાતું નથી, અને આને દીકરો આવો તો તેને દીકરો આવે છે

અને ધારીએ જે આને ઠીકરો ન આવો તો તેને આવતો જ નથી, અને આને રોગ થાઓ તો તેને રોગ પણ થાય છે અને આને રોગ ન થાઓ તો તેને રોગ નથી થાતો. એવી રીતે અમે ધારીએ તેમ થાય છે ખરું.’

- વચ. જે. પ.

‘સર્વ બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલય તેનો કર્તા પણ હું જ છું. અને મારે તેજે કરીએ અનંત બ્રહ્માંડના અસંખ્ય શિવ, અસંખ્ય બ્રહ્મા, અસંખ્ય કૈલાસ, અસંખ્ય વૈકુંઠ અને ગોલોક, બ્રહ્મપુર અને અસંખ્ય કરોડ બીજી ભૂમિકાઓ એ સર્વે તેજાયમાન છે. ને વળી હું કેવો છું તો મારા પગને અંગૂઠે કરીને પૃથ્વીને ડગાવું તો અસંખ્ય બ્રહ્માંડની પૃથ્વી ડગવા લાગે, ને મારે તેજે કરીને સૂર્ય, ચંદ્રમા, તારા આદિક સર્વે તેજાયમાન છે.’

- વચ. અમ. ૭

(૪) ‘શ્રીજીમહારાજે પોતાની વાત કરી જે અમે જે જે સાધન કર્યા હતાં, તેને વિશે કોઈ રીતે દેહ રહે જ નહિ, ને તેમાં પણ દેહ રહ્યો તેને પ્રારબ્ધ કહીએ. તે શું તો અમે શ્રી પુરુષોત્તમપુરીમાં રહેતા... તો ય પણ કોઈ રીતે દેહ પડ્યો નહિ ત્યારે એવે ઠેકાણે પ્રારબ્ધ લેવું.’

- વચ. ગ્ર. પ્ર. ૨૯

ઉપર્યુક્ત વચનોમાં કોઈને સંશય થાય કે શ્રીજીમહારાજ પોતે સર્વોપરી પુરુષોત્તમ ભગવાન છે તેમને પણ પ્રારબ્ધ કર્મ હતું કે શું? તો એની સ્પષ્ટતા એ છે કે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણ તો અનેક જીવોના સારા-નરસા પ્રારબ્ધ કર્મોનો ને શુભ-અશુભ સંસ્કારોનો ક્ષય કરીને આત્યંતિક મોક્ષ પ્રદાન

કરે છે. સાધનદશાવાળાને સિદ્ધ મુક્તની દિવ્ય અલૌકિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એવા સ્વતંત્ર સિદ્ધ મુક્તોને પણ પ્રારબ્ધ કર્મનો લેશ નથી તો પછી સ્વયં પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીજીમહારાજને પ્રારબ્ધ કર્મ છે તેવી શંકા કરવાનો સવાલ જ ઉપસ્થિત નથી થતો. સાધકને જ્યારે પ્રભુ પ્રસન્નતાના સાધન જે ધ્યાન-ભજન, ધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-ભક્તિ વગેરે કરવાથી પ્રભુ કૃપા પ્રાપ્ત થતાં નિર્વિકલ્પ સમાધિ અર્થાત્ પોતાના આત્મામાં-ચૈતન્યમાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે ચિત્તમાં રહેલા શુભ-અશુભ દરેક કર્મ સંસ્કારોનો ક્ષય થાય છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થઈને પ્રભુના આકારે થાય છે ને તેથી તેનો પ્રભુના સ્વરૂપમાં નિરોધ થાય છે. તે સાધક મુક્તદશા પ્રાપ્ત કરે છે. એવા મુક્તોનું પૃથ્વી પર વિચરણ બીજા જીવોના કલ્યાણને માટે હોય છે. એવા મુક્તોને પણ પ્રારબ્ધ કર્મ નથી તો સ્વયં પ્રભુને પ્રારબ્ધ કર્મ ક્યાંથી સંભવે!

અહીં શ્રીજીમહારાજે પોતાને મિષે કરીને સાધનદશાવાળા મુમુક્ષુને ભગવાનની કૃપા, પૂર્વ સંસ્કાર-પ્રારબ્ધ કર્મ તથા પુરુષ પ્રયત્નનો ભેદ ને તેનો પ્રભાવ સમજાવવા માટે પોતાને પણ પ્રારબ્ધ છે તેવો નિર્દેશ કર્યો છે. સાધકના ઉપદેશ માટે વન વિચરણ કર્યું, આકરું તપ કર્યું વગેરે પ્રભુ પ્રસન્નતાના સાધનો પોતે કરી દેખાડ્યા. એ પ્રભુની દિવ્ય લીલા સિવાય બીજું શું છે? શું હોઈ શકે! કંઈ જ નહિ.

શ્રીજીમહારાજે પોતાની વાત કરી ત્યારે કેટલાકને તેમને વિશે મનુષ્યપણાનો સંકલ્પ થયો તેથી તે વચનામૃતમાં શ્રીજીમહારાજ હસતા હસતા પોતાને આસને પધાર્યા એમ

જણાવ્યું છે. એમ હસવા પાછળનું કારણ તેમને વિશે પણ સંશયકર્તાએ પ્રારબ્ધ ઠરાવ્યું તે જ હતું; જે મને ભગવાન જાણવા છતાં પણ પ્રારબ્ધ કર્મનું બંધન નડે છે એવો સંશય થયો!

(૫) ‘આપણ તો શ્રી નરનારાયણના દાસ છીએ તે શ્રી નરનારાયણને જેમ ગમે તેમ રાજી રહેવું તે એ શ્રી નરનારાયણની ઇચ્છા હશે તો સત્સંગની વૃદ્ધિ થાશે ને જો એમને ઘટાડવો હશે તો ઘટી જાશે, અને એ નરનારાયણ આપણને હાથીએ બેસાડે તો હાથીએ બેસીને રાજી રહેવું અને ગધેડે બેસાડે તો ગધેડે બેસીને રાજી રહેવું.’

- વચ. ગ. પ્ર. ૭૪

આ વચનો વાંચીને કોઈકને પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે જો સત્સંગની હાણ-વૃદ્ધિનો આધાર કેવળ ભગવાનની ઇચ્છા ઉપર જ નિર્ભર હોય તો પછી સત્સંગ-વિકાસ માટે કે સત્સંગ શુદ્ધિ ને સુધાર માટે વ્યર્થ પ્રયત્નો શા માટે કરવા? શા માટે બેસી ન રહેવું? ને પોતાનું જ શ્રેય થાય તેવા જ ઉપાય શા માટે ન કરવા? કારણ કે સત્સંગનો વિકાસ કે સુધાર કે ઘટાડો તો પ્રભુની ઇચ્છા અનુસાર જ થઈ શકે!

અહીં પ્રભુના કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે સૌએ હાથ જોડી બેસી રહેવું ને સત્સંગ વિકાસના કે સુધાર અંગેના પ્રયત્નો ન કરવા. વચ. ગ. પ્ર. ૧૮માં શ્રીજીમહારાજે સત્સંગના અગ્રણીઓને સત્સંગ વિકાસ ને સત્સંગ સુધાર માટે બેદરકાર ન રહેતાં પૂરા પ્રયત્નો કરવાનો સ્પષ્ટપણે આદેશ આપ્યો છે તે વાચકે વાંચી લેવો જોઈએ, તેથી સાચો ખ્યાલ આવી શકે.

અહીં શ્રીજીમહારાજના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રભુ પ્રાપ્તિના માર્ગે પ્રયાણ કરતા સાધકે સત્સંગની હાણ-વૃદ્ધિમાં હર્ષ-શોક ન પામવો, અને હાણ-વૃદ્ધિ, માન-અપમાન, હર્ષ-શોક, નિંદા-સ્તુતિ, શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ, પ્રિય-અપ્રિય, અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા વગેરે અનેક દ્વંદ્વોમાં સંપૂર્ણપણે સ્થિરતા-સ્થિતપ્રજ્ઞતા ને ધૈર્ય જાળવવું જોઈએ જેથી પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં કોઈ અડચણ ઊભી ન થાય કે કોઈ વિઘ્ન બાધ ન કરે. જો વ્યાવહારિક અનેક પ્રસંગોમાં, શારીરિક-માનસિક ઉપાધિઓમાં સાધક સ્થિતપ્રજ્ઞતા ન રાખે તો તેનો આધ્યાત્મિક વિકાસ રૂંધાઈ જાય. તેવું ન બને તે માટે શ્રીજીમહારાજે સાધકને હિંમત આપવા માટે અને સ્થિરતા ને ધૈર્ય ધારણ કરવા માટે એવાં વચનો પ્રયોજ્યાં છે, પરંતુ સત્સંગના અગ્રણીઓએ તો સત્સંગ વિકાસ કે સુધાર માટેના પૂરતા પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ, જેથી પ્રભુની પ્રસન્નતા થાય.

(૬) ‘એક પુરુષોત્તમ નારાયણ વિના બીજા જે શિવ-બ્રહ્માદિક દેવતા તેનું ધ્યાન જે મોક્ષને ઇચ્છતો હોય તેને કરવું નહિ.’

‘અને જેવી ભગવાનની મૂર્તિ પોતાને મળી હોય તેનું જ ધ્યાન કરવું અને પૂર્વે ભગવાનના અવતાર થઈ ગયા તે મૂર્તિનું ધ્યાન ન કરવું, અને પોતાને ભગવાનની જે મૂર્તિ મળી હોય તેને વિશે જ પતિવ્રતાની પેઠે ટેક રાખવી.’

- વચ. લો. ૧૧

આ વચનામૃતમાં શ્રીજીમહારાજે પ્રથમ શિવજી-બ્રહ્માજી વગેરે દેવતાઓનું ધ્યાન કરવાનો નિષેધ કર્યો ને ત્યાર બાદ

પૂર્વે થઈ ગયેલા અવતારોના ધ્યાનનો પણ નિષેધ કર્યો છે. અહીં શ્રીજીમહારાજ પ્રભુની સર્વોપરી ઉપાસનાની ચરમસીમા ને શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે. શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓ બ્રહ્માંડ બ્રહ્માંડ પ્રત્યે છે ને અનંત છે. તેઓ સકામભાવથી પરમાત્માની ઉપાસના કરતા હોવાથી સવિકલ્પ સમાધિને પામે છે અને બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને પ્રલયની ક્રિયાઓ જોવાની ને કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા તથા પ્રભુ પાસેથી ઐશ્વર્ય મેળવવાની ઇચ્છા હોવાથી પોતાની પાત્રતા પ્રમાણે પ્રભુની નિરાકાર બહ્મરૂપ-તેજરૂપ અન્વય શક્તિમાંથી ઐશ્વર્ય-શક્તિ મેળવીને ઉત્પત્તિ આદિ ક્રિયામાં જોડાઈ જાય છે અને તેનો આનંદ તથા સુખ માણે છે, જે પરમાત્માના વ્યતિરેક સાકાર સ્વરૂપના દિવ્ય અપાર સુખ પાસે અત્યંત ગૌણ ને તુચ્છ છે. એ દેવોથી આગળની કક્ષામાં રહેલા વૈરાજપુરુષો, પ્રધાનપુરુષો, મૂળપુરુષો, વાસુદેવબ્રહ્મ, મૂળઅક્ષરો વગેરે ઈશ્વરકોટિના ઐશ્વર્ય-અવતારો પણ સર્વોપરી ઉપાસનાના અભાવે તથા સકામભાવને લઈને પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ નથી કરી શકતા. બ્રહ્માંડોની પૃથ્વી ઉપર એવા અવતારો મનુષ્યરૂપે પ્રગટ થઈ પોતાની પાત્રતા પ્રમાણે પ્રભુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલાં ઐશ્વર્યો વડે અસુરોનો સંહાર કરે છે ને થોડે અંશે ધર્મનું સ્થાપન પણ કરે છે. તેઓને ચૈતન્ય ભૂમિકામાં પોતપોતાના અલગ ધામો પણ હોય છે. તેમાં પોતાના મુક્તોને- ભક્તોને લઈ જઈ સુખ-ઐશ્વર્ય પણ આપે છે, તેમ છતાં તેઓ પોતે જ પૂર્ણ સ્થિતિને પામેલા ન હોવાથી પોતાના ભક્તોને પૂર્ણતા અર્થાત્ આત્યંતિક મોક્ષ આપી શકતા નથી.

જે સાધકને આત્યંતિક મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી હોય, પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તેમણે સર્વોપરી પ્રભુની ઉપાસના મોટા મુક્ત પાસેથી સમજી એ પૂર્ણ પુરુષોત્તમના સ્વરૂપનું જ ધ્યાન કરવું જોઈએ તો જ તે પૂર્ણતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે. અપૂર્ણ એવા દેવો કે ઐશ્વર્ય-અવતારોની ઉપાસના કે ધ્યાન કરવાથી પૂર્ણ મુક્ત સ્થિતિ શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય?

સાધક જ્યારે ધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ભક્તિ વગેરે સાધનો સિદ્ધ કરી પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટેની પાત્રતા સિદ્ધ કરે, ત્યારે તેના ચૈતન્ય ઉપરના આવરણો હટી જાય છે. જેમ સૂર્ય ઉપરથી વાદળોના આવરણો ખસી જતાં સૂર્ય-પ્રકાશ સર્વત્ર ફેલાય છે તેમજ ચૈતન્ય ઉપરના કર્મ- સંસ્કારના, રાગ-દ્વેષના, અહંકારના, અજ્ઞાન-અવિદ્યાના આવરણો ખસી જતાં ચૈતન્યપ્રકાશ ફેલાય છે. અણુ સરખો ને ખદ્યોત જેવો ભાસતો ચૈતન્યપ્રકાશ વૃદ્ધિ પામતો પામતો ક્રમે ક્રમે મહાતેજ જેવો પણ થઈ જાય છે. પછી તેને જે દેવોની કે અવતારોની ઉપાસના હોય, જે સ્વરૂપનું ધ્યાન હોય તેના તેજની સાથે તેના ચૈતન્ય પ્રકાશની એકતા સધાવાથી તે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ- સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને તે સ્વરૂપ સંબંધી સુખ-ઐશ્વર્ય ભોગવે છે, પરંતુ તે સ્વરૂપ સિવાય તેની આગળ ગતિ થતી નથી. તે સ્વરૂપમાં જ તે અટવાઈ પડે છે.

જો તેને પૂર્ણ પુરુષોત્તમના સ્વરૂપનું ધ્યાન અને સર્વોપરી ઉપાસના હોય તો જ તેને પૂર્ણ પુરુષોત્તમના તેજ સાથે તેના આત્માની એકતા થવાથી તે સ્વરૂપનો તેના ચૈતન્યમાં સાક્ષાત્કાર થાય છે અને તે સ્વરૂપ સંબંધી દિવ્ય અલૌકિક સુખ, સામર્થ્ય, પ્રકાશ, જ્ઞાન વગેરે મેળવે છે અને એ

આત્યંતિક મોક્ષની સ્થિતિમાં રહી અનાદિમુક્તની આત્યંતિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

જેમ સૂર્યનું દર્શન કરવું હોય તો સૂર્યના પ્રકાશનો સંબંધ આપણા નેત્રપટલને થાય ત્યારે જ સૂર્ય દેખાય પણ ચંદ્રપ્રકાશના સંબંધથી સૂર્ય ન દેખાય, ફક્ત ચંદ્ર જ દેખાય. તેમ બીજા અવતારોના ધ્યાન ને ઉપાસનાથી તેના તેજ સાથે સાધકના આત્માની એકતા થાય તેથી તેમની જ પ્રાપ્તિ થાય, પણ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ ન થાય. એ તો જ્યારે પુરુષોત્તમ નારાયણના તેજ સાથે સાધક ચૈતન્યની એકતા થાય ત્યારે જ પુરુષોત્તમ નારાયણનો સાક્ષાત્કાર થાય ને તેમની પ્રાપ્તિ થાય; અને એ પણ ત્યારે જ શક્ય બને કે જ્યારે તેમના સ્વરૂપનું ધ્યાન અને સર્વોપરી ઉપાસનાની દૃઢતા હોય. આ હેતુ માટે જ શ્રીજીમહારાજે અન્ય દેવો ને અવતારોના ધ્યાનનો નિષેધ કર્યો છે. જે હવે સ્પષ્ટપણે સમજી શકાશે.

(૭) ‘એકાદશીનું વ્રત કરવું તેની તો એમ વિગત છે જે,..... એવું એકાદશીનું વચન સાંભળીને ભગવાને તે વર આપ્યો એવી રીતે પુરાણની કથા છે.’

- વચ. ગ. મ. ૮

આ જ વચનામૃતમાં શ્રીજીમહારાજે એકાદશીનો અર્થ કહ્યો છે જે, ભગવાનના ભક્તે દસ ઇંદ્રિયો ને અગિયારમું મન એમ એકાદશ (અગિયાર) ઇંદ્રિયોના આહારનો ત્યાગ કરી તેની વૃત્તિઓને ભગવાનના સ્વરૂપમાં જોડવી તેને એકાદશીનું વ્રત કર્યું કહેવાય.

પાંચ ઇંદ્રિયો શ્રોત્ર (કાન)- ત્વક્ (ત્વચા)- ચક્ષુ (આંખ) રસના (સ્વાદેન્દ્રિય-જીભ)- ઘ્રાણ (નાક) તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો

વાક્ (જીભ)- પાણિ (હાથ)- પાદ (પગ)- પાયુ (ગુદા)- ઉપસ્થ (જનનેન્દ્રિય) એમ કુલ દસ ઇન્દ્રિયોનો આહાર જે શબ્દ- સ્પર્શ-રૂપ-રસ ને ગંધ તેનો ત્યાગ રાખવો ને મનનો આહાર જે પંચવિષય સંબંધી સંકલ્પ- વિકલ્પ કરવા તેનો ત્યાગ કરી મહિનામાં બે વખત, પંદર દિવસે એકવાર આવતા શુભ દિવસે ભગવાનના સ્વરૂપમાં વૃત્તિ જોડવી તે એકાદશીનું વ્રત કર્યું કહેવાય.

મનમાંથી કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર, માન, ઈર્ષા, દંભ, કપટ, સ્વાર્થ, નિંદા, રાગ-દ્વેષ વગેરેના ભાવ તથા ભૂંડા સંકલ્પનો ને અશુદ્ધ આચરણનો ત્યાગ કરવાથી ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે ને અનાયાસે જ પ્રભુ પ્રસન્નતાર્થે તપ થાય છે. ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણની વૃત્તિઓને પોત પોતાના વિષયમાંથી જ્ઞાન પૂર્વક ને પ્રયત્ન પૂર્વક પાછી વાળી ભગવાનના સ્વરૂપમાં જોડવાથી યોગમાર્ગમાં દર્શાવેલો પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થાય છે. પ્રત્યાહારથી ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવાથી અને તેને પ્રભુના નિર્ગુણ, દિવ્ય સ્વરૂપમાં જોડવાથી એક પ્રકારની અદ્ભુત દિવ્ય શક્તિનો ઉદય થાય છે, જેથી ચૈતન્ય ઉપરના આવરણો દૂર થઈ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ ઉદય થાય છે; જે જ્ઞાનરૂપી ખડગ વડે અજ્ઞાન-અવિદ્યા-અંધકાર-જડતા અને કામ-ક્રોધાદિ અંતઃશત્રુરૂપ દાનવીયવૃત્તિરૂપ એવા મુરદાનવ- રાક્ષસનો નાશ થઈ જ્ઞાનપ્રકાશ ઝળહળી ઉઠે છે.

આ રીતે ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો પ્રત્યાહાર કરી ભગવાનના સ્વરૂપમાં જોડાવારૂપી યોગયજ્ઞ ને જ્ઞાનયજ્ઞ કરવારૂપ એકાદશી સાધકે હંમેશ કરવી જોઈએ, જેથી

પોતાના આત્મામાં પ્રભુના વ્યતિરેક દિવ્ય સ્વરૂપોનો સાક્ષાત્કાર થઈ આત્યંતિક મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય આ એકાદશી વ્રતનું આધ્યાત્મિક હાર્દ છે.

ઉપર પ્રમાણે એકાદશીનું રહસ્ય સમજીને એ વ્રત કર્યા કરવું, એ સિવાય ખાધા-પીધા વગર બેસી રહેવાથી ઉલટા ખાધા-પીધાના સંકલ્પ થયા કરે અને તેથી રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે અને જ્યારે ઉપવાસ પૂરો થાય ત્યારે સ્વાદૃવૃત્તિને પોષવા બમણું ખાય. શ્રીજીમહારાજે એને એકાદશીનું વ્રત નહિ બલકે ઢોરલાંઘણ કહેલી છે. ગીતામાં જણાવ્યું છે કે- બિલકુલ નહિ ખાનારને કે અતિ ખાનારને, બિલકુલ નહિ ઊંઘનારને કે અતિ ઊંઘનારને યોગ સિદ્ધ થતો નથી. અતિ આકરા ઉપવાસ કરવાથી વિચાર શક્તિનો, શરીરની, ઇંદ્રિયોની શક્તિનો હ્રાસ થવાથી તમોગુણની વૃદ્ધિ થઈ જડતા વ્યાપી જાય છે, જેનાથી આધ્યાત્મિક વિકાસ થવાની જગ્યાએ વિકાસ રૂંધાઈ જાય છે. માટે વિવેક રાખવો જરૂરી છે. મહારાજે પણ સમજણને વખાણી છે. અનાદિ મુક્તરાજ અબજબાપાશ્રીએ મૂર્તિમાં જોડાવારૂપી તપને જ શ્રેષ્ઠ તપ ગણ્યું છે. બીજું બધું તેની પાસે ગૌણ છે.

માટે સાધકે પોતાના શરીરની ને મનની પુષ્ટિ ને શુદ્ધિ માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં જ જરૂર કરતાં બિલકુલ વધારે નહિ તેવો શુદ્ધ ને સાત્વિક આહાર લેવો જોઈએ. ઊંઘ-આળસનો ત્યાગ કરી વ્યાવહારિક તેમજ આધ્યાત્મિક એમ સર્વાંગી વિકાસ સાધવા પૂરતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને યોગ્ય પ્રમાણમાં વિશ્રાંતિ પણ લેવી જ જોઈએ. શરીર પાસે અતિશ્રમ લેવો તે પણ સૂક્ષ્મ પ્રકારની હિંસા છે, કારણ કે

શરીર દ્વારા જ આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ- વિકાસ શક્ય છે. માટે શરીરને દેહમંદિર માની, જાળવી ને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવાના માર્ગે સાધકે પ્રગતિ કરવી જોઈએ.

નોંધ: વધુ વિગત માટે સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન દ્વારા પ્રકાશિત 'ધર્મનો મર્મ' નામના પુસ્તકમાંથી એકાદશી વ્રતનું રહસ્ય જાણવું.

---

૧૪. કેટલીક વ્યાખ્યાઓ

૧. અન્વય-વ્યતિરેક
૨. સાકાર- નિરાકાર
૩. સગુણ-નિર્ગુણપણું
૪. સકામ-નિષ્કામ
૫. સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ
૬. અવતાર-અવતારી
૭. કર્તા-અકર્તા-અન્યથા કર્તાપણું
૮. પ્રવૃત્તિમાર્ગ-નિવૃત્તિમાર્ગ
૯. સત્સંગી- કુસંગી

(૧) અન્વય- વ્યતિરેક:

જે શક્તિમાન છે તે વ્યતિરેક છે ને તેની જે શક્તિ છે તેને અન્વય કહેવાય છે. જેવી રીતે સૂર્ય અને તેનો પ્રકાશ. સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વ જગતમાં ફેલાઈને પ્રકાશિત કરે છે તે સૂર્યનું અન્વય સ્વરૂપ છે અને સૂર્યલોકને વિશે મૂર્તિમાન જે સૂર્યનારાયણ છે તે તેનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ છે. આમ અન્વય અને વ્યતિરેક એ બે જુદા સ્વરૂપો નથી; શક્તિ તે અન્વય ને શક્તિમાન તે વ્યતિરેક. વ્યતિરેક અને અન્વય સ્વરૂપને કાર્ય-કારણભાવ છે.

અન્વય-વ્યતિરેકપણું બદ્ધ જીવથી લઈને ઉત્તરોત્તર પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણ સુધી છે. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ એ ત્રણ

દેહે યુક્ત ને જન્મ-મરણનું ભોક્તા એવું જીવનું સ્વરૂપ સમજીએ ત્યારે તેને જીવાત્માનું અન્વય સ્વરૂપ કહેવાય, પરંતુ ત્રણ દેહથી જુદો સત્તામાત્ર, અછેદ, અભેદ, અવિનાશી એવું જે જીવાત્માનું સ્વરૂપ છે તે તેનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ છે. તેવી જ રીતે વિરાટ, સૂત્રાત્મા ને અવ્યાકૃત તે ત્રણ શરીરે યુક્ત એકરસપણે ઈશ્વર વર્તે તે ઈશ્વરનું અન્વય સ્વરૂપ છે અને પિંડ, બ્રહ્માંડથી પર સચ્ચિદાનંદ રૂપે જે છે તે ઈશ્વરનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ છે. માયા ને માયાના કાર્ય જે અનંતકોટિ બ્રહ્માંડ એટલે પ્રકૃતિપુરુષ તથા સૂર્ય, ચંદ્રાદિક સર્વે દેવતા તેના પ્રેરક તે અક્ષરનું અન્વય સ્વરૂપ છે. અને જે સ્વરૂપને વિશે પુરુષ-પ્રકૃતિની પ્રેરણા, એવી કાંઈ ઉપાધિ રહેતી ન હોય, કેવળ પુરુષોત્તમ ભગવાન જ હોય તે અક્ષરનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ છે. બદ્ધ જીવ તથા મુક્ત જીવ એ બેનાં હૃદયમાં સાક્ષીરૂપ થકા રહ્યા છે અને બદ્ધપણું ને મુક્તપણું જેને અડતું નથી. તેમજ ઈશ્વરના ને અક્ષરના હૃદયમાં સાક્ષીરૂપે રહ્યા છે અને તેની ઉપાધિ થકી રહિત છે એ પુરુષોત્તમનું અન્વય સ્વરૂપ છે અને જીવ, ઈશ્વર ને અક્ષર તે થકી પર જે અક્ષરાતીત સ્વરૂપ એ પુરુષોત્તમનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ છે.

શ્રીજીમહારાજ જીવ, માયા, ઈશ્વર, બ્રહ્મ તથા મૂળઅક્ષરાદિક સર્વેને વિશે પોતાના તેજરૂપે અંતર્યામીપણે રહ્યા છે તે શ્રીજીમહારાજનું અન્વયપણું છે. અને પોતાના બ્રહ્મજ્યોતિરૂપ અક્ષરધામને વિશે મૂર્તિમાન રહ્યા છે તે વ્યતિરેકપણું છે.

- (વચનામૃતના આધારે)

વિશેષ વિચાર:

પરાત્પર, સર્વોપરી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાનનું નિત્ય સિદ્ધ ને દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપ છે તે તેમનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ છે. જે અચલ, અવિનાશી, પૂર્ણ ને પ્રકાશમય છે. અનંત જ્ઞાન, પ્રકાશ, ઐશ્વર્ય, સામર્થ્ય, સૌંદર્ય, માધુર્ય, લાવણ્યતાએ યુક્ત ને સત્ય, અહિંસા, કરુણા, ક્ષમા આદિ અનેક કલ્યાણકારી દિવ્ય ગુણોએ યુક્ત છે. અનંત ઐશ્વર્યાવેશ અવતારો ને મુક્તાવતારોનું કારણ છે. સર્વકર્તા, સર્વશક્તિમાન, સર્વસમર્થ, સર્વત્રવ્યાપક એવા એ સ્વરૂપની કોઈ ઉપમા જ નથી. એ સ્વરૂપના અતિ અપાર મહિમાનો પાર સ્વયં પ્રભુ પણ નથી પામતા એવી અપારતા પોતે જણાવે છે.

એ વ્યતિરેક સ્વરૂપ સાથે પરમ સાધર્મ્યપણું ને ઐક્ય, પ્રાપ્ત કરેલા અનંત મુક્તો તે સ્વરૂપમાં ઓતપ્રોત, તદ્રુપ-તલ્લીન રહી તે સ્વરૂપ સંબંધી મહા અલૌકિક દિવ્ય સુખ માણે છે.

એ વ્યતિરેક સ્વરૂપનો અનંત, અપાર પ્રકાશ છે તે નિરાકાર છે, ચૈતન્યરૂપ છે, પ્રકાશરૂપા ને જ્ઞાતા શક્તિ છે. દિવ્ય સુખમય, ઐશ્વર્યમય ને અંતર્યામી શક્તિ છે. જેને ચિદાકાશ, સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ, બ્રહ્મપુર, બ્રહ્મજ્યોતી, અક્ષર, અક્ષરધામ વગેરે પર્યાયોથી વર્ણવેલ છે એ પ્રભુનું અન્વય સ્વરૂપ છે. એ તેજરૂપ ધામમાં શ્રીહરિ પોતાના પરમ એકાંતિક મુક્તોને પોતાના સન્મુખ રાખીને સુખ આપે છે. એ જ અન્વય શક્તિ દ્વારા જીવકોટી, ઈશ્વરકોટી, પુરુષકોટી, બ્રહ્મકોટી, અક્ષરકોટી, મુક્તકોટી વગેરેને

પોતાની પાત્રતાની તારતમ્યતા પ્રમાણે ઐશ્વર્યશક્તિ, સુખ ને કર્મફળ વગેરે આપે છે.

એ અન્વય શક્તિ દ્વારા જ પ્રભુ અણુથી લઈને અનંત બ્રહ્માંડોનું ને બ્રહ્માંડાધિપતિઓનું નિયમન કરે છે. એ શક્તિ સદા-સર્વદા, સર્વત્ર વ્યાપક છે.

જેમ લોખંડના ટુકડામાં અગ્નિનો પ્રવેશ થાય ત્યારે તે ટુકડાનો શ્યામવર્ણ બદલાઈ જઈ અગ્નિરૂપ થઈ જાય છે. તે મોટા ટુકડામાં અગ્નિનો પ્રવેશ થાય અને જે અગ્નિરૂપ થઈ જાય ત્યારે તે મોટો અગ્નિ કહેવાય ને નાના ટુકડામાં અગ્નિ પ્રવેશે ને તે અગ્નિરૂપ થઈ જાય ત્યારે તે નાનો અગ્નિ કહેવાય. તેમ મુક્તકોટી, અક્ષરકોટી, બ્રહ્મકોટી, પુરુષરૂપ ઈશ્વરકોટી, દેવકોટી, જીવકોટી વગેરેમાં પોતાની પાત્રતા પ્રમાણે તે શક્તિ પ્રવેશ કરીને તેમને ઐશ્વર્યશક્તિ, સુખ વગેરે આપે છે. તેઓ પોતાની શક્તિ અને પાત્રતા પ્રમાણે તે અન્વય શક્તિ ગ્રહણ કરે છે તે બાકીની શક્તિ અંતે પાછી પ્રભુમાં લીન થઈ જાય છે. પાત્રતા કરતાં વધુ શક્તિ ત્યાં ટકી શકતી નથી.

જે પાત્ર પોતાનામાં પાત્રતા પ્રમાણે અન્વય શક્તિ સમાવે છે, તે પછી તેમાંથી પણ તે શક્તિ પ્રકાશરૂપે, ઐશ્વર્ય-સુખરૂપે નીકળીને તેથી ઉતરતા પાત્રમાં પ્રવેશે છે. દા.ત. પ્રભુની અન્વયશક્તિ મૂળઅક્ષરમાં પ્રવેશે છે ને તેમાંથી તે શક્તિ નીકળી વાસુદેવબ્રહ્મમાં પ્રવેશે છે. ત્યાંથી મૂળપુરુષમાં, ત્યાંથી પ્રધાનપુરુષમાં, વૈરાજપુરુષ, બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-શિવ વગેરેમાં, એમ ઉતરી આવે છે. દરેક પાત્રમાંથી નીકળતી તેજરૂપ શક્તિનો શ્વેત રંગ, સામર્થ્ય, શક્તિ વગેરે અલગ

અલગ છે. એના તફાવતનું જ્ઞાન ફક્ત પ્રભુરૂપ થયેલા સિદ્ધ અનાદિમુક્તોને જ હોય છે. તેમના સિવાય તેનો ભેદ બીજાને સમજાતો નથી, અનુભવાતો નથી, કારણ કે અનાદિમુક્તને એ સર્વ કંઈ જ્ઞાન પ્રભુની જેમ જ હસ્તામલકવત્ હોય છે. એ શક્તિ દ્વારા મૂળઅક્ષરાદિક અનંત બ્રહ્માંડોનું સર્જન, સ્થિતિ ને વિસર્જન કરે છે. મૂળપુરુષો દ્વારા જીવોને કર્મફળ મળે છે.

શ્રીજીમહારાજ અન્વય થકા વ્યતિરેક છે અને વ્યતિરેક થકા અન્વય છે. એનો અર્થ એ છે કે શ્રીજીમહારાજનું અન્વય સ્વરૂપ જે નિરાકાર બ્રહ્મ તે સર્વત્ર વ્યાપક છે જ, પરંતુ શ્રીહરિનું વ્યતિરેક દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપ સીમિત નથી એ પણ અન્વય સ્વરૂપમાં જ્યાં દર્શન દેવું ઘટે ત્યાં તત્કાળ પ્રગટ થાય છે, આવિર્ભૂત થાય છે. એ જ એ સ્વરૂપની દિવ્યતા છે. હા, ભૌતિક પરમાણુઓનું બનેલું સ્વરૂપ સર્વવ્યાપી ન હોઈ શકે, પરંતુ અમાયિક ને દિવ્ય એવું સ્વરૂપ સર્વવ્યાપી છે, કારણ કે તે દિવ્ય છે.

દા.ત. ભારતમાં કોઈક સાધકને પ્રભુના વ્યતિરેક દિવ્ય સ્વરૂપનો તેના ચૈતન્યમાં સાક્ષાત્કાર થાય તો તે સ્વરૂપ ત્યાં પ્રગટ થયું; તેમજ અમેરિકામાં કોઈક સાધકને સાક્ષાત્કાર થાય તો ત્યાં પણ પ્રગટ થાય. અરે! અન્ય બ્રહ્માંડોની પૃથ્વીઓ ઉપર પણ તેમજ આવિર્ભૂત થાય. માટે પ્રભુને જ્યાં દર્શન દેવું ઘટે ત્યાં દર્શન દઈ શકે અને તે પણ અક્ષરધામમાં રહ્યા થકા જ દર્શન દઈ શકે, એટલે હવે સમજી શકાશે કે પ્રભુ પોતાના તેજરૂપ અન્વય સ્વરૂપ સાથે વ્યતિરેક મૂર્તિમાન સ્વરૂપે પણ સર્વવ્યાપી છે. સ્થૂળ દૃષ્ટિથી આ વાત

સમજવી અઘરી છે, પણ સૂક્ષ્મ રીતે વિચારતાં ને મનમાંથી ભૌતિક સ્વરૂપનો ખ્યાલ દૂર કરતાં આ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ થશે.

આધુનિક વિજ્ઞાનની મદદથી અત્યારે દૂરદર્શન (ટેલિવિઝન) દ્વારા પણ એક જગ્યાએ દર્શાવાતો પ્રોગ્રામ, સારાય જગતના ટેલિવિઝન સેટ ઉપર દર્શાવી શકાય છે, જોઈ શકાય છે તો પ્રભુથી શું અશક્ય હોઈ શકે? કશું જ અશક્ય નથી.

આ રીતે પ્રભુના વ્યતિરેક તેમજ અન્વય સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા થાય છે.

(૨) સાકાર-નિરાકાર:

શાસ્ત્રમાં ભગવાનને અરૂપ કહ્યા છે તે એટલા માટે કે માયિક એવા જે રૂપ ને ગુણ તેના નિષેધ માટે છે. ભગવાન તો નિત્ય દિવ્ય મૂર્તિ છે, અનંત કલ્યાણકારી ગુણો યુક્ત છે. અને ભગવાનને ‘તેજપૂંજ’ એમ કહે છે તે તો મૂર્તિ વિના તેજ હોય જ નહિ. જેવી રીતે અગ્નિની મૂર્તિમાંથી અગ્નિની જ્વાળા પ્રગટ થાય છે તેના લીધે મૂર્તિ દેખાતી નથી એકલી જ્વાળાઓ જ દેખાય છે. તેનો અર્થ એવો નથી કે અગ્નિ નિરાકાર છે; અગ્નિની મૂર્તિ તો સાકાર છે ને તેની જ્વાળાઓ નિરાકાર છે. જેમ સમગ્ર જળ છે તેના જીવરૂપ જે વરુણ તે પોતાના લોકને વિશે સાકાર છે ને જળ નિરાકાર છે. જેમ સમગ્ર તડકો તે નિરાકાર છે ને સૂર્યના મંડળને વિશે જે સૂર્યદેવ છે તે સાકાર છે. તેમ સચ્ચિદાનંદ જે બ્રહ્મ તે નિરાકાર છે અને પુરુષોત્તમ જે ભગવાન તે સાકાર છે અને સર્વત્ર પૂર્ણ એવું જે સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ તે

પુરુષોત્તમ ભગવાનનું તેજ છે. કોઈ એમ કહે જે શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે જે, પરમેશ્વર તો કર-ચરણાદિકે રહિત છે ને સર્વત્ર પૂર્ણ છે તો એ જે શ્રુતિએ કર-ચરણાદિકનો નિષેધ કર્યો છે તે તો માયિક કર-ચરણાદિકનો નિષેધ કર્યો છે. અને ભગવાનનો આકાર છે તે તો દિવ્ય છે, પણ માયિક નથી.

અને શ્રુતિએ પણ એમ કહ્યું છે જે, ભગવાન માયા સામું જોતા હતા અને જ્યારે જુએ ત્યારે તેને શું એકલી આંખ જ હોય? હાથ-પગ પણ હોય માટે સાકારરૂપનું પ્રતિપાદન થયું.

- (વચનામૃતના આધારે)

વિશેષ વિચાર:

આમ જોતાં તો આ બંને શબ્દોના અર્થ સાવ સરળ ભાસે છે કે, જેનો આકાર હોય, જે આકૃતિ સહિત હોય તે સાકાર અને જે આકારે રહિત હોય તે નિરાકાર, પરંતુ જ્યારે અધ્યાત્મ ગ્રંથમાં તે બાબત કાંઈક વાંચવામાં આવે ત્યારે તે જો યોગ્ય રીતે સમજવામાં ન આવે તો અવળું અર્થઘટન થઈ જાય.

વિશ્વના તત્ત્વજ્ઞાનના ઘણા ખરા મતોમાં કેવળ નિરાકાર બ્રહ્મનું જ પ્રતિપાદન થયેલું જોવામાં આવે છે. વેદાંતનો ગૂઢાર્થ નહિ સમજેલા વિદ્વાનો પરબ્રહ્મ, પરમાત્માના સદાય દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપના અનુભવના અભાવે યુક્ત હોઈ પોતાની કલ્પનાથી શાસ્ત્રોક્ત શ્રુતિઓનું અર્થઘટન કરવા જતાં ભૂલા પડે છે અને અનેકને ગેરમાર્ગે દોરે છે.

વળી કેટલાક સાકાર સમજે છે તો, તે સગુણ સ્વરૂપને જ સાકાર સમજે છે. તેઓ એવી માન્યતા ધરાવે છે કે

નિર્ગુણ તેમજ નિરાકાર એવું જે પ્રભુનું સ્વરૂપ છે, તે જ જ્યારે મનુષ્યરૂપે થાય છે ત્યારે સગુણ-સાકાર થાય છે અથવા સાધકને ધ્યાનમાં સગુણ-સાકારરૂપે, તેનો જેવો ભાવ ને કલ્પના હોય તે પ્રમાણે તેને સુખ દેવા માટે દર્શન આપે છે, પણ છે તો નિરાકાર જ. આવી રીતે પ્રતિપાદન કરે છે; એ તેમની પ્રભુના સાકાર સ્વરૂપને સમજવાની રીત ખામીવાળી છે, ભૂલ ભરેલી છે.

શ્રુતિઓ જ્યારે પરમાત્માના સ્વરૂપને સર્વવ્યાપી, નિર્ગુણ-નિરાકાર કહે છે, ત્યારે તેમના કથન પાછળનો હેતુ પ્રભુના સ્વરૂપને માયિક ને ભૌતિક આકારથી રહિત કહેવાનો છે. પ્રભુ પોતાના નિરાકાર તેજરૂપ બ્રહ્મધામમાં સદા સાકાર જ છે. એ દિવ્ય સાકાર ને મૂર્તિમાન સ્વરૂપ પ્રભુનું નિત્યસિદ્ધ સ્વરૂપ છે, શાશ્વત સ્વરૂપ છે. નિરાકાર, સર્વવ્યાપી, સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ તે પ્રભુની તેજરૂપ અન્વય શક્તિ છે. જેના દ્વારા તેઓ અણુથી લઈને અનંત બ્રહ્માંડોનું નિયમન કરે છે. આ અન્વય સ્વરૂપ તે નિરાકાર છે ને તેનું કારણ એવું વ્યતિરેક સ્વરૂપ તે સદા સાકાર છે. સ્ત્રી-પુરુષના ભાવ વગરનું છતાં નરાકૃતિ ને અતિ સ્વરૂપવાન, અનુપમેય એવું દિવ્ય ઘન તેજનું સ્વરૂપ છે. કર-ચરણાદિક સર્વે અંગો દિવ્ય તેજના જ છે. ભૌતિક પરમાણુનું બનેલ તે સ્વરૂપ નથી. ભૌતિક તત્ત્વોની કલ્પના પણ તે સ્વરૂપ માટે શક્ય નથી. એ સ્વરૂપ અખંડ, અવિનાશી, અચલ, નિત્યસિદ્ધ ને શાશ્વત છે. એ પ્રભુ ક્યારેક સાકાર ને ક્યારેક નિરાકાર; એમ નથી. સદા સાકાર જ છે.

ચૈતન્યોની થતી ભૌતિક ઉત્ક્રાંતિમાં મનુષ્ય શરીર એ

છેલ્લું પગથિયું છે. અને તે મનુષ્ય શરીરમાં જ આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ શરૂ થાય છે. મનુષ્ય શરીર દેવોને પણ દુર્લભ છે એમ કહેવા પાછળનું તાત્પર્ય પણ એ જ છે કે પ્રભુનું સ્વરૂપ મનુષ્યાકૃતિ દિવ્ય સાકાર છે. મનુષ્ય ને પ્રભુ મનુષ્યાકૃતિ છે. મનુષ્યનું શરીર ભૌતિક પરમાણુનું બનેલું છે ને પ્રભુનું સ્વરૂપ દિવ્ય ચૈતન્યનું છે. માનવ શરીરમાં આત્મા-ચૈતન્ય નિરાકાર છે; પ્રભુનો ચૈતન્ય મનુષ્યાકૃતિ, સાકાર છે. મનુષ્યમાં દેહ-દેહી ભાવ છે, જ્યારે પ્રભુના સ્વરૂપમાં દેહ-દેહી ભાવ નથી. તે કૈવલ્ય મૂર્તિ જ છે. મનુષ્ય શરીરમાં સ્ત્રી-પુરુષ એવો લિંગભેદ છે, જ્યારે પ્રભુનું સ્વરૂપ સ્ત્રી-પુરુષના ભાવ રહિત છે. મનુષ્ય શરીર ભૌતિક પરમાણુનું હોવાથી સીમિત છે. જ્યારે પ્રભુ સાકાર હોવા છતાં સર્વત્ર વ્યાપીને દર્શન આપવા સમર્થ છે. મનુષ્ય શરીર અનેક મર્યાદાઓને આધિન છે; પ્રભુનું સ્વરૂપ અમર્યાદ છે. મનુષ્ય શરીર અપૂર્ણ છે, અસમર્થ છે, વિનાશી છે. પ્રભુનું સ્વરૂપ પૂર્ણ, સર્વશક્તિમાન, પ્રકાશમય, ઐશ્વર્યપૂર્ણ, સુખરૂપ છે. આવરણોથી, બંધનોથી રહિત છે.

આમ મનુષ્ય શરીર અને દિવ્ય મનુષ્યાકૃતિ પ્રભુમાં અનંતગણો તજાવત હોવા છતાં મનુષ્યને મનુષ્યાકૃતિ પ્રભુ સાથે સ્નેહ થવાથી તેમના સ્વરૂપમાં પરાપ્રેમ-પરાભક્તિ પ્રગટે છે અને તે પૂર્ણ પ્રભુ દ્વારા પોતે પૂર્ણ બની શકે છે. તેનો નિરાકાર ચૈતન્ય પ્રભુકૃપાથી દિવ્ય સાકાર, પ્રભુ જેવો જ સાકાર થઈ પ્રભુમાં ઐક્ય પ્રાપ્ત કરી, પ્રેમાદૈત સાધી પ્રભુ સંબંધી સુખ-ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરે છે ને આત્યંતિકમોક્ષરૂપ આત્યંતિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

મુમુક્ષુ સાધક પ્રભુની ઉપાસના અને ધ્યાન દ્વારા પોતાના ચૈતન્યમાં પ્રભુના સાકાર સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે તેના ઉપર રહેલાં આવરણો દૂર થતાં નિરાકાર ને અણુ સરખો અલ્પ ચૈતન્ય પ્રભુના દિવ્ય તેજ સાથે એકતા થવાથી બ્રહ્મરૂપ ને સર્વત્ર વ્યાપક બને છે. જ્યારે પ્રભુના વ્યતિરેક સાકાર સ્વરૂપ સાથે આત્યંતિક પણે જોડાય છે, ત્યારે પ્રભુ જેવો જ દિવ્ય સાકાર થઈ, પ્રભુનું પરમ સાધર્મ્ય પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધમુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરે છે તે દાસભાવે પ્રભુનું દિવ્ય સુખ એ સ્વરૂપમાં રસબસભાવે લીન રહી ભોગવે છે.

નિરાકારવાદીઓ અર્થાત્ પ્રભુનું સ્વરૂપ નિર્ગુણ-નિરાકાર છે એવી માન્યતા ધરાવનારને જ્યારે સમાધિ અવસ્થામાં નિરાકાર તેજરૂપ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે તેઓ પણ માયાથી રહિત થાય છે, પરંતુ પ્રભુની સર્વોપરી ઉપાસનાના અભાવે પ્રકૃતિ-પુરુષ જે મૂળપુરુષ તેના તેજમાં તેના ચૈતન્યની લીનતા થાય છે. તેથી આગળ તેની ગતિ થતી નથી; અને સર્વોપરી પ્રભુના દિવ્ય સુખ, ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, પ્રકાશ, શક્તિઓ ને કલ્યાણકારી ગુણોની પ્રાપ્તિથી વંચિત રહી જાય છે.

આ સમગ્ર સૃષ્ટિ પણ વિવિધ આકારોવાળી છે. જો પ્રભુ નિરાકાર જ હોય તો તેનાથી આ સાકાર સૃષ્ટિ શી રીતે સંભવે? શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે અગ્નિ, વરૂણ, સૂર્ય વગેરે દેવો પણ મૂર્તિમાન સાકાર સ્વરૂપો છે. જગતને ફક્ત તેના કાર્યો જે પ્રકાશ, ગરમી, જળ વગેરેનો જ અનુભવ થાય છે, પણ તેના મૂર્તિમાન સ્વરૂપોનો અનુભવ થતો નથી, તેથી જ માત્ર તેને નિરાકાર સમજી લેવાની ભૂલ ન કરી શકાય.

નિરાકાર આત્માથી પર હોવાથી પ્રભુને પરમાત્મા કહેવાય છે તથા નિરાકાર તેજરૂપ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મથી પરમાત્મા પર હોવાથી પરબ્રહ્મ એવો શબ્દપ્રયોગ શાસ્ત્રોમાં છે. એ જ સાબિત કરે છે કે અન્વયશક્તિરૂપ, બ્રહ્મરૂપ નિરાકાર પ્રકાશની શક્તિના ધરતલ પરબ્રહ્મ સાકાર સ્વરૂપ જ છે. કેટલાક સમજે છે તેમ આત્મા તે પરમાત્મા, બ્રહ્મ ને પરબ્રહ્મ એક જ નથી. તેમાં તો ઘણો બધો ભેદ છે, ફક્ત મુક્તદશામાં, સિદ્ધકાળમાં પ્રભુના સ્વરૂપ સાથે ઐક્ય પ્રાપ્ત થવાથી એકરૂપતા જણાય છે, પરંતુ એક નથી. મુક્તોના ચૈતન્યો ને પ્રભુનો ચૈતન્ય એકરૂપ હોવા છતાં ભિન્ન જ રહે છે. પ્રભુ સદા-સર્વદા સુખદાતા, નિયંતા, સ્વામી રહે છે ને મુક્તો પ્રભુના દાસ ને સુખ ભોક્તા રહે છે.

રસબસ હોઈ રહી રસિયા સંગ, જ્યું મીસરી પયમાહીં ભળી... આજ એકાદશી સુફળ ફળી.

સ.ગુ. બ્રહ્માનંદ સ્વામી

જેમ દૂધમાં સાકર ભળી જાય ત્યારે ઉપરથી જોનારને દૂધ જ દેખાય, પણ ચાખે ત્યારે જ દૂધમાં સાકરનું અસ્તિત્વ જણાય છે, તેમ અનાદિમુક્તો- કૈવલ્યમુક્તો પ્રભુના સ્વરૂપમાં તે સ્વરૂપરૂપ થઈ, રસબસપણે પ્રભુના સ્વરૂપ સંબંધી સુખ ભોગવે છે પણ દૂધ તે દૂધ છે ને સાકર તે સાકર છે. બંને વસ્તુ ભિન્ન છે છતાં એકરૂપ થાય છે. તેમ પ્રભુનો ચૈતન્ય ને મુક્ત ચૈતન્ય ભિન્ન હોવા છતાં પ્રેમાદૈત સધાવાથી એકરૂપ થાય છે. મુક્ત પ્રભુરૂપ થાય છે, પણ પ્રભુ બની જતા નથી. આ સિદ્ધાંત વાત છે.

આમ પ્રભુના સાકાર- નિરાકારરૂપની વિશદ્વરૂપે સ્પષ્ટતા

કરી છે, જેથી સાચો ખ્યાલ આવે ને શંકા દૂર થાય.

(૩) સગુણ-નિર્ગુણપણું:

અષ્ટાવરણો વેષ્ટિત (આવૃત્ત) એવાં જે બ્રહ્માંડ તે મૂળપુરુષના તેજને આધારે રહ્યા છે તે મૂળપુરુષના તેજનું સગુણપણું છે અને એનું એ તેજ પ્રધાન પુરુષાદિક સર્વે જીવને વિશે અંતર્યામીપણે રહ્યું છે તે મૂળપુરુષના તેજનું નિર્ગુણપણું છે. તેમ જ વાસુદેવબ્રહ્મના તેજને આધારે મૂળપુરુષ ઈશ્વરરૂપી કોટીઓ રહી છે તે બ્રહ્મના તેજનું સગુણપણું છે અને એનું એ તેજ અંતર્યામીપણે મૂળપુરુષરૂપી કોટીઓમાં વ્યાપક છે તે બ્રહ્મના તેજનું નિર્ગુણપણું છે, અને તેમજ અક્ષરના તેજને આધારે બ્રહ્મની કોટીઓ રહી છે તે અક્ષરના તેજનું સગુણપણું છે અને એનું એ જે અક્ષરનું તેજ તે બ્રહ્મની કોટીઓને વિશે વ્યાપક છે તે અક્ષરના તેજનું નિર્ગુણપણું છે, તેમજ શ્રીજીમહારાજના તેજને આધારે મૂળઅક્ષરની કોટીઓ રહી છે તે શ્રીજીમહારાજના તેજનું સગુણપણું એટલે અપારપણું છે, જેમ સૂર્યના પ્રકાશમાં તારા, ચંદ્રાદિક પોતાના પરિવારે સહિત રહ્યા છે તેમજ એ સર્વે શ્રીજીમહારાજના તેજમાં પોત પોતાના પાર્ષદોએ સહિત રહ્યા છે, અને એનું એ તેજ મૂળઅક્ષરની કોટીઓને વિશે અંતર્યામીપણે વ્યાપક છે તે શ્રીજીમહારાજના તેજનું નિર્ગુણપણું એટલે સૂક્ષ્મપણું છે. અને શ્રીજીમહારાજ તો એ પોતાના તેજથી પણ પર છે ને એ તેજના પણ આધાર છે ને સદા મૂર્તિર્માન છે. તેમને તો સગુણ કે નિર્ગુણ કહેવાય જ નહિ. માટે જ્યાં જ્યાં શ્રીજીમહારાજનું સગુણ-નિર્ગુણપણું આવે ત્યારે શ્રીજીમહારાજના તેજરૂપ

અક્ષરધામનું સગુણ-નિર્ગુણપણું જાણવું.

- (વચનામૃતને આધારે)

વિશેષ વિચાર:

વચનામૃતના વચનો (ગ. મ. ૪૨)ને આધારે તો પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાનને સગુણ પણ ન કહેવાય ને નિર્ગુણ પણ ન કહેવાય. સગુણ-નિર્ગુણપણું તો ફક્ત તેમના તેજરૂપ બ્રહ્મનું છે; તેમ છતાં અન્ય અર્થમાં સગુણ-નિર્ગુણ, ભગવાનના સ્વરૂપને પણ કહી શકાય છે.

અનંત જીવોના કલ્યાણ માટે પ્રભુ મનુષ્યરૂપે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેમની અમુક લીલાઓ મનુષ્ય સરખી જ જણાય છે. જેમ કે ખાવું, પીવું, સૂવું, બોલવું, ચાલવું, હસવું, રમવું વગેરે અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ મનુષ્યના જેવી જ જણાય છે, પરંતુ સાક્ષાત્કારની સ્થિતિને પામેલા મુક્તોને તે ચેષ્ટાઓ દિવ્ય લીલાના રૂપમાં દેખાય છે, અનુભવાય છે. આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરતા બુદ્ધિશાળી મુમુક્ષુને પણ સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં પ્રભુની મનુષ્ય ચેષ્ટાઓમાં બીજા મનુષ્યોની ચેષ્ટા કરતાં ભિન્નતા જણાઈ આવે છે.

પ્રભુ પોતાના એના એ જ મનુષ્યરૂપમાં ક્યારેક દિવ્યભાવ પ્રગટ કરે છે. એ મૂર્તિમાં કેટલાકને અનંત પ્રકાશ, અનંત ઐશ્વર્યો-શક્તિઓ, અનંત જ્ઞાન વગેરે જણાઈ આવે છે તથા અનંત મુક્તાવતારો, અનંત ઐશ્વર્યાવેશ અવતારો એ મૂર્તિમાંથી પ્રગટ થતા ને લીન થતા જણાય છે. આમ પ્રભુ મનુષ્યરૂપે હોવા છતાં દિવ્ય કૈવલ્યમૂર્તિ જ છે. મનુષ્યભાવ તો ફક્ત દેખાવા માત્ર જ છે, જેથી ભક્તોને સેવા-સમાગમ કરવાની સરળતા રહે. પ્રભુ જો દિવ્યભાવ

જણાવે તો પાત્રતાના અભાવે ભક્ત તે સહન ન કરી શકે ને પ્રભુમાં પોતાના હૃદયના ભક્તિ ભાવોનું આરોપણ કરી તેને પ્રેમ ન કરી શકે. જ્યારે પ્રભુ મનુષ્યભાવે વર્તે ત્યારે એ બધાની સાનુકૂળતા રહે છે.

મનુષ્યભાવ ને દિવ્યભાવ એક જ છે. જે ભક્તને ભક્તિ કરતાં કરતાં પ્રભુને વિશે મનુષ્યભાવ ને દિવ્યભાવમાં ભેદ ન રહે એક જ જણાય ત્યારે તે પણ નિર્ગુણ ને ગુણાતીત અવસ્થાને પામે છે.

આમ મનુષ્યભાવ ને દિવ્યભાવ જણાવતા એવા ભગવાન માયાના જે સત્ત્વ, રજ ને તમ એ ત્રણ ગુણોથી તથા તે ત્રણ ગુણોના કાર્ય ને પ્રભાવથી સંપૂર્ણપણે પર છે, તેથી રહિત છે, કારણ કે તે સ્વરૂપ ભૌતિક પરમાણુનું બનેલું નથી; કૈવલ્ય-દિવ્ય સ્વરૂપ જ છે. માયાના ગુણોથી પર ગુણાતીત હોવાથી પ્રભુને નિર્ગુણ કહેવાય છે. એવા નિર્ગુણ-ગુણાતીત પ્રભુના સંબંધમાં જે કોઈ આવે છે તે પદાર્થ, વ્યક્તિ, તેની ક્રિયાઓ એ બધું નિર્ગુણ થઈ જાય છે. અર્થાત્ તેની ઉપર માયાના ગુણોનો પ્રભાવ નથી રહેતો. એવો ભક્ત જ્યારે પ્રભુ સંબંધી નિર્ગુણ કર્મયોગ કરતો કરતો પ્રભુના સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારને પામે છે ત્યારે તે પ્રભુ જેવો જ દિવ્ય સાકાર સ્વરૂપે થાય છે.

નિર્ગુણ ને ગુણાતીત એવા પ્રભુમાં અનંત કલ્યાણકારી ગુણો જેવા કે સત્ય, અહિંસા, કરુણા, ક્ષમા, ઉર્ધ્વરેતાપણું, સમતા, ધૈર્ય, તિતિક્ષા, બુદ્ધિ, બલ, પ્રતાપ, સૌંદર્ય, માધુર્ય, સામર્થ્ય, જ્ઞાન, પ્રકાશ વગેરે દિવ્ય, અમાયિક ગુણો રહેલા હોવાથી પ્રભુને સગુણ કહેવાય છે.

આ રીતે પ્રભુનું સગુણ-નિર્ગુણપણું સમજવું ઘટે.

(૪) સકામ-નિષ્કામ:

ભગવાનના ભક્તો બે પ્રકારના હોય છે. સકામ ભક્ત ને નિષ્કામ ભક્ત. ભગવાનના સકામ ભક્તને ભગવાનનો નિશ્ચય તો પરિપૂર્ણ હોય ને કામ, ક્રોધ, લોભાદિકે કરીને વિક્ષેપ ન પામતો હોય ને અતિ વૈરાગ્યવાન ને અતિ આત્મનિષ્ઠાવાળો હોય ને જો તે પ્રત્યક્ષ ભગવાનની મૂર્તિ વિના બીજી આત્મદર્શનાદિક પ્રાપ્તિની હૃદયમાં ઇચ્છા રાખે છે માટે તે સકામ ભક્ત કહેવાય. અને જેને કામ, ક્રોધ, મોહાદિકનો વિક્ષેપ આવે ત્યારે હૃદયમાં દાઝ આવે ને ભગવાનની મૂર્તિ વિના બીજા કોઈ પદાર્થની ઇચ્છા ન હોય તેને આત્મનિષ્ઠા ને વૈરાગ્ય જો થોડા હોય તો પણ તે દેહાંતે મોટી પદવીને પામે ને ઘણું સુખ મેળવે કારણ કે તે નિષ્કામ ભક્ત છે.

સકામ ભક્ત બ્રહ્માથી લઈને મૂળઅક્ષર સુધીની પદવીને જ પ્રાપ્ત થઈ શકે, પણ એથી ઉપર તેની ગતિ નથી થતી. જ્યારે નિષ્કામ ભક્ત ભગવાનના સાધર્મ્યપણાને પામીને મુક્ત થાય છે.

- (વચનામૃતને આધારે)

વિશેષ વિચાર:

ભગવાનના ભક્તોમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકાર હોય છે; સકામ ભક્ત ને નિષ્કામ ભક્ત. સકામ અર્થાત્ કામના-ઇચ્છાવાળો. કોઈ પણ પ્રકારની ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક કામનાઓની પૂર્તિ કરવાના આશયથી ભગવાનની ભક્તિ કરતો હોય તે સકામ ભક્ત છે. મહાપ્રયત્ને ભૌતિક ઇચ્છાઓથી પર થનાર

ભક્ત પણ અજ્ઞાન અને અણસમજણને લઈને તથા ભગવાનના સ્વરૂપમાં સર્વોપરી ઉપાસનાની દૃઢતામાં ને મહિમા સમાજવાની ખામીને લઈને અનેક પ્રકારના રાગ તથા આસક્તિને લઈને ઐશ્વર્યો, સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાઓમાં બંધાઈ જાય છે. અને તેથી તે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. દેવો, ઐશ્વર્યાર્થી અવતારો વગેરેના ઐશ્વર્ય-સુખો પ્રાપ્ત કરવાની ને ભોગવવાની વાસના-રાગ સમાધિનિષ્ઠને પણ ક્યારેક રહે છે. ચતુર્ધા મુકિતમાં પણ જો રાગ કે ઇચ્છા રહેતી હોય તો તે સકામ ભાવ જ છે. કારણ કે પ્રભુ પ્રાપ્તિના માર્ગમાં પ્રભુ સિવાયની બીજી ગમે તે પ્રકારની ઇચ્છા હોય તે વિઘ્નરૂપ છે.

જે ભક્ત ભગવાનમાં આસ્તિકતા રાખી ભક્તિ કરતો હોવા છતાં જો ભગવાન પાસેથી ભૌતિક સુખો, સમૃદ્ધિ વગેરે મેળવવાની અભિલાષાથી ભજન કરતો હોય તો તે સકામ ભક્ત છે. એ એવી ઇચ્છા સેવે છે કે જો હું ભગવાનની ભક્તિ કરીશ તો મને ધન-દોલત, બંગલા-ગાડી-વાડી, એશઆરામ માટેની સુખ સગવડતાઓ ને સાધનો મળશે. શરીરનું આરોગ્ય સારું રહેશે, જેથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ વગેરે પંચવિષયનું સુખ સારી રીતે ભોગવી શકું. જગતમાં- સમાજમાં નામના, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા મળશે. આવા પ્રકારની ભૌતિક ઇચ્છાઓ રહે તે સકામ ભક્ત છે.

આવી ભૌતિક ઇચ્છાઓથી ભક્ત પર થાય તો આગળ જણાવ્યું છે તેમ આધ્યાત્મિક સિદ્ધિઓ, ઐશ્વર્ય શક્તિઓ મેળવવાની ઇચ્છામાં બંધાઈ જાય. જેમ કે આ બ્રહ્માંડોની

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય વગેરે ક્રિયાઓ શી રીતે થાય છે? ચૈતન્ય ભૂમિકાઓ ને જુદા જુદા ધામ કેવા પ્રકારના હોય છે? ત્યાંના સુખ-ઐશ્વર્યો કેવા હશે? વગેરે જોવા, જાણવા ને ભોગવવાની ઇચ્છાઓ તથા વિભૂતિ અવતારોના પદ, અધિકાર ને સત્તા ભોગવવાની ઇચ્છાઓ બળવાન અને ઉચ્ચકક્ષાના સાધકને પણ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવામાં અવરોધરૂપ બને છે. આવા પ્રકારના રાગ ભૌતિક ઇચ્છાઓવાળા સકામ ભક્ત કરતાં પણ ભયંકર સ્થિતિમાં ખેંચી જાય છે, કારણ કે તેવા ઐશ્વર્યના રાગમાંથી આસક્તિ દૂર થતાં કલ્પેકલ્પ વિતી જાય છે, ને તેમાંથી બહાર નીકળી શકાતું નથી.

મુમુક્ષુએ આત્મનિરીક્ષણ કરી ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક એમ તમામ પ્રકારની સિદ્ધિઓ ને ઐશ્વર્યો મેળવવાની ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરી, મુક્ત પુરુષ પાસેથી ભગવાનના સ્વરૂપનો યથાર્થ મહિમા ને ઉપાસના સમજી દૃઢ કરી એક પ્રભુના સ્વરૂપ સિવાય બીજે બધેથી નિરાસક્ત થવું જોઈએ. એમ કરી શકે તો તે નિષ્કામ ભક્ત થઈ શકે.

નિષ્કામ ભક્તની પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ગતિ ખૂબ જ ત્વરિત રીતે થાય છે. પાત્રતા થતાં પ્રભુના સ્વરૂપના ધ્યાન અને ઉપાસના દ્વારા તેને નિર્વિકલ્પ સમાધિ થતાં પોતાના ચૈતન્યમાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થઈ પૂર્ણ આત્યંતિક સ્થિતિ અર્થાત્ મુક્તદશા પ્રાપ્ત થાય છે ને પ્રભુના સ્વરૂપમાં ઐક્ય પ્રાપ્ત કરી પ્રભુના સ્વરૂપ સંબંધી દિવ્ય ને અવર્ણનીય સુખ માણે છે. પ્રભુના દિવ્ય સુખને દાસભાવે ભોગવવા સિવાય બીજું કોઈ કર્તવ્ય તેને માટે રહેતું નથી. એક સુખમાં જ ગુલતાન રહે છે ને પ્રભુરૂપ થઈ પ્રભુ જેવો જ સ્વતંત્ર

થાય છે. આ નિષ્કામ ભક્તની પ્રાપ્તિ છે. ને તે સર્વોચ્ચ પ્રાપ્તિ છે, આત્યંતિક મોક્ષ પણ તે જ છે.

ગમે તેવા કપરા સંજોગોમાં, ઝંઝાવાતોમાં, વિક્ષેપોમાં તથા સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન, હાણ-વૃદ્ધિ, હર્ષ-શોક, રાગ-દ્વેષ, શીત-ઉષ્ણ, પ્રિય-અપ્રિય, અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા વગેરે અનેક દ્વંદ્વોમાં પર્વતની જેમ અડગ રહી શકે, સ્થિતપ્રજ્ઞ કરી શકે તે નિષ્કામ ભક્તના લક્ષણ છે. નિષ્કામ ભક્ત ભગવાન સિવાય બીજા કોઈ દેવ, અવતારો, કાળ, કર્મ, માયા એ કોઈને પણ કર્તા નથી સમજતો. કેવળ પ્રભુને જ કર્તા માને છે. કોઈ પણ પ્રકારના સુખ-દુઃખને પ્રભુની મરજી છે તેમ માની સ્થિતપ્રજ્ઞ રહે છે. મૃત્યુ થાય તેવા સંજોગોમાં પણ દેહની રક્ષા માટે નિષ્કામ ભક્ત પ્રભુને પ્રાર્થના કરતો નથી અને સકામભાવ લાવતો નથી તેથી પ્રભુપ્રસન્નતા પામે છે. જ્યારે સકામ ભક્ત કપરા સંજોગોમાં તથા કષ્ટોમાં ધીરજ ગુમાવી દે છે ને ક્યારેક શ્રદ્ધામાં પણ ડગી જાય છે. કષ્ટોમાં ભયભીત થઈને સકામ ભાવે રક્ષા માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે. તથા અન્ય દેવોમાં તથા મંત્રોમાં કે વ્યક્તિઓમાં શ્રદ્ધા ને પ્રતિતી આવી જાય છે. પ્રભુ સિવાય બીજા કાળ-કર્માદિનું કર્તાપણું મનાય જાય છે. નિષ્કામ ભક્તને પ્રભુ સિવાય બીજે ક્યાંય પણ આસ્થા આવતી જ નથી.

આમ નિષ્કામભક્તના ને સકામ ભક્તના લક્ષણોમાં તથા તેમની પ્રાપ્તિમાં ઘણો તફાવત છે.

(૫) સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ:

જેને ભગવાનના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઈ હોય તેને અશુભ

વાસના તો ન હોય ને શુભ વાસના રહી હોય જે, હું નારદ, સનકાદિક ને શુકજી જેવો થાઉં અથવા નરનારાયણના આશ્રમમાં જઈને તે આશ્રમમાં મુનિ ભેળો રહીને તપ કરું અથવા શ્વેતદ્વીપમાં જઈને તપ કરીને શ્વેતમુક્ત જેવો થાઉં, એવી રીતનો જેને વિકલ્પ રહેતો હોય તેને સવિકલ્પ સમાધિવાળો કહીએ. અને જેને એવી રીતનો વિકલ્પ ન હોય ને અક્ષરબ્રહ્મના સાધર્મ્યપણાને પામીને કેવળ ભગવાનની મૂર્તિને વિશે જ નિમગ્ન રહેતો હોય તેને નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળો કહીએ. અર્થાત્ શ્રીજીમહારાજના તેજરૂપ અક્ષરધામના સાધર્મ્યપણાને પામીને શ્રીજીની મૂર્તિમાં સ્નેહે કરીને જોડાઈ જાય તે નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળો છે, અને જેને શ્રીજીની મૂર્તિમાં સ્થિતિ થઈ હોય અર્થાત્ શ્રીજીની મૂર્તિ દેખતો હોય, પણ બદરિકાશ્રમ તથા શ્વેતદ્વીપમાં જઈને એમના મુક્ત જેવો થાઉં; એવો વિકલ્પ રહે તે સવિકલ્પ સમાધિવાળો છે.

સવિકલ્પ સ્થિતિવાળાને જીવ, ઈશ્વર વગેરે પૃથક્ પૃથક્ દેખાય છે, પણ નિર્વિકલ્પ સ્થિતિવાળા મુક્તને તો એક શ્રીજીમહારાજ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી.

છ પ્રકારના નિશ્ચયવાળા ભક્તો હોય છે તેમાં વિષ્ણુ તથા વૈરાજના જેવા શ્રીજીમહારાજને જાણીને ભજે તેને સવિકલ્પમાં કનિષ્ઠ જાણવા. અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ ને મહતત્ત્વ જેવા જાણીને મહારાજને ભજે તેને સવિકલ્પમાં મધ્યમ જાણવા. પ્રધાનપુરુષ જેવા શ્રીજીમહારાજને જાણીને ભજે તે સવિકલ્પમાં ઉત્તમ જાણવા. મૂળપુરુષ તથા નરનારાયણ જેવા જાણીને ભજે તે નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયમાં

કનિષ્ઠ જાણવા. વાસુદેવબ્રહ્મ તથા મૂળઅક્ષર જેવા જાણીને ભજે તે નિર્વિકલ્પમાં મધ્યમ છે અને શ્રીજીમહારાજના તેજરૂપ અક્ષરધામમાં રહ્યા થકા શ્રીજીમહારાજની ઉપાસના કરે તેને નિર્વિકલ્પમાં ઉત્તમ જાણવા. આ ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળા તે સિદ્ધદશાવાળા પરમ એકાંતિક મુક્ત જાણવા અને શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિમાં સળંગ રહ્યા થકા મૂર્તિનાં રોમ રોમના નવીન નવીન સુખભોક્તા એવા જે અનાદિમુક્ત તેમને નિર્વિકલ્પમાં અતિ ઉત્તમ નિશ્ચયવાળા જાણવા.

- (વચનામૃતના આધારે)

વિશેષ વિચાર:

જે ભક્તને ભગવાનનો નિશ્ચય હોય અને અશુભ વાસના, વિષય ભોગની ઇચ્છા તો ન હોય, પરંતુ શુભવાસના હોય તે ભક્ત ધ્યાન-ભજન કરીને ભગવાનને વિશે સ્થિતિ તો પામે પણ તેને સકામભાવ હોવાથી સવિકલ્પ સમાધિને પામે. એ સ્થિતિ પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ ન કરાવી શકે. સવિકલ્પ સમાધિમાં જ્ઞાતા ને જ્ઞેય તથા ધ્યાતા ને ધ્યેય વચ્ચે એક્ય નથી સઘાતું કારણ કે શુભ ઇચ્છારૂપી આવરણ આડું આવે છે. તેને વિકલ્પ કહેવામાં આવે છે. એવા વિકલ્પ સાથેની સમાધિ અર્થાત્ સવિકલ્પ સમાધિ. ધ્યાતા જે ધ્યાન કરનાર સાધકની ધ્યેય એવા પ્રભુના સ્વરૂપ સાથે એકતા નહિ સઘાવાથી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થતી નથી. અપૂર્ણતા રહે છે.

આવા સવિકલ્પ સમાધિવાળા મુક્તોને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિની ઇચ્છા પણ રહેતી હોય છે. તથા બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-પ્રલય વગેરે ક્રિયાઓ કેવી રીતે થાય છે તે જોવા જાણવાની

ઇચ્છા રહેલી હોવાથી પ્રભુ પાસેથી પોતાની પાત્રતા પ્રમાણે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરી તે ક્રિયામાં રાગને લઈને જોડાઈ જાય છે. એવા ભક્તો મૂળઅક્ષર, વાસુદેવબ્રહ્મ, મૂળપુરુષ, પ્રધાનપુરુષ, વૈરાજપુરુષ વગેરે ભૂમિકાઓને પામે છે. અને તે પદવી, અધિકાર ને સત્તાના રાગને લીધે કોટિ કલ્પ સુધી તેમાંથી બહાર નીકળતા નથી. તેમાં જ અટવાયેલા રહે છે. આવા મુક્તોને દેવકોટીથી લઈને મૂળઅક્ષર સુધીની પદવી પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ અશુભ વાસના બંધનકારી છે તેમજ શુભ વાસના પણ બંધનકારી છે. સાંકળ ચાહે લોખંડની હો કે સુવર્ણની હો બંને બાંધે છે. જે સાધકને એક પ્રભુના સ્વરૂપ સિવાય બીજે ક્યાંય પણ આસક્તિ ન હોય, નિષ્કામભાવ હોય તેના ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ પ્રભુના દિવ્ય સ્વરૂપમાં થાય એટલે તેને નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમાધિમાં બીજો વિકલ્પ ન હોવાથી ધ્યાતા-ધ્યેય ને જ્ઞાતા-જ્ઞેયની સંપૂર્ણ એકતા થાય છે. સાધક ચૈતન્યમાં પ્રભુના વ્યતિરેક દિવ્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ને સાધકનો ચૈતન્ય પ્રભુ સાથે એકરૂપ થતાં પ્રભુરૂપ, સિદ્ધમુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરે છે. એ મુક્ત પ્રભુના સ્વરૂપમાં સળંગ રસબસ લીન રહી એ સ્વરૂપ સંબંધી દિવ્ય સુખ માણે છે. તેમને મૂર્તિના એ દિવ્ય સુખનું જ જાણપણું રહે છે. એ સુખ સિવાય બીજું કાંઈ જોવા જાણવા ઇચ્છતા જ નથી. આ સ્થિતિને જ આત્યંતિકમુક્તિ કહેલી છે.

આ રીતે સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયમાં તથા સ્થિતિમાં ઘણો તફાવત છે.

(૬) અવતાર-અવતારી:

મચ્છાદિકથી લઈને રામાવતાર સુધીના બધા શ્રીકૃષ્ણના અવતાર કહેવાય અને એ બધા અવતારોના અવતારી શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય. એટલે મચ્છાદિક કરતાં શ્રીકૃષ્ણમાં સામર્થ્ય અધિક હોય. તેવી જ રીતે વાસુદેવબ્રહ્મના અવતાર શ્રીકૃષ્ણ છે અને વાસુદેવબ્રહ્મ તે શ્રીકૃષ્ણ (મૂળપુરુષ)ના અવતારી કહેવાય. વાસુદેવબ્રહ્મ મૂળઅક્ષરના અવતાર છે અને મૂર્તિમાન મૂળઅક્ષર તે વાસુદેવ બ્રહ્મના અવતારી કહેવાય. આ રીતે ઈશ્વરકોટીમાં ને પુરુષકોટીમાં તથા અક્ષરકોટીમાં જે ઉપરી હોય તે અવતારી ને તેથી નીચેના તે અવતાર કહેવાય, કારણ કે અવતાર હોય તે તેના ઉપરી પાસેથી ઐશ્વર્ય-સુખ ને સામર્થ્ય ભોગવે છે.

શ્રીજીમહારાજની અન્વયશક્તિ પ્રથમ મૂળઅક્ષર મેળવે છે તેથી શ્રીજીના અન્વય-સ્વરૂપના અવતાર પ્રથમ મૂળઅક્ષર છે. તેથી નીચે વાસુદેવબ્રહ્મ છે. વાસુદેવબ્રહ્મથી નીચે મૂળપુરુષ, પ્રધાનપુરુષ, વૈરાજપુરુષ વગેરે; એમ ક્રમવાર પ્રભુની અન્વયશક્તિ ઉતરી આવે છે. એટલે અન્વય સ્વરૂપના બધા જ અવતારોના અવતારી શ્રીજીમહારાજ છે. શ્રીજીમહારાજના ઉપરી કોઈ નથી; તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, સર્વોપરી, સર્વાવતારી છે. ઐશ્વર્યાર્થી અવતારોમાં અનુક્રમે પ્રભુની અંતર્યામી શક્તિ- અન્વયશક્તિ જ્યારે પ્રવેશે છે ત્યારે જ તે વિભૂતિ અવતારો ને ઐશ્વર્યાર્થીઓ ઉત્પત્યાદિક પોત પોતાના કાર્યો કરવા શક્તિમાન બને છે, પરંતુ શ્રીજીમહારાજની સત્તાને મૂકીને સ્વતંત્રપણે કોઈ કંઈ પણ કરવા સમર્થ નથી.

જે અવતારી હોય તેમાં સર્વ અવતાર લીન થઈ જાય, પણ જે અવતારી હોય તે કોઈ અવતારમાં લીન ન થાય. એ જ અવતારીનું લક્ષણ છે, સર્વોપરીતા છે.

શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિમાંથી જ અનંત અવતારો પ્રગટ થાય છે ને પાછા તે મૂર્તિમાં લીન થઈ જાય છે.

- (વચનામૃતને આધારે)

વિશેષ વિચાર:

અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ, પુરુષોત્તમ નારાયણ એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન સર્વાવતારી, સર્વોપરી, સર્વકારણ, સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન, સર્વનિયંતા, સર્વકર્તા છે. એ પ્રભુમાંથી જ અનંત અવતારો પ્રગટ થાય છે ને પાછા લીન થાય છે.

ઉત્પત્તિઆદિક ક્રિયા કરનારા ઈશ્વરકોટી, બ્રહ્મકોટી, પુરુષકોટી, અક્ષરકોટી વગેરે ઐશ્વર્યાર્થી અવતારો પ્રભુના અન્વય-સ્વરૂપના અવતારો છે, તે પ્રભુના તેજરૂપ, બ્રહ્મરૂપ અન્વય-શક્તિમાંથી પ્રગટ થાય છે ને તેમાં જ ફરી પાછા લીન થાય છે. પ્રભુના દિવ્ય-સાકાર વ્યતિરેક સ્વરૂપમાંથી મુક્તાવતારો પ્રભુ ઇચ્છાથી જીવોના આત્યંતિક કલ્યાણ માટે પ્રગટ થાય છે ને શ્રીજીના સંકલ્પ મુજબ તેઓનું કાર્ય પૂર્ણ થયે પાછા તેમાં લીન થાય છે. જ્યારે સર્વાવતારી પ્રભુ ઐશ્વર્યાર્થી અવતારો ને મુક્તાવતારોના કારણ હોવાથી તેમને અન્ય કોઈ પણ સ્વરૂપમાંથી નથી પ્રગટ થવાપણું કે નથી લીન થવાપણું. તે તો અવતારી સ્વરૂપ છે ને અન્ય અવતાર સ્વરૂપો છે.

શ્રીજીમહારાજના અવતારો બે પ્રકારના છે (૧)

ઐશ્વર્યાવેશ અવતારો (૨) મુકતાવતારો.

૧. ઐશ્વર્યાવેશ અવતારો:

મુમુક્ષુ સાધક જ્યારે પ્રભુ પ્રસન્નતાના આધ્યાત્મિક સાધનો દ્વારા પ્રગતિ કરતો હોય અને ધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ને ભક્તિ એ સાધનચતુષ્ટય તથા ધ્યાનયોગ, મંત્રયોગ, અષ્ટાંગયોગ વગેરેની સાધના કરતો હોય ત્યારે અમુક સાધકોની તેમના કારણ શરીરમાં રહેલા ઐશ્વર્યના રાગ ઉદય થાય છે. જેવા કે બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-પ્રલયની ક્રિયાઓ કેવી રીતે થાય છે? તે જોવા, જાણવાની ને તે ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા તથા દેવકોટીના, વૈરાજપુરુષ, પ્રધાનપુરુષ, મૂળપુરુષ વગેરે પુરુષકોટીના તથા વાસુદેવ બ્રહ્મ ને મૂળઅક્ષર કોટીના ઐશ્વર્ય-સુખો, સામર્થ્ય, સત્તા, અધિકાર, પદ વગેરે મેળવવાની ને ભોગવવાની ઇચ્છાઓ ને મહત્વાકાંક્ષા હોય છે. તથા અષ્ટસિદ્ધિ, નવનિધિ પ્રાપ્ત કરવાની ને તેનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા રહેલી હોય છે. આવા સકામ ભક્તોને ધ્યાન-યોગ દ્વારા, અષ્ટાંગ યોગની સાધના દ્વારા આત્મા-બ્રહ્મ તથા પરમાત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે, પરંતુ આગળ જણાવ્યા મુજબ વિકલ્પ રહેવાથી સવિકલ્પ સમાધિ થાય છે. ઐશ્વર્યોના રાગને લઈને જ્ઞાતા-જ્ઞેય અને ધ્યાતા-ધ્યેય વચ્ચેનો ભેદ રહી જાય છે અર્થાત્ ધ્યેય સ્વરૂપ ને જ્ઞાન સ્વરૂપ એવા પ્રભુના સ્વરૂપમાં સાધક ચૈતન્યનું ઐક્ય-એકરૂપતા થતી નથી. તેથી તેઓ નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત નથી કરી શકતા અને પૂર્ણતાથી દૂર રહી જાય છે; અપૂર્ણ રહે છે. ઐશ્વર્યોના રાગને લઈને બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્ત્યાદિક ક્રિયાઓમાં જોડાઈ જાય છે અને પોતાના અલગ

ધામો રચી તેમાં ઐશ્વર્ય-સુખો, સત્તા વગેરે ભોગવે છે ને પોતાના મુક્તોને- ભક્તોને પોતાના ઐશ્વર્ય સુખો આપે છે, પરંતુ આત્યંતિક મોક્ષ આપી શકતા નથી. કારણ કે તેઓ પોતે જ અપૂર્ણ છે અને આત્યંતિક મોક્ષથી વંચિત છે. તેઓના ધામો, ઐશ્વર્ય-સુખો, સત્તા વગેરે ચૈતન્ય ભૂમિકામાં હોવા છતાં મર્યાદિત છે. તેઓ કોટી કલ્પ સુધી તેમાં બંધાઈ રહે છે કારણ કે તેમને ઐશ્વર્યના રાગ બાંધી રાખે છે.

આ ઐશ્વર્યાર્થીઓ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણના તેજરૂપ-બ્રહ્મરૂપ અન્વય સ્વરૂપમાંથી પોતાની પાત્રતાની તારતમ્યતા પ્રમાણે સુખ-ઐશ્વર્ય-સામર્થ્ય ગ્રહણ કરે છે. જેમ લોખંડના ટુકડામાં અગ્નિનો પ્રવેશ થાય તો તે અગ્નિરૂપ થઈ જાય. તે જેવડો ટુકડો તેવડો અગ્નિ કહેવાય. તેમ પ્રભુની અન્વય શક્તિનો પાત્રતા પ્રમાણે પ્રવેશ થવાથી તેઓ પોતપોતાના કાર્યો કરવા સમર્થ થાય છે. શ્રીજીમહારાજનું તેજ સર્વપ્રથમ મૂળ અક્ષરમાં પ્રવેશે છે ત્યારે મૂળઅક્ષર પોતાની પાત્રતા પ્રમાણે તેને તેમાં સમાવી લે છે, પછી તેમાંથી પણ તેજ નિકળે છે તે વાસુદેવ બ્રહ્મમાં આવે છે. વાસુદેવ બ્રહ્મ તે તેજ પોતાની પાત્રતા પ્રમાણે સમાવે છે ને તેમાંથી તેજ નીકળી મૂળપુરુષ, પ્રધાનપુરુષ, વૈરાજપુરુષ, બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-શિવ વગેરેમાં એમ ક્રમવાર ઉતરી આવે છે. એ તેજ જ સુખ-ઐશ્વર્ય-સામર્થ્ય શક્તિ-જ્ઞાન વગેરેનું કારણ છે. આ રીતે અણુથી લઈને અનંત બ્રહ્માંડોનું નિયમન તે તેજરૂપ અન્વય શક્તિ દ્વારા થાય છે. પ્રભુની એ તેજરૂપ અંતર્યામી શક્તિ સિવાય સ્વતંત્રપણે કોઈ પણ અવતાર કંઈ પણ કરવા શક્તિમાન નથી થતા.

જે બ્રહ્માંડોમાં પૃથ્વી ઉપર જીવોની પૂર્ણતા તરફની ગતિ જેને ઉત્ક્રાંતિ કહે છે તે શરૂ થાય છે ત્યારે મૂળઅક્ષરથી લઈને વાસુદેવ બ્રહ્મ, મૂળપુરુષો, પ્રધાનપુરુષો, વૈરાજપુરુષો તથા દેવકોટીના દેવો વગેરેના અવતારો થાય છે. અમુક અવતારો અસુરોનો સંહાર કરી પોતાની શક્તિ મર્યાદા પ્રમાણે ધર્મનું સ્થાપન કરે છે. પોતાના ભક્તોની રક્ષા કરે છે. તેમને પોતાના ધામોમાં લઈ જઈ સુખ-ઐશ્વર્ય આપે છે, પરંતુ આત્યંતિક મોક્ષ નથી આપી શકતા કારણ કે પોતે અપૂર્ણ છે.

૨. મુક્તાવતારો:

જે નિષ્કામ મુમુક્ષુ-સાધક ધ્યાન-યોગાદિ પ્રભુ પ્રસન્નતાના સાધનો કરે છે અને તે સાધનો પ્રભુ કૃપાથી સિદ્ધ કરે છે. તેમને એક પ્રભુના દિવ્ય સ્વરૂપ સિવાય બીજો કોઈ રાગ, ઇચ્છા કે આસક્તિ નથી હોતાં તેથી જ્યારે પ્રભુના સ્વરૂપમાં અખંડ ધ્યાન-ચિંતન-નિદિધ્યાસથી સ્થિતિ થાય છે ત્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ પોતાના ચૈતન્યમાં પ્રભુના દિવ્ય સાકાર વ્યતિરેક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આવો ભક્ત મુક્ત થઈ ગુણાતીત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને જ્યારે પ્રભુના સ્વરૂપમાં આત્યંતિકપણે જોડાઈ જાય છે ત્યારે પ્રભુ કૃપાથી પ્રભુનું પરમસાધર્મ્યપણું પ્રાપ્ત કરી પ્રભુરૂપ થાય છે. જ્ઞાતા-જ્ઞેય ને ધ્યાતા-ધ્યેયની એકતા થાય છે, અને સ્વતંત્ર સિદ્ધ અનાદિમુક્તની આત્યંતિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી પ્રભુના સ્વરૂપ સંબંધી દિવ્ય સુખ ભોગવે છે. એ જ આત્યંતિક મોક્ષ કહેવાય છે. આવા મુક્તને દાસભાવે મૂર્તિનું સુખ ભોગવવું એ સિવાય તેઓ બીજું જાણપણું

રાખતા નથી. પ્રભુની જેમ જ આવા મુક્તોને બધું હસ્તામલ હોવા છતાં તે જોવા જાણવા ઇચ્છતા નથી.

અનંત જીવોના આત્યંતિક મોક્ષ માટે આવા મુક્તાવતારોને જે શ્રીજીના વ્યતિરેક સ્વરૂપના અવતારો છે તેમને શ્રીજીમહારાજ પોતાના સંકલ્પથી મનુષ્યરૂપે પ્રગટ કરે છે. આવા મુક્તો જ જીવોને આત્યંતિક મોક્ષ પ્રદાન કરી શકે છે કારણ કે પોતે પૂર્ણ હોય છે. તેમના દ્વારા કર્તાપણું સ્વયં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નરાયણનું જ હોય છે.

આવા મુક્તો પુરુષોત્તમરૂપ હોવા છતાં પુરુષોત્તમ પાસે દાસ છે. સ્વામી-સેવકભાવ, સુખદાતા-સુખભોક્તાપણું, નિયામક-નિયામ્યપણું વગેરે અખંડ રહે છે. મુક્તો પુરુષોત્તમરૂપ થાય છે, પરંતુ સ્વયં પુરુષોત્તમ થઈ શકતા નથી. પ્રભુનો ચૈતન્ય ને મુક્તોના ચૈતન્યોમાં ભિન્નતા શાશ્વત છે, ભલે તે સખંગ રસ-બસ ભાવે એકરૂપ હોય!

પ્રભુ તો ‘એકમેવાદ્વિતિયંબ્રહ્મ’ છે. અર્થાત્ એ જેવા એ એક જ છે; એમના જેવા અન્ય કોઈ નથી ને કોઈ થઈ શકતા પણ નથી. તેઓ ઐશ્વર્ય-અવતારોના તથા મુક્તાવતારોના અવતારી છે.

આ રીતે અવતાર-અવતારીનો ભેદ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.
(૭) કર્તા-અકર્તા-અન્યથા કર્તા:

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન ‘કર્તુમ્કર્તુમાન્યથાકર્તુમ’ છે. અર્થાત્ કર્તા, અકર્તા ને અન્યથા કર્તા છે.

શ્રીજીમહારાજ જીવકોટી, દેવકોટી, ઈશ્વરકોટી, પુરુષકોટી, બ્રહ્મકોટી, અક્ષરકોટી, મુક્તકોટી તથા અણુથી લઈને અનંત બ્રહ્માંડોનું નિયમન તથા તે સર્વેને તેઓની

પાત્રતા પ્રમાણે સુખ, ઐશ્વર્ય, પ્રકાશ, સામર્થ્ય વગેરે પોતાના તેજરૂપ અન્વય-સ્વરૂપ, અંતર્યામી શક્તિ દ્વારા આપે છે. તેમની અન્વય શક્તિ વગર કોઈ પણ કાંઈ જ કરવા સમર્થ નથી. માટે શ્રીજીમહારાજ સર્વકર્તા છે. તેઓ સ્વતંત્ર છે ને તેમની પાસે બધા પરતંત્ર છે. તેઓ સર્વેના સ્વામી, નિયામક છે.

અનંત-બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ ને પ્રલયરૂપ ક્રિયા પોતાના અન્વય સ્વરૂપમાંથી પ્રગટ થયેલા ઐશ્વર્યાર્થીઓ, વિભૂતિ-અવતારો જે મૂળઅક્ષરો, મૂળપુરુષો, કાળ, માયા વગેરે દ્વારા કરાવે છે. જીવોને કર્મફળ મૂળપુરુષો દ્વારા આપે છે. આ રીતે પોતે અકર્તા રહે છે. અને જીવોના આત્મંતિક કલ્યાણ પણ પોતાના સિદ્ધ મુક્તો દ્વારા કરે છે તેથી પણ તેઓ અકર્તા ગણાય છે; આમ છતાં પોતાની સંકલ્પ શક્તિ, અન્વય શક્તિ દ્વારા જ બધું થાય છે તેથી સર્વકર્તાપણું તો તેમનું જ છે.

પ્રભુ, આગળ જણાવેલ બધાં કાર્યો પોતાની અન્વય શક્તિ દ્વારા કરાવતા હોવાથી તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ બંધન પ્રાપ્ત થતું નથી અને આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહે છે, અસંગી રહે છે, તેથી પણ અકર્તા ગણાય છે. તેમની દરેક ક્રિયા દિવ્ય છે તેથી ભૌતિક કર્મબંધનનો સંભવ જ નથી.

શ્રીજીમહારાજ પોતાના તેજરૂપ દિવ્યધામમાં અનંતમુક્તોને પોતાના સન્મુખ રાખી પોતાની મૂર્તિનું સુખ આપે છે. અને પોતે જો ઇચ્છે તો તે તેજરૂપ ધામને પણ પોતાના વ્યતિરેક સ્વરૂપમાં લીન કરી તથા અનંતમુક્તોને પોતાના સ્વરૂપમાં લીન કરી સ્વરાટ્ થકા રહે છે, કારણ

કે તેજરૂપ ધામના આધાર ને કારણ પોતે છે ને તેજ તો તેમનું કાર્ય છે. આ રીતે અન્યથા કર્તાપણું પણ છે.

અનંત અવતારોને પોતાની અંતર્યામી ને અન્વય શક્તિ દ્વારા સામર્થ્ય-ઐશ્વર્ય આપીને બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્ત્યાદિક ક્રિયા કરાવે છે તે સર્વે અવતારોને પોતાના અન્વય સ્વરૂપમાં લીન કરી પોતે જ બધું કરવા સમર્થ છે. કોઈક સંજોગોમાં ઐશ્વર્યાર્થીઓને, વિભૂતિ અવતારોને અહંભાવથી એમ લાગે કે પોતે જ સર્વસમર્થ ને સર્વકર્તા છે ત્યારે તેમની પાસેથી પ્રભુ પોતાનું ઐશ્વર્ય ખેંચી લઈ તેમને અન્વય સ્વરૂપમાં લીન કરી પોતે જ બધું કરે છે. એમ પણ અન્યથાકર્તાપણું છે.

આ રીતે પુરુષોત્તમ નારાયણનું કર્તા-અકર્તા ને અન્યથા કર્તાપણું છે.

(૮) પ્રવૃત્તિમાર્ગ-નિવૃત્તિમાર્ગ:

જે ભક્ત સંસાર-વ્યવહાર કરતો હોય, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન કરતો થકો ભગવાનનું ભજન-સ્મરણ, મોટા પુરુષની સેવા-ચાકરી તથા જોગ-સમાગમ કરતો હોય. સત્સંગની સેવા તથા સત્સંગનો વ્યવહાર તથા મંદિરોનો વહીવટ વગેરે કાર્યો કરતો હોય તે ભક્ત પ્રવૃત્તિમાર્ગવાળો કહેવાય.

જે ભક્ત ઘર-બાર, સંસાર-વ્યવહાર તથા કુટુંબ તથા સત્સંગનો વહીવટ વગેરે સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી ત્યાગાશ્રમ ગ્રહણ કરી ભગવાનનું ધ્યાન-ભજન કરે તે નિવૃત્તિમાર્ગવાળો ભક્ત કહેવાય.

આ બંને માર્ગનો સામાન્ય અર્થ છે. હવે તે સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચાર કરીએ.

નિવૃત્તિમાર્ગનો સૂક્ષ્મ અર્થ એ છે કે-જે ભક્ત પ્રભુને સર્વકર્તા, સર્વકારણ, સર્વસમર્થ, સર્વ શક્તિમાન, સર્વવ્યાપી, સર્વદિવ્યસુખમય મૂર્તિ સમજીને તેમનો યથાર્થ મહિમા સમજીને એ સ્વરૂપનું ધ્યાન-ભજન કરી એ સ્વરૂપમાં અખંડ વૃત્તિ જોડવાનો નિદિધ્યાસ કર્યા કરે અને અન્ય કોઈ પણ જગત વ્યવહાર કે સત્સંગ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિમાં જોડાય નહિ તે નિવૃત્તિમાર્ગ છે.

જે ભક્ત પ્રભુના સ્વરૂપમાં આપોપું કરવાની સાથે સાથે પ્રભુની ઇચ્છાથી પોતાને ફાળે જે કોઈ કર્તવ્ય કે કાર્ય આવ્યું હોય તેને ભક્તિરૂપ માની તથા તે કાર્ય હું નથી કરતો પ્રભુ જ કરે છે. એમ સમગ્રપણે એક પ્રભુનું જ કર્તાપણું માની પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે કે સરસ રીતે કાર્ય કરે તો તે પ્રવૃત્તિ ભક્તિમય બની જાય છે. કર્મના ફળની ઇચ્છા વગર કેવળ પ્રભુની પ્રસન્નતાર્થે જ સેવાભક્તિ, ધ્યાન-ભજન વગેરે પ્રવૃત્તિ કરે તે જ સાચો નિવૃત્તિમાર્ગ છે, પરંતુ એ સિવાય ઉપરથી નિવૃત્તિમાર્ગ રાખીને બેઠો હોય, પણ મનમાં વિષયભોગના વિચારો હોય, સંસારની વાસના તથા રાગ મનને વિકૃત બનાવતા હોય અથવા પરેશાન કરતા હોય, કામ-ક્રોધાદિક અંતઃશત્રુઓના પ્રભાવમાં હોય તો તે સાચી નિવૃત્તિ નથી; પ્રવૃત્તિ જ છે.

અને જે ઉપરથી પ્રવૃત્તિ કરતો જણાય, પરંતુ પહેલાં જણાવ્યું છે તેમ પોતે પ્રભુરૂપ મુક્ત છે એમ સમજી પોતે અકર્તા રહી એક પ્રભુને જ કર્તા સમજે અને કોઈ પણ પ્રકારની સકામ ભાવના રહિત થઈ કાર્ય કરે અને ફળની ઇચ્છા ન રાખે અને કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં રાગ પણ ન હોય

ને તે પ્રત્યે દ્વેષ પણ ન હોય કે કોઈ પ્રકારની આસક્તિ ન હોય. યશ, કીર્તિ, પ્રસિદ્ધિ કે સિદ્ધિઓ મેળવવાની અભિલાષા ન હોય. કેવળ પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવવાની જ ઇચ્છાથી પ્રવૃત્તિ કરે તો તે પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં પણ નિવૃત્તિમાર્ગવાળો જ છે.

આ રીતના નિવૃત્તિમાર્ગમાં જ સાચો કર્મયોગ સમાયેલો છે. આવા કર્મયોગમાં જ્ઞાનયોગ પણ સહજ જ આવી જાય છે. આમાં કર્મમાં નૈષ્કર્મતા કહેવાય. પ્રવૃત્તિરૂપ થઈ પ્રવૃત્તિ કરે તો તે બ્રાહ્મવૃત્તિવાળો છે ને તે પ્રવૃત્તિમાર્ગવાળો છે. જે પ્રભુમય-પ્રભુરૂપ થઈ ને પ્રભુને જ કર્તા માની પ્રવૃત્તિ કરવાવાળો છે તે જ સાચો નિવૃત્તિમાર્ગવાળો છે.

શ્રીજીમહારાજે પણ વચનામૃતમાં કહ્યું છે જે- “વચને કરીને કોઈને દુઃખવે છે, પણ ભગવાનની અથવા સંતની સેવા કરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે. ને નિવૃત્તિને વિષે રહે છે ને કોઈને દુઃખવતો નથી ને તેથી ભગવાનની તથા સંતની કાંઈ સેવા થતી નથી તેને અસમર્થ સરખો જાણવો, ને જે ટેલ-ચાકરી કરે તેને ભક્તિવાળો કહીએ, તે ભક્તિવાળો શ્રેષ્ઠ છે.”

- વચ. ગ્ર. પ્ર. ૩૧

“નિરૂપ્યાનપણે ભગવાનનો નિશ્ચય એને અમે તદાત્મકપણું કહીએ છીએ; અને એને જ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહીએ છીએ, ને એવી જાતની જેને નિર્વિકલ્પ સમાધિ થઈ હોય તે સંતનું સ્વરૂપ પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ છે, અને એવા અડગ નિશ્ચયવાળા જે સંત તે નિવૃત્તિ માર્ગને વિશે વર્તે અથવા પ્રવૃત્તિ માર્ગને વિશે વર્તે તો પણ એનું નિર્ગુણ જ સ્વરૂપ છે.”

“અને જે નિવૃત્તિમાર્ગને વિશે પ્રવૃત્ત્યા હોય ને જો ભગવાનનો નિશ્ચય ન હોય તો તેને માયિક ગુણો કરીને સગુણ જાણવા.”

- વચ. ગ. મ. ૧૪

અર્થાત્ જેની ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ પાછી વળીને હૃદયને વિશે તેજમાં શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિ દેખે, એવા નિશ્ચયને તદાત્મકપણું કહ્યું છે; ને તેને જ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહી છે. અને એવી રીતે મહાતેજરૂપ થઈને શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિને દેખે તે સંતને નિર્ગુણ બ્રહ્મ કહ્યા છે. તે મુક્ત આ પૃથ્વીને વિશે નિવૃત્તિ માર્ગમાં એટલે ત્યાગીના આશ્રમમાં અને પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં એટલે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા હોય તો પણ નિર્ગુણ જ છે.

આ રીતે નિર્ગુણ સ્થિતિવાળા ભક્ત માટે તો પ્રવૃત્તિમાર્ગ હોય કે નિવૃત્તિમાર્ગ હોય; બંને સરખું જ છે, માટે પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિનો સૂક્ષ્મ અર્થ સમજવો ઘટે.

(૯) સત્સંગી-કુસંગી:

તે જ સત્સંગી કહેવાય કે જે ભગવાનની કહેલી આજ્ઞા બરાબર પાળે અને તેમાં ક્યારેય ચૂક ન થાય. અને જે ભગવાનની આજ્ઞા ન પાળે તે કુસંગી કહેવાય. જે સત્સંગી હોય ને ભગવાનનું માહાત્મ્ય સમજતો હોય તેને ભક્તનો અવગુણ ક્યારેય ન આવે. જેણે માહાત્મ્ય સમજ્યું નથી તે ખરા અર્થમાં સત્સંગી નથી. સત્સંગી હોય તે હંમેશાં ભગવાન તથા ગુરુ કરે તેમ ન કરતાં તેઓ કહે તેમ કરે અને જે ભગવાન તથા ગુરુ કરે તેમ કરે તે વિમુખ ને કુસંગી છે. જેને વિષય ભોગમાંથી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ નીકળીને એક

ભગવાનમાં વળગે તેને સત્સંગી કહીએ. જે ભગવાનને અનેક ઐશ્વર્યે યુક્ત ને સર્વ અવતારના અવતારી જાણે ને સદા સાકાર દિવ્ય સ્વરૂપ જાણે ને બીજા દરેક પદાર્થમાંથી પ્રિતી ટાળી એક ભગવાનમાં જ પ્રિતી રાખે ને જીવાત્માનું જ્ઞાન અને ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન જાણી રાખે તે જ સાચો સત્સંગી. ભગવાનનો ને સંતનો ગુણ ગ્રહણ કરે અને ભગવાનને સર્વ કર્તાહર્તા જાણતો હોય, જે દુઃખ આવે તે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ આવે છે તેમ જાણી હંમશા મગ્ન રહે અને અંતરના કુસંગથી રક્ષણ મેળવવા બહારના કુસંગીનો સંગ ન રાખે ને હંમેશાં સત્સંગીનો જ સંગ રાખે. ભગવાનની આજ્ઞા પાળવામાં તથા ધ્યાન ધરવામાં હિંમત રાખી પ્રયત્ન કરે, પરંતુ હિંમત રહિત વાત પોતે ક્યારેય ન કરે ને બીજાને ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં, ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાના સાધન કરવામાં હિંમત રહિત વાત કરી પાછા ન પાડે ને પોતે પાછો ન પડે તે જ સાચો સત્સંગી છે.

- (વચનામૃતના આધારે)

વિશેષ વિચાર:

સત્સંગ એટલે સત્ કહેતાં વ્યષ્ટિ (વ્યક્તિગત) આત્માનો સત્ એવા પરમાત્મા સાથેનો સંગ તેને વાસ્તવિક અર્થમાં, આધ્યાત્મિક અર્થમાં સત્સંગ કહેવાય. આ સત્સંગને સિદ્ધ કરનારા એવાં સહાયક ઉપકરણો મોટા પુરુષના સાંનિધ્યમાં રહીને કરવાં જેવા કે કથા-વાર્તા, આધ્યાત્મિક વિષયની ચર્ચા-વિચારણા, ધ્યાન-ભજન, આત્મનિરીક્ષણ, જપ, તપ, માળા, માનસિપૂજા વગેરે તથા ધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ને ભક્તિ,

ઉપાસના વગેરે સાધનો સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરવો તે ઉપરોક્ત સત્સંગનો મુખ્ય ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટેના ઉપકરણો હોવાથી તેને પણ સત્સંગ કહી શકાય એ સત્સંગનો સામાન્ય અર્થ છે. સત્સંગનો મુખ્ય હેતુ સિદ્ધ કરવાનો અવિરત પ્રયત્ન કરનારને સત્સંગી કહેવાય.

કેટલીક જગ્યાએ એવી ગેરસમજ પ્રવર્તે છે કે શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો જે હોય તે સત્સંગી છે ને અન્ય સંપ્રદાયના જે હોય તે કુસંગી છે, એવી માન્યતા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કેટલાક અનુયાયીઓ ધરાવે છે. આ બિલકુલ વાસ્તવિક નથી. હા! દરેક સંપ્રદાયમાં હોય છે તેવી જ રીતે શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં પણ કેટલાક લોકો વિચારની પરિપક્વતા વગરના ને સંકુચિત મનોદશાવાળા હોય છે. એ લોકો જડતાને લઈને તેવી માન્યતા ધરાવતા હોય છે, એ બાબતની સ્પષ્ટતા કરવા માટે જ અહીં આ વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

મુમુક્ષુ સાધક સાચા અર્થમાં સત્સંગ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય સાચા સંતપુરુષ પાસે રહી આધ્યાત્મિક સાધના કરતો હોય, પછી ચાહે તે કોઈ પણ ધર્મનો કે સંપ્રદાયનો હોય. તેને માટે પ્રભુના દિવ્ય કલ્યાણકારી ગુણો- સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, મિતભાષ્ય, મૃદુલતા, ક્ષમા, તિતિક્ષા, ઔદાર્ય, સહિષ્ણુતા, સૌંદર્ય, માધુર્ય, લાવણ્યતા, પ્રાગલ્ભ્ય, દ્વંદ્વોમાં સ્થિતપ્રજ્ઞતા, જ્ઞાન, પ્રકાશ, ઐશ્વર્ય, સામર્થ્ય, ધર્મ, ભક્તિ, વૈરાગ્ય, નિષ્કામ, નિર્લોભ, નિઃસ્નેહ, નિર્માન, નિઃસ્વાદ, અક્રોધ વગેરે અનેક ગુણોનું ધ્યાન પ્રભુના સ્વરૂપના ધ્યાન સાથે કરી, આત્મનિરીક્ષણ

કરતાં કરતાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માન, મત્સર, દંભ, કપટ, સ્વાર્થ, નિંદા વગેરે અંતરદોષો દૂર કરીને પોતાના ચૈતન્યમાં આવિર્ભાવ કરી તેને આત્મસાત્ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને પોતાનામાં રહેલ પાશવી વૃત્તિઓ ને પશુસ્વભાવનો ત્યાગ કરી, પ્રથમ સાચા માનવ બનવા માટે ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે આપેલાં પાયાના સાધનો જે પંચવ્રતમાન- દારૂ, માટી, ચોરી, અવેરી, વટલવું નહિ ને વટલાવવું નહિ. તેને વિશદ્ અર્થમાં સમજી લઈ તેનું યથાર્થ પાલન કરવું જોઈએ.

પહેલાં એ સાધનો દ્વારા સાચા અર્થમાં માનવ અર્થાત્ સાચા નર બની શકાય છે ને ત્યાર બાદ જ તેનો આધ્યાત્મિક વિકાસ શક્ય છે. પ્રભુના કલ્યાણકારી ગુણોનો આવિર્ભાવ પણ ત્યાર પછી જ થાય છે. અને પ્રભુના સ્વરૂપમાં જોડાઈ તે સ્વરૂપ સાથે ઐક્ય સાધવાની પાત્રતા, પ્રભુના દિવ્ય સ્વરૂપનો પોતાના ચૈતન્યમાં સાક્ષાત્કાર કરવાની પાત્રતા પણ ત્યારે જ આવે છે. એ પાત્રતા આવ્યા બાદ પ્રભુના સ્વરૂપનો ચૈતન્યમાં સાક્ષાત્કાર થવાથી વ્યક્તિ નરમાંથી નારાયણ અર્થાત્ પ્રભુરૂપ થઈ મુક્ત બને છે.

૧. દારૂ: દારૂ એટલે ફક્ત મદિરાપાન એટલો જ અર્થ સમજવાનો નથી, પરંતુ જે કોઈ પ્રકારે મનમાં વિકૃતિ જન્મે કે મનનું કોઈ પણ પ્રકારના નશા દ્વારા અધ:પતન થાય તે દારૂ જ છે. દા.ત. માયિક-ભૌતિકરૂપમાં આસક્ત થવું તે નેત્રનો દારૂ ગણાય, નેત્રનો નશો ગણાય. વ્યર્થ ગ્રામ્ય વાતો, કોઈની નિંદા-ટીકા કરવી કે ગંદી બિભત્સ વાતો કરવી કે સાંભળવી તે વાણી તથા શ્રોત્રનો દારૂ-નશો ગણાય. ગમે

તેવા રજોગુણ ઉત્પન્ન કરે તેવા પદાર્થો ખાવાની આસક્તિ હોય તે જીહ્વા (જીભ)નો દારૂ છે; રજોગુણી પદાર્થોની સુગંધ લેવાની આસક્તિ તે ઘ્રાણ (નાક)નો દારૂ છે, વગેરે અનેક પ્રકારના ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ નશા તેનો સમાવેશ દારૂમાં થઈ જાય છે. તેથી મનની ક્ષુબ્ધતા ને નબળાઈ વધે ને અંતઃશત્રુઓનું જોર વધે ને મનુષ્ય ચેતનાનું અધઃપતન થઈ પશુસ્વભાવ વૃદ્ધિ પામે છે.

૨. **માટી:** અર્થાત્ માંસ ભક્ષણ ન કરવું. આમાં અહિંસાનો ભાવ રહેલો છે. વ્યક્તિએ પોતાની વાણી, વિચાર કે વર્તન દ્વારા કોઈના હૃદયને ઠેસ પહોંચે કે અંતર દુભાય તેવું થાય તે પણ સૂક્ષ્મ પ્રકારની હિંસા છે. અતિ આકરા ઉપવાસ વગેરે તપ દ્વારા અતિશય શારીરિક દમન તથા શરીર દ્વારા દૂરાચરણ કરી તેને કષ્ટ આપવું તે પણ હિંસા છે. શરીર તો દેહમંદિર ગણાય તે મંદિરરૂપ માધ્યમ દ્વારા જ આત્યંતિક મોક્ષ શક્ય બને છે. એ પ્રભુ પ્રાપ્તિનું એક શ્રેષ્ઠ સાધન છે. તેને પણ જાળવવું જોઈએ, યોગ્ય રીતે તેની માવજત કરવી જોઈએ; તે પણ નિરાસક્તભાવે. માંસ ભક્ષણથી પણ તન-મનના દોષ અને વિકારો વધે છે.

૩. **ચોરી:** કોઈની પણ વસ્તુ તેની જાણ બહાર ચોરીના ખરાબ આશયથી લેવી તથા કોઈનો હક્ક-અધિકાર દૂરબુદ્ધિથી ને સ્વાર્થવૃત્તિથી છીનવી લેવા પ્રયત્ન કરવો એ બધાનો ચોરીમાં સમાવેશ થાય છે. કોઈને આપેલ વચન પ્રમાણે પાલન ન કરવું તથા કર્તવ્ય સરસ રીતે ન બજાવવું તે પણ સૂક્ષ્મ ચોરી છે. કોઈએ પ્રેમથી આપેલા પદાર્થોનો આસક્તિપૂર્વક પરિગ્રહ કરવો તે પણ ચોરી જ છે. કારણ

કે આસક્તિપૂર્વક પરિગ્રહથી આધ્યાત્મિક વિકાસ રૂંધાય છે.

૪. **અવેરી:** વ્યભિચાર ન કરવો. આ વર્તમાનમાં નિષ્કામવ્રત સંપૂર્ણપણે દૃઢ કરવાની ભાવના સમાયેલી છે. ઉત્તમ પ્રકારના ચારિત્ર્યબળની સિદ્ધિ આ વર્તમાન દ્વારા થાય છે. વિષય ભોગમાંથી વિચાર વર્તન દ્વારા ઇંદ્રિયોની વૃત્તિનો ત્યાગ કરી તેનો નિગ્રહ કરી બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું યથાર્થ પાલન તે અવેરી છે. તે પણ સમજણપૂર્વક થવું જોઈએ. કામ વૃત્તિને સમજણ વગર જડતાપૂર્વક દાબી દેવાથી અનેક પ્રકારની મનોવિકૃતિઓને નબળાઈઓનો ઉદય થાય છે. જેના પરિણામો આપણે સમાજમાં જોઈ શકીએ છીએ. એ વૃત્તિને સંસ્કારી બનાવી ધ્યાન-ઉપાસના, સદ્પ્રવૃત્તિ, સદ્વાચન, સંત પુરુષોના સેવા-સમાગમ દ્વારા કાબૂ હેઠળ લાવી ઉર્ધ્વીકરણ કરવાથી આધ્યાત્મિક વિકાસ સધાય છે ને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવાની પાત્રતા આવે છે. જપ-તપ વગેરે તથા દેહ-દમનને શમન વગેરે સાધનો પણ નિષ્કામવ્રતની દૃઢતા અર્થે જ છે.

૫ **વટલવું નહિ ને વટલાવવું નહિ:** વ્યક્તિએ પોતે ઇંદ્રિયોના આહાર અશુદ્ધ કરીને અશુદ્ધ બનવું નહિ ને બીજાને અશુદ્ધ બનાવવા નહિ એવો હેતુ આ વર્તમાનમાં સમાયેલો છે. પોતાના અશુદ્ધ વર્તન દ્વારા બીજાને અશુદ્ધ થવાની પ્રેરણા મળી રહે તેનો પણ આ વર્તમાનમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

આ મુખ્ય પાંચ પ્રકારના વર્તમાનો અહીં સંક્ષેપમાં વર્ણવેલાં છે, પરંતુ તે ખૂબ જ ગહન ને અર્થસભર છે. એનું યથાર્થ પાલન કરી પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવાનો ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન કરે અને આગળ ઉપર

જણાવેલા પ્રભુના કલ્યાણકારી ગુણોનો પોતામાં આવિર્ભાવ કરી તેને આત્મસાત્ કરવા પ્રયત્ન કરે તે ચાહે કોઈ પણ સંપ્રદાયનો હોય તો તે જ સાચો સત્સંગી છે. અને તે પ્રમાણે ન વર્તે ને પશુસ્વભાવેયુક્ત, પાશવીવૃત્તિએ યુક્ત જડતાપૂર્વક વર્તે તે કુસંગી છે; જે અન્યને પણ પોતાના કુસંગનો પાશ લગાડી નૈતિકતાથી ભ્રષ્ટ કરે છે ને આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવામાં વિઘ્નરૂપ બને છે તે કુસંગી છે.

આ રીતે સત્સંગીને કુસંગીનો અર્થ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

નોંધ : પંચવર્તમાનની વધુ સ્પષ્ટતા માટે શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન દ્વારા પ્રકાશિત ‘પંચવર્તમાન’ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરવો.

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન શાને માટે ?

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સર્વજીવહિતાવદ્ સંદેશ અનુસાર માનવજાતના શ્રેય અને પ્રેય માટે—

- (ક) સેવા-સદાવ્રતના આદર્શો અનુસાર ભેદભાવ વિના આર્થિક મૂંઝવણ અનુભવતાં ભાઈબહેનોને જરૂરી રાહત પહોંચાડવી;
- (ખ) આરોગ્યપ્રસારની માર્ગદર્શક વ્યવસ્થા અને રોગોપચારનાં સારવાર કેન્દ્રો-ઔષધાલયો સ્થાપવાં-ચલાવવાં, અગર એવું કાર્ય કરતી સંસ્થાઓને સહાયરૂપ થવું;
- (ગ) આત્મિક શાંતિ અને માનવતાની ભીનાશ રેલાવતાં મંદિરો, સત્પુરુષોનાં સ્મારકકેન્દ્રો, વગેરેનાં નિર્માણ-નિભાવ-વિકાસ કરવાં;
- (ઘ) જીવનઘડતરમાં ઉપયોગી સાહિત્ય અને કલાના વિકાસકાર્યને ઉત્તેજન આપવું;
- (ચ) સમ્યક્ અભ્યાસ માટે પુસ્તકાલય, સંગ્રહાલય, સંશોધનકેન્દ્ર સ્થાપવાં-ચલાવવાં અગર એવા એકમોને મદદરૂપ થવું;
- (છ) સર્વસમન્વય સધાય એવાં સાંસ્કારિક અને તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરવાં અને તે વડે જનસમુદાયનો ઊર્ધ્વગામી વિકાસ સાધવામાં મદદરૂપ થવું;

અને એ રીતે :

- (૧) સમાજજીવનની આધારશિલાસમાં સદાચાર અને નીતિનાં ધોરણો બળવત્તર થાય એવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું;

- (૨) સમાજમાં સંપ, એકતા અને પરસ્પર સુહૃદ્ભાવ વૃદ્ધિ પામે, વિશ્વબંધુત્વની ભાવના વિકસે અને વિસંવાદિતા દૂર થાય એવા કાર્યક્રમો આપવા;
- (૩) વિશ્વના ધર્મો અને પક્ષો વચ્ચે સંવાદિતા જળવાઈ રહે એ માટે સર્વધર્મીય પરિષદોનું આયોજન કરતા રહી આધ્યાત્મિક અને સામાજિક ઉત્કર્ષને વેગ આપવો.

આવા સુઆયોજિત કાર્યક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પરિપૂર્ણ ભગવત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તરફ માનવસમુદાય સર્વાંગી વિકાસ પામી ગતિમાન થાય એવો મિશનનો શુભ આશય છે.

જે જ્ઞાન આપણા જીવનઘડતરમાં ઉપયોગી ન થાય
તો તેનો કોઈ અર્થ ખરો ?
જીવનઘડતરમાં ઉપયોગી થાય એ જ્ઞાન કામનું.

- પૂજ્યશ્રી નારાયણભાઈ